

Хубийланы Осман

ДЖУКЪУСУЗ

Кечеле

Хубийлини Осман

Джукьусуз кечеле

РОМАН

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВОНУ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ ● ЧЕРКЕССК ● 1969

**Совет устазлагъа
таза джюренден атайма**

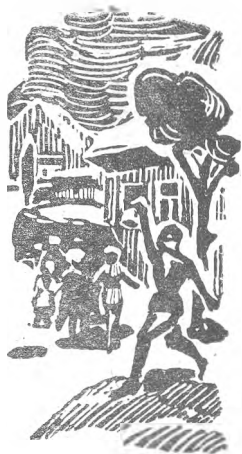

Биринчи башы

Къышхы кюнню таякълары джитилени, чегетли кюнбетлени саргъалтыб, ёзен ичине тюшерге, къонгурау зынгырдады. Джаланбай дорданлы джашчыкъ гитче джез къонгураучукъну ёрге тутуб, къарыун аямай силкеди. Аны ичинде темир чыбыкъ бла байланган къоргъашын токъмакъчыгъы къонгурауу эки джанына кёзюу тийиб, созулуб чыкъгъан джез тауушну кенгге джаяды. Бурууну артындан мюйюшледен чартлаб чыгъыб, сабийле абын-сюрюн эте, классларына къуюладыла.

Ауур санлы, добар джашчыкъ Алий не этерге билмей, эки джанына кёзюу аунай, ким эсе да билегинден тартханча, суймей дерсине тебреди. Аны бёркюн тенгчиги алыб, къайда эсе да джашыргъанды. Бёркюн къюуб барса, атасы керегин берлигин биледи. Гён чарыкъларыны башындан ышымчыкълары салына, Алий школну басхышчыкъларындан ёрлеб, классына джуукълашды. Эшик юсюнде бираз сирелиб, эки джанына кёзюу къарай, эшикни ачса, устаз сабийлеге чамлана турады.

— Мен сизге не айтханма? Дерсге кечикгенни юйюне къыстарыкъма дегенмеми?! — деб, Қъасым ачууланды. Букъудан бетлери иги кёрюмеген сабийле кёзчюк-

лерин джандырыб, бир-бирине айланышыб ышарадыла, сора хыны тауушха эслери кетиб, баш энишге къарайдыла. Алий кириге къоркъду. Алай а ызына чыгъыб кетмей, алайда мурукку этди. Анымы эследи, Къасым бери айланыб:

— Сен а къайда гурт чыгъарыб келесе? Атла дейме да аллынга. Сен топал болубму кългъанса? — деди.

Алий жангы джюрюб башлагъан сабийча, акъырын атлай, столну къатына джетгенлей, Къасым аны билегинден тутуб:

— Нек кечикгенсе дейме, эшитемисе? — деб кёзюне джити къарады. Алий башын кёлтюрюб, «Мени не терлигим барды» дегенча, аузундан сёз чыкъмагъанлай, кесин джазыкъсындырыгъа кюрешди.

— Нек тынгылайса? Аузунгда къуут джуммагъын джокъ эсе! — деб, Къасым аны къулагъындан адамыча тартды.

— Мен джукъ этмегенме, кеси тартыб алгъан эди, — деди Алий.

— Нени?

— Бёркюю.

— Ким алгъанды? Сен тилсизмисе? — деб, Къасым дерсни башларгъа ашыгъыб, иги огъуна кёлтюртдю.

— Къазий алгъанды. Ызындан джеталмадым. Юйге барсам, атам меннге не айтырыкъды? — деб, дженглер бла бетин джабыб сытды.

Къасым джукъ айтмады. Аны жангы джюлюннген башы хаджи къабча джылтырайды. Чал кирген теке сакълалчыгъы токъ бетине асыры джарашмайды. Аны къара къауракъ къабталыны этеклери тобугъуна джетедиле, тюймелери кючден этиледиле. Аягъында ауур, башлы чурукълары къачан да джылтырагъанлай турады-

да. Къасым джан хурджунундан кюмюш сынджырлы сагъатын алыб башчыгъын ачыб, ашыкъмай къарады.

— Олтуругъуз. Ауузунгу ачыб турсанг бёркюнгу огъай, башынги алыб да кетерле, — деб, Алийни орнун олтуртду. Дерс башланганлай, аякъ тауушла эшитилдиле. Эшик къагъылды. Тауушла олсагъатдан дыбыр-тлаб, къайры эсе да тас болдула. Мычымай терезе зынгырдады, алай а киши кёрюнмейди.

— Къасымгъа ётдю, сабийлеге уа билдирмеди. Аны эшитмегенче этиб:

— Тюнене юйге не берилген эди? — дегенлей:

— Мен айтайыммы? — деб аллында олтуруб тургъан джашчыкъ бармагъын ёрге тутду.

— Къолугъузну кёлтюргенигиз боллукъду, сёлешмегиз — деб ненча айтханма?! Билген ауузундан сёз чыгъармагъанлай, бармагъын ёрге тутсун, — деб, аллына атлаб сабийчиклеге къарады.

— Терезе тюбюнде олтургъан джашчыкъла кюлюклерин тыялмай, аман сагъатлы болуб тургъанларын эслеб, ол:

— Не болду сизге?! Солууугъузну алмай, туююмек боласыз да. Тыныгъыз, бусагъат эшикге къыстарыкъма, — деб къашын-башын туюдю.

— Къазий кюлдюреди, терезеден бери къараб, кёллерин джандырады, къарачыгъыз. Майна энтда тилин чыгъарды, — деди джашчыкъланы бири. Къасым:

— Барчыгъыз, экинг да аны тутугъуз да алыгъыз да келигиз. Алийни бёркюн алмай келмесин, — дегенлей, джашчыкъла бир-бирине къараб, алай таукел болмагъанларын танытдыла.

— Ий, хомухла, экеулен ол къабидинни былайгъа келтиралмаймысыз?.. Энди уа ючюнчюге ким барады? — деб сабийлеге айланганьнда, джашчыкъла бир-бирин

ашыкдыра, чабханлай чыгыб кетдиле. Устаз дерс бардыра тургъанлай, биягъы эшикле дюнгордедиле. Къасым дерсни бѣлдюргенлерине ачыуун джашыралмай ёрге къобду. Эшикле кенгине керилиб, сабийле абын-сюрюн эте, классха кирдиле. Къазийни эки билегинден тартыб, устазны къатына келтирдиле. Джашчыкъла мангылай терлерин дженгчиклери бла сюртюб, ичлерин ура, ёрге сюелдиле. Олтуруб тургъан сабийле кюлюм-сюреб, устаз бла Къазийге кѣзюу къарайдыла.

— Тохтамай, къачыб тебреген эди. Джетиб тутханыкъда да джагъалашыргъа мыллык атыб, кючден келтирдик,—деб джашчыкъланы бири устазгъа тарыкъды.

— Тартмагъа эдигиз кѣнчегимден. Тобукъ башымы нек джурта эдигиз?—деб Къазий кесин чамландырыргъа кюрешгенликге, кюллюгюн тыялмай сѣлешгенин бары да эследиле.

— Къазий! Алийни бѣркю къайдады?—деб Къасым хыны сорду.

— Къайдам, мен билмейме..

— Билесе! Не этген эсенг да айт.

— Билмейме, бѣркюн къайда къабхан эсе анда изле-син,—деб Къазий бюсюреусюз тилини учу бла сѣлешгенинде. Къасым тѣзмеди:

— Кѣб джаншама да бѣркю таб дейме мен! Аны ангылаймыса?!

— Ангыламайма, мен биреуню бѣркюн излери к тюлме. Керек эсе барсын кеси!—деб, баш энишге къарагъанлай, Къасым аны къатына келиб, не айтыргъа билмей, бир кесекни мурукгу этди. Андан тереннге кирмей тохтаб къаллыкъ эсе да, Къазий аллында олтуруб тургъан

къызчыкъгъа джумдуругъун тутханын эслеб, отча къабынды:

— Бетсиз, сени амалтын дерсни тохтатыб тургъанымы кёремисе? Терк бол, бёркню сен джашыргъанса, былайгъа алыб джет!

--Къасым, мен аны бёркюн излерик тюлме, бир-эки да айтмагъыз,—деб джарыла эсенг, бузул дегенча, дагъыда неле эсе да айтыб мурулдады. Къасымны бети тюрленди. Ол Къазийни билегинден тутуб:

— Бусагъатдан къораб кет классдан! Экинчи былайгъа басма! Атанг келсе, аны бла сёлеширме ансы, энди сени бла кюрешгенден хайыр джокъду! — деб, эшикке тартыб чыгъарды.

Орта кюн тёртюнчю дерсге къонгурау къагъылды. Къасым классына кирир-кирмез эшик ачылыб, ызындан къара мыйыкълы узун адам кирди. Аны аякъларында къара чабырлары тобукъларыны тюблери бла кюмюш ышым баулары мор чепкенини этек тюблеринден къарайдыла.

Къасым ызына айланганлай:

— Келдингми, Назбий, ишинг болуб бёлдюрдюм эсе да билмейме, алай а айыб этме амалымы тауусуб чакъыргъанма, дерсни башланыб къалгъаны чюйре болду, заманынг бар эсе, эшикде сакълагъандан эсе, былай олтуруб къалырмы эдинг?—деб, тюбюне кесини шиндигии теберди. Къонакъ не айтыргъа билмей, «отунчуну ачыу бурнунда» дегенлей, аны джюрегин басаргъа кюрешиб, сабийлеге айланды.

Ол Қъасымны кеси бла кёл кенгдиргинчи сёлешиб, къайтыр мурат бла келген эди. Алай а сабийлени кёргенде, аузуна сёз тюшмеди. Белинде кюмюш бели бауун тюзете, сол мыйыгъыны учун бармакълары бла сылай, чюйю чыгъыб, бир аягъы кымылдай тургъан шиндикни алыб, къабыргъаны къатына салды. Онгсунмай олтуруб:

— Тейри, Қъасым, бу джол этгенинг аллахха адамгъа да ушамагъан затды,—деб амалсыздан, баш энишге къарады. Назбийге джангыз сагъат джазгъы кюнден эсе узакъ кёрюндю.

Сабийле дерслерин айтыргъа къобсала, ол башын кёлтюреди. Андан сора уа терен сагъышха кириб, къайда олтуруб тургъанын да унутады. Джууукъдагъы джашчыкъла, кызчыкъла андан кёзлерин алмайдыла. Қъонгурау къагъылды. Қъасым сагъатына кёз джетдириб, хурджунуна сала, къонакъны къатына келди.

— Назбий, школда устазла кюнлерин ашыралмай эригедиле деб кёлюнге келе болур эди. Заманны джетмегенин кёрдюнгмю?! Мен дерсими кесим суйгенча бардырыргъа энтда аллай бир заман керек эди,—деб сөлеше тургъанлай, Назбий акъырын кёлтюрюлдю. Сабийле тегереклерин алыб:

— Назбий, Қъазий школга нек келмейди?

— Қъазий къачан келликди?—деб бир-бирине джетдирмей сордула.

— Аны окъурун суйселеми кыстагъандыла!—деб, атасы джашын терслерге излемегенин билдиреди. Қъасым аны да алыб, канцеляриягъа ашыгъыш кирди. Школну директору Хаджи-Исмаил, устазла Хашир, Адемей, Суфият ёрге къобуб, орун кьойдула. Алай бол-

са да Назбий олтурургъа излемеди. Қъасым журналын стол юсюне салыб:

— Алан, Назбий, сабийлени къатларында ол айтыу-унга не эди?—деди.

— Алай дегенинг?

— «Окбурун суйселеми къыстарыкъ эдиле» дединг-ми?

— Дедим. Етюрюкмю айтама?! Алай тюлмюдю?!

— Тюлдю, Назбий. Қъыстаргъа излесек, чурум эртде табарыкъ эдик. Биз да адам болурму эди деб кюреше-биз.

— Қъасым, сабийни къыстаб кесигизге ёчюкдюрген болмаса, адам эталлыкъ тюлсюз. Сиз мени джукъгъа санасагъыз, алаймы эте турлукъ эдигиз... Башха атала-гъа алай этиб бир кёрчюгюз, теъри башха болмай, тюз иманыгъызны тубан этерле,—деб кесин тыяргъа кюреш-гени таныла, Назбий тереннге кириб тебреди. Устазла бир-бирине къарашсала да, сёз къошмадыла.

— Назбий, аллахны суйген къулу, сен къызыб теб-реме да, джашынгы хапарын сор.

— Қъасым, мен юйюмде сабийни несин да сизден эсе иги биле болурма.

— Билмейсе, билсенг ол алай боллукъ тюл эди.

— Билеме. Энди аны халисиң меннге сизми юрети-риксиз?! Ол къалгъанладан артыкъ, сизге не къыйын-лыкъ салады? Илингенсиз да аны кёрюб болмайсыз,—деди Назбий. Юсюнден бир ауур джюкню атханча, эр-кин солуб, джюрегиндегин айтханына кёлюн баса, Қъа-сымны джууабын сакълады.

— Хаджи-Исмаил, школ сени къолунгдады, айт, сеннге сормай, мен кимни къыстагъанма?.. Кесинг къу-лагъынг бла эшитмесенг, Назбийни джууабына ийнан-

маз эдинг. Энди мен мынга не айтыргъа керекме? Джа-шы школгъа джюрюмегенли ма, бюгюн юч кюн.

— Къасым, джалгъан сёз гюнахды, аллахдандамы къоркъмайса?! Аны къора деб къыстагъан кесинг тюл-мюсе?! — деб Назбий аны аузуна чабды.

— Менме. Алай а мен анга атангы алыб кел, алай-сыз школгъа къоярыкъ тюлме дегенме. Сен бюгюн джа-шынгы ала келсенг а?

— Былайда тюзлюк болгъунчу мен аны дерсте бир кюнню да иерик тюлме.

Хаджи-Исмаил Назбийни бу сёзлерин ушатмай, ба-шын булгъады:

— Назбий, бизни айыбыбыз неди, аны да айт, са-бийинги уа школдан тыяргъа эркинлигинг джокъду, ол да эсингде болсун!

— Сени былайда тамада болгъанынги мен билеме. Хаджи-Исмаил, сабий а, сизни сыйыгъыз а тёббемде болсун, меникиди, сиз да аны биле болурсуз.. Тыйын-шлы кёрсем, иерикме, ансы сизге хиликге этдирирге уа иймедим дейме, тейри..

Аны бу сёзлерин эшитгенлей, къабыргъада карта-гъа къарай тургъан Хашир бери айланыб:

— Назбий, сен школда устазла бла сёлешесе, алай-чыгъын эскер,—деди.

— Хашир, мен сюрюучюлесиз демейме. Сен сюрюу-ден айырылгъанлы да, тюзю, алай кёб болмайды. Биз былайда къоркъаргъа нек керекбиз?

— Назбий, сен чамланма. Сабий сабийлигин эте бо-лур. Сен ойлашмай сёлешесе. Сюрюучюге не керекди? Окъуу, билим керекди. Аладан сора анга башха керек-ли зат джокъду. Аты сюрюучю болгъанлыкъгъа, джюрек-леринде немеле да кёбдюле,—деди Хаджи-Исмаил.

— Неле? Сюрюучюню былай сизнича башына сый чакъыра турур кюню джокъду, ол бутун, санын туюуб, азыгъын мангылай тери бла ашайды. Мени къатымда сюрюучюлеге аман айтыб къутулургъа уа излемегиз,— деб Назбий сёзюн аны бла бошаргъа изледи.

— Назбий, айыб этме, мени сеннге бир сорлугъум барды: «Барын да биле тургъанлай, халкъ кирген колхоздан нек джаллаб айланаса?»—деб сорду Хашир. Назбий тынгылады. Устазла аны не айтыргъына ашыкъдыла.

— Ол мени ишимди.

— Огъай, Назбий, ол барыбызны да ишибизди.

— Алай эсе, Хашир, сен да мени кибик адамса, сен киргенмисе?

— Огъай. Мени атам эртде ёлгенди. Анам тюкенчиди, кесим, кёб болмай школну бошагъанма, устаз болуб ишлейме, кёресе. Мени ёзге кимим барды. Колхозда ишлерге адамым болмагъанлай, кириб, анга джюк болургъа суймейме.

— Эй, Хашир, сени билиминг барды, сылтау таба, башынгы ала билесе. Бизни уа сыбыртхы бла джыяргъа излейдиле. Огъай, эркинлик туугъан дуняда биз оноубузну кесибиз этерге излейбиз. Хар адам джюреги тартханча, ушатханыча джашасын.

— Назбий, эслеб сёлеш! Сен кимлени сёзлерин айта тураса, билемисе?

— Мен кесими кёлюме келгенни айтама.

— Алдайса! Ала бузукъчуланы, ара мюлкде урунургъа суймегенлени сёзлеридиле. Ара мюлкню суймеген а къралынгы суймейди. Алайчыгъын эскериринги тилейме,— деб, Хашир анга мангылайыны туюуб бла къараб, биягъы картасыны туурасына барыб сюелди.

Къалгъанла сѣзге къошулгъунчу къонгурау къагъылды. Устазла сѣзге тынгыларгъа бошамай чыкъдыла. Хаджи-Исмаил Назбийни дерсге ашырыргъа изледи.

— Джашы къалгъанлача школ джорукъгъа сыйыныб окъурукъ эсе, Назбийден мен ѳзге зат излемейме. Барсын да аны бери джиберсин. Алай тюл эсе уа,—деб зыбырын билдирирге тебрегенлей, Назбий сѣзге къошулду:

— Аны къалгъанладан башхалыгъы неди? Тамбла ол башха адам болур деб, мен айталлыкъ тюлме.

— Да сора, ол болуму бла мен да аны дерслериме къоярыкъ тюлме,—деб Къасым сакъалын сылай, журналын къолтугъуна алыб, чыгъыб тебрегенлей, Хаджи-Исмаил тыйды.

— Алан, Назбий бла сѣзюгюзню бошагъыз. Бир-бири тилинги ангыламай чачылыргъа башлагъансыз. Сабырчыкъ эт.

— Мени сѣзюм ачыкъды. Мен кѳлюмдегин айтханма,—деди Къасым.

— Энди сен айтыудан, школгъа келиб окъур ючюн сабий башха адам болургъа керекди, тюзмю ангылайма?—деб Назбий устазгъа бойсуннган ауаз бла сорду.

— Къылыгъын тюрлендирмей, школгъа келмесин!—деб Къасым кескин джууаб этди.

Назбийни бети къан къуюлгъанча къызарды, ол не олтуруб, не туруб чыдаялмай:

— Да сора аны окъумазын сюесиз... Анга ѳчюкгенсиз да джашау бермейсиз... Тиширыула тюз айта эдиле... Мени колхозгъа кирмегеними былайда айтыргъа неге керек эди?.. Аны бла мени къоркъутургъа излейсиз... «Ѳлген эшек бѳрюден къоркъмайды». Джашауда мен сынамагъан къалмагъанды. Эм артында кулакла бла

тенг этиб кьойдугъуз да! Мен адам хакъмы ашайма?.. Джашны юсюнден айтырым а ачыкъды. Мен бир къарангы адамма, аны джангыдан ишлерге къолумдан келлик тюлдю.

Айры кърмегиз. Устазласыз, къалгъанла бла тенг аны да окъутугъуз. Алай тюл эсе уа, мен аны эртден-бла огъуна къошха ашырыб иерикме. Джарамаса кърюрме!

— Э—э Назбий, джонулур керекли къалгъанса. Сен мырышкы къайнаб, не мычхыгъа, не балтагъа келишмеген томураугъа ушайса. Ашыкъма, чарлай-чарлай харсха сен да джыйылырса,—деб, Хашир чыгъыб кетди. Къалгъанла да ызындан тизилдиле.

Канцелярияда Хаджи-Исмаил бла Назбий къалдыла. Экиси да бусагъатда бир бирине къулакъ салырча тюлдюле. Ол огъай эсенг, Назбий школгъа келгенине, устазлагъа тюбоб селешгенине сокъуранганды. Хаджи-Исмаил тынгылаб туруб, башын булгъай:

— Назбий, узун сёзню къысхасы тамбла джашынг школгъа келирге керекди,—деди.

— Бирсикюн къысталыр ючюнмю?! Къасымгъа билегинден суйретиб, кесин эшикге атдырыр ючюнмю?.. Огъай, сиз телиге санагъанлыкъгъа мен алкъын башыма бёрк киеме. Къасым ыйлыкъдырырча мен андан итден туугъан тюлме.

— Назбий, сен алай тереннге кетме, сабийле барыбызда да бардыла. Кесинги гитче заманынгы эсинге бир тошюрчю.. «Джашлыкъда—джашлыкъ» деб сёз барды. Къылыкъ аланы табханла болуб, биз да этгенбиз. Сени Къазийинг да камсыкды, аны бош ариулайса.

Назбий сагъышланыб, джашына айтханын этдирирге базмады. Джашны анасы Байдыу баласын джакъла-

рыкъды. Қъазийни къачан да ол терслеб кюрешмейди. Назбий аланы барын да кёзюне кёргюздю.

— Хаджи-Исмаил, мен сизни заманыгъызны алгъаныма да къыйналама, алай болса да бу джол бир джанына этмей кетсем, экинчи да келирге керек боллукъма, бир сорлугъум барды, айыб этмегиз: джашны айтханыма сыйындыралмасам, не этерге керекме? Қъол бояргъа болмайды дейсиз. Не этейим, юретигиз. Тенгини бёркюн джашыргъаны ючюн, Қъасым эшикге атама деб, тартыб алыб кёнчегин пара-чара этиб ийгенди. Колхоз.. Мен да бир къауумлагъа къараб турама ансы, халкъдан айырылыб, мен кеси башым бла къраллыкъмы тутарыкъма, кирликме. Қъасымны школда сабийлени кийимлерин джырта тургъанын айтсам, «сау бол» деб башын сыларламы... къайдам.. Артыкълыкъ къуругъан эсе, бу не затды?! Сёзюбюз тышына чыгъарын суймейме ансы...

— Назбий, сабийни айтханы бла сёлешме да сор, тюзюн бил. Керти алай этген эсе уа.. къайдам.. уллайгъан, ангылагъан адам, къалай джангылгъан болур... билмейме.

— Хаджи-Исмаил, Қъасым бюгюн кесин супучукъ этиб тургъанлыкъгъа эски бёрюдю. Ол патчахлыкъны заманында да устаз болуб ишлеб тургъанды. «Татлы тилли къозу эки ананы эмер» дегенлей, ма бюгюн да ишлейди, къычырыргъа да къоркъмайды, сабийлеге къол джетдиргенин да къоймайды. Эски мыйыкълары кетмегендиле.

Хаджи-Исмаил бу сёзлеге суймей тынгылады. Ол Қъасымны эртдеден таныйды. Қъасым джарлыны джашы тюдю. Патчахны заманында гимназияны бошагъанды. Ол джыллыгъы келген, кеси айтханны суйген, къа-

тыгъа тартхан адамды. Алай болса да ол школгъа заран салыргъа излеген адам тюлдю.

— Назбий, сени сѣзлеринги магъаналарын мен ангы. лаялмайма. Патчахны заманында устаз болгъаны ючюн Къасымны асаргъамы керекди? Къасым сабийлеге билим бергенди ансы аланы джекмегенди, адам къыйын ашамагъанды, сен а былайда не затланы айта тураса?..

— Къасым ол заманда да джылы юйде бутун-санын тюймегенлей, ачха алыб тура эди, энтда биягъынлай, юйден чыкъмагъанлай, хазыр ашы аллына келиб туралды.

— Ашасын. Къыйынын ашайды. Ол этген да ишди Алгъаны халал хакъыды. Анга зарланма. Къасым кибик билимли адамларыбыз кѣб болгъа эдиле. Сен аны къой да джашны къолгъа ал. Биз юретебиз, билим берирге кюрешебиз. Къылыкъ этген заманында уа «тохта», «уял», «тын» дегенден озуб, урушургъа, хыны этерге бизни къарыуубуз джокъду. Сен атасыса, не айтсанг да сеннге тынгыламай не мадары барды. Бюгюн кечикгенди, тамбла уа Къазий школгъа келмей къалмасын,—деб Хаджи-Исмаил аны бла сѣзню бошаргъа тебрегенин Назбий ангылады.

— Кѣрейим, окъурун мен да сюеме. Сезюмю алса ашхы, — деб, саламлашыб айырылды.

Энинчи башы

Дранбаш юйню аллында оюлгъан хунаны джанында джатыб тургъан самыр несин таны, ~~иде~~лар умут этиб, къуйругъун булгъай, сынгсыды.

— Мынга аш бергенмисе?—деб Назбий арбазны си-

бире тургъан юй бийчеси Байдыугъа сора, къылыч агъач-
ланы алмагъанлай, аралары бла тюшюб кирди.

Байдыу белин тюзетиб:

— Джукъму айтдынг, ангыламайма? — деди.

— Сен ангыларыкъ тюлсе. Сен тегененг бла туз ке-
лингден сора не билесе... Къыямат кюннге дери сен
джукъгъа къайгъыра биллик тюлсе,—деб, Назбий итни
башын сылаб, аллында тегенесине кёз джетдирди. Ашы
болмагъанын эслегенинде, къызгъаны бла юйге кириб,
къазанчыкъны сынджырындан алыб, тегенеге къан-
тарды.

— Оу!.. ий не этгенлигингди!.. ары булгъаб боркъ
дерге къойсанг а.. чий тылы бла ичин тагъаландырыр-
гъа излемей эсенг? — деб, Байдыу аны не эсе да къаны
тюрлениб келгенин таныды...

Байдыу керти да огъурлу, сабыр адамды. Аны хон-
шулары, тенглери чамланыб кёрмегендиле. Назбийни уа
басымлыды деб махтамаучандыла, алай а бир чурум
болмаса, керексизге бузукъ чыгъарыучуладан ол да
тюлдю. Была бир юй болгъанлы онбеш джыл озду.
Эки сабийлери барды. Тамадалары Муслимат ючюнчю
классха кёчгенлей, школдан тыйгъандыла.

Назбий аны билимли болурун суюсе да школгъа-
джюрюрюне чырмау чыгъарыб, устазланы кесине илин-
диргенди.

— Ечюкгендиле... Энди ала сау болуб, бизни башы-
бызны ёрге тутдурлукъ тюлдюле,— деб Назбий ачыу-
дан тыгъылыб, айтыр сёзю аузуна тюшмей тохдады.
Байдыу аны эслеб, арауунун тыбыр ташны джанында
къууушха сюеб, тюб билирге изледи.

— Не дейдиле энди уа? Бизге къаныгъыб къалды-
ла да была! Къызчыкъдан бери, тоба болсун, арт ай-
ландыргъандыла.

— Айландырсынла. Джетиб келген мазаллы кызыны мен элни калагыны, масхарасыны, ичлерине элтиб салгынчы кѳб суу кетерикди. Аны ючюн узун бичериклерин кысха бичсинле,—деб Назбий арбазда ѳре талкыны элтиб, гѳнню кыатына сюеди.

— Анам, не болганды? Атам нек ачуланнганды?—деб баггыр тазны силти бла джууа турганлай, башын эшикден бери кыаратыб,кызычык сорду.

— Ол сени ишинг тюлдю, джумушунга кыара,—деб анасы хыны джууаб этди.

— Сени амалтын мен эшитмеген сѳз кыалмаганды. Кючден унута башлагандыла. Ауузунгу тый, сениге джетген зат джокду,—деб Назбий да сѳз кыошду.

— Болсун, ким огъай дейди... «Бар» дегенигизде, школгъа бардым. «Барыргъа боллукъ тюлсе» дегенигизде—кыойдум. Мени кимге да не хатам барды..—дей, Муслимат тазын джыйгычны аллына сюеб, тозурагъан чачын джыяргъа узалды. Назбий ашыгыш кюге кириб, шымпылдыкыны кѳлтюрюб, тѳшек кыалауланы араларын кыармады. Кыашын-башын туююб:

— Салгъанынги салгъан джерде кыоймайдыла... Мени кыагытларым кыайдадыла? Кыайры джаханимге атхансыз?—деб кызына айланды. Кыалын кыара джохар чачын эше турган назик кызычык

— Не кыагытха айтаса? — деб сорду.

—Аны билген кыарнынг бургъа эди... Ол дохтур берген кыагытха айтама, кыайры учурдугъуз?...

Атасыны бу сорууна кызы бурулуб да кыарамаганлай, сансыз джууаб этди:

— Джыртыб отха атхан эдим...

— Алай деген неди?!

— Атам, ол мени кыагытым эди. Аны меннге деб

алгъан эдинг. Бир сызлагъаным болмагъанлай, юйге кириб турама... ма, сау эки ай болду. Тенглериме кѳргюзюрге уялгъан этеме.

— Тамбла школгъа чакъыртсала, мен не айтырыкъ-ма?

— Къайдам, мен не билейим...—деди кызы,

Сый, кызым, намыс—ма адамны адам этген затла керек эселе! Сени кибиб заманымда школгъа мен да термиле эдим. Артда уа къулагъыма да кирмеди. Таб къууаныб къойдум.

— Анга аны барын да ангылар баш аллах берсин. Ол энтда аманны-игини билиб бошамагъанды. Кызы сабийге школну аллах буюрмагъанды. Айтчы сен баргъан классда ненча кызы къалгъанды?..

— Атам, алай некайтаса... Мени биргеме тогъуз кызы окъуй эдиле. Аланы ючюсю кетгенди, къалгъанла уа окъуйдула. Школну къойгъандан эсе, ёлюрге разыдыла,—деб, Муслимат къоркъгъандан ауазы кючден чыгъа, атасына джууаб этди.

— Мени къалгъанлада ишим джокъду. Сеннге уа къарыуум джетерикди. Аягъынгы басыб атларыкъ тюлсе! Исси къабмагъа эдинг... Орнунгу танысанг иги болур..—деб Назбий аны тюнгюлтюрча сѳлешди.

Сабийлерин кемсиз суйгенликге, Байдыу сѳзге къошулургъа, аланы къорууларгъа ёч тюлдю. Тебген сагъатында ол Назбийге сѳз ангылаталмазлыгъын биледи. Ана тауукъ джюджеклерин къанат тюбюне джыйгъанча, мадар табса, Байдыу юйдегисин эшикге иймей турургъа излейди. Къайгъыны къуумайды, алай а тыяр мадар да эталмайды. Халаллыгъы болгъанлыкъгъа сѳзюн ётдюралмагъан адамды.

Экинчи кюн Қазийни таңг атмай уятдыла. Атасы ауаз бере келиб, хыныгъа кирди. Джаш башын ёрге кёл-тюрмегенлей, кийиниб къобду. Қитабларын колтугъуна сугъуб, абын, сюрюн эте, юйден чыгъыб тебреди.

-- Қайрыса, ашагъан, ичген болмагъанлай? Бери къайт да ауузлана бар, — деб анасы ызындан кычырды. Қазий эшитмеген кибик этиб, чыгъыб кетди.

-- Барма кьой терсине айланганны. Чынты бизге ачыу эте тургъанлыгъыды. Джалынма. «Джарлы сабийни сатыб алыр» — дегенлей, ариу айта, юслерине кырыла, быланы башыбызгъа миндириб кьойгъанбыз. Мен ёмюрде ариу сёзю эшитмей ёсгенме. Была кесибизча болсунла, андан сора мен джукъ излемейме, — деб Назбий ачуланганны билдирмезге кюрешди. Байдыу онгунмаса да сёз кьошмады.

Тюгел кюнорта болгъунчу Қазий школдан къайтды. Аны мыдахыракъ кёрюб, Байлыу:

— Джашчыкъ, ашамай кетиюнуг а неди?.. Бала, нек ёбкелегенинги бир айт, сенден алгъа ёлейим..—деб сорду. Қазий джууаб этмеди. Қитабларын джыйгъычда тешеклени юсюне быргъаб, сауутлагъа кез джедире, чыгъыб тебрегенлей, анасы билегинден тутуб къайтарды.

-- Мынгылан ашамагъан эсенг, сен быллайла нек этесе?.. Мени джюрегими жарыргъаamy излеyse?.. Эт хычын этгенме. Былай олтур. Табадады, сууугъан да болмаз. Огъесе кьуурманы джылытыб берирми эдим? Нек тынгылайса?.. Хайда, сёлешдирме мени..

Қазий кесине сау сагъатны джалындырыб:

-- Бер берлик эсенг, ма, олтурдум, -- деб, анасына бир уллу иилик этгенча, бюсюреу излей, тепсини джанына чёкдю.

Назбий Бёрюлю Қолда ёгюз гебени эндирир къайгъыгъа киргенди. Арба кьураялмагъаны сеоеоли ташыу-

улун этерге, аргышха барыргъа керек болса, эки токъя-лын кимге болса да хаухгъа береди да кесине керек кюнде арба тилейди. Алай а къач кёзюуде арба джан дарманы орнунда джурюйдю. Ким отунун этеди, ким къармаулада къыргъан биченчигин кече бла ташыды, ташлы, айланч джоллада арбасыны кюбюрюн, неда тохунун джамай тургъанлагъа тюртюлесе, джолда сынгап чомачаланы, кегейлени кёресе. Назбий арбаздан ташайгъанлай, къычыргъан таууш эшитиб, Байдыу эшикни ачды. Сюелиб тургъан къызылчепкен къызчыкыны кёрюб:

— Оу, нек тураса былайда? Кел джанынга болайым... — деб, къолундан тутуб, юйге кийирирге умут этди. Алай а къызчыкъ унамады.

— Огъай, ашыгъама. Неме..., Къасым бар да бил да кел деб ийгенди мени... — деб, джунчугъандан ол нек келгенин ангылаталмады.

— Неки бил дегенди, бала?

— Къазий школгъа нек келмегенин.

-- Къачан?

— Ма бюгюн.

— Оу, алай деген неди? Тохта, бюгюн школгъа бармагъанмыды?.. Ий, къызчыкъ, джаным, ангыламай къатышдыра тураса... Эртденбла кесим къолум бла ашыргъанма, сора уа... Сеннгеми ийнанайым, кёзлери-меми ийнанайым? Ким айта эсе да суймегенликден, энтда бетибизни джоя турады. Ансы Къазий бюгюн школгъа баргъанды. Алай келсин игилик, — деб, Байдыу къара хотасын тюзете, къызчыкыны башчыгын сылады. Не айтыргъа билмей джунчуб, къызчыкъ баш энгишге къарады. Дагъыда кетиб къалалмады. Ол башын ёрге кёлтюрмегенлей, ичинден нелени эсе да мурулдады.

— Не дейсе, бала джукъму, айтаса? Эшитдириб айт.

— Да мен кесим къараб кәрмегенме сора уа...

— Кимни кәрмегенсе?

— Къазийни.

— Къайда кәрмегенсе?

— Школда. Ол бюгюн джокъ эди. Къасым «Нек келмегенин бил, атасына да айт деб ийгенди мени, сора уа... — деди къызчыкъ.

Байдыу ангарыла келиб, къымсыз болду. Башын булгъаб:

— Ах, мен хариб, бизни алдабмы келгенли? Аллаху тагъала кеси терсейтеми тебреди экен.. Ай, медет аллах а!.. Ол къыз амалтын башыбызны сена сарыла этген эдиле. Энди муну къайгъысы аны да унутдурургъа башлагъанды. Къалай мадар этейик? — деб, Байдыу джугланыб ауузлана тургъан джашына кез джетдирди. Къазий берн бурулуб да къарамай, аланы селешгенлерин эшитмегенча этиб, сууу эркин тирменча ишлейди. Анасы ачуулапмады. Мыдахланыб, джашындан эки кезюн алмай, талай бирни турду.

Ана джюрек эзилрге хазырды. Аны джазыкъсынмакълыгъы, кечмеклиги уллуду. Къазийни кемсиз чөрчеклигин Байдыу аллахдан кәреди.

— Бала, эшитемисе айтханын? Къызчыкъ сени ючюн келгенди, сен а бурулуб да къарамайса, — деди ол.

— Сора бурулмай, къарасам, не боллукъду! Мен Салиманы кәрмегенмеми? Къасым дерсде аны къулагъындан тартыб, «Эй, къызчыкъ сениге не балакъа тыйыншлы эди,» деб ненча кере тебгенин айтсын.

— Къазий, сен мени къой да кесинги юсюнгден селеш. Къасым ийгенди ансы, мен келлик тюл эдим. Бюгюн сен школгъа келмеген эдинг да? — деб къыз-

чыкъ балчыгъын кётюрюб, Къазийге джити къарады.
— Ол сени ишинг тюлдю. Мен сизнича устазгъа джалымайма. Аны тегерегине айланмайма. Ол мени аны ючюн кёрюб болмайды.

— Къазий, сен бюгюн школгъа не ючюн келмегенсе? Мен не айтыб барлыкъма школгъа?

— Аны кесинг бил, — деб Къазий эки кёзюн джандыра, юйдеи чыгъыб кетди. Анасы ызындан къараб, джукъ айтмай ахсынды.

— Бала, энди ол джанына тийгенин билдиргенлиги. Сен бар. Мен тюзюн кесим билirme. Ариурукъ бла айтдырма. Ол джашырлыкъ тюлдю. Тамбла барыр. Мен кесим огъуна элтирме. Къасымгъа муну былайда телиленгенин айтыб барма. Бизге алайсыз да ёчюгюбдюле. Бала, олтур да бир джукъ ашай барсанга.

Байдыуну сёзюне джууаб этмегенлей, Салима ашыгыш чыгъыб, школ таба айланды.

Байдыу инчиклерине джетген къара чепгенини этегин басыб абынды.

— Худжу къалгъын, бош,—деб ачыуун чепкенинден алыргъа излегенча, ёрге джыйыб, эшикни юсюне келди. Къылыч агъачдан бир къолу бла тутуб тургъанлай, кёзлери къайры эсе да чыракъ кетдиле. Аягъында сахтия чарыкълары, тобугъуну башына джетген къара джюн чындайлары, башында чоху аны уллайгъан, адам арасы болгъанча кёргюзедиле. Аны ышарыб кёрлюк тюлсе. Назбийни дженгиллиги, Къазийни камсыклыгъы, бузоулукъдан кеси къараб ёсдюрген ийнеклени колхозгъа берилик къоркъуу — бары да аны джюрегин къыйнар ючюн къоймайдыла.

Эшикге чыгъа, юйге кире Байдыу кюнню къалай ашыргъанын эслемеди. Ингирде ийнеклени тартыб,

сруннга киргенликге, кирпик кысалмады. Адам аякъ тынар заманда эшик аллында арба таууш эшитилди. Кийимин да тешмей таяныб тургъан Байдыу, кёзлерин ууа къараб-къарагъынчы арбазгъа чыкъды.

— Сеннге айтама да, чырмалгъан затмы этген эдинг, къалыб кетдинг да? — деб Байдыу ёгюзлени баш бауларын тутду.

— Алларындан ары кет. Аланы къачар къарыулары къалмагъанды. Аны къой да къолунга сенек ал. Биченни къотарыргъа керекди. «Джарлы тюеге минсе да аягъындан ит къабар», — дегенлей не да бизге болады. Арбаны юйге джыйгъынчы, эки джерде аудургъанмансы эртде къайтырыкъ эдим, — дей, Назбий тауча къаланнган арбаны башына миниб, мангылайындан акыгъан терин зыбыр чепкенини дженги бла сюрте, ючайры, агъач сенек бла биченни дуркыугъа быргъаб тебреди. Байдыуну акырын кымылдагъанча кёрюб:

— Джюннге тюшген тауукъча сен не затса! Кел да ма былайдан теберчи, — деб, арбаны арышын кёргюздю. Кеси уа сенегин атыб, эки аягъын джассы ташха тиреб, сермеб тохунундан тутду. Чарх кёлтюрюле келди, алай а сенгилчекча, ары-бери эки кере тентиреди. Назбий джаныу этгенча, эки къолуну аязларына тюкюрюб, арбаны кюбюр къазыгъындан тутду. Болушлукъгъа Тобугъун да тохуннга джетдире:

— Ий, марджа, иги тут, — деб Байдыугъа кычыра, кючюн салды, ауур къаланнган арбаны бу джаны кёлтюрюлдю. Неле эселе да чыкъырдадыла.

— Оу, мен хариб, басдырыса, бери къач! — деб Байдыу чабыб, эрини билегинден тутду. Олсагатдан арба онг джанына ауду. Кюнде къауурсунланнган би-

ненни ууалыб, шыбыр-шыбыр этгени болмаса, арба хатасыз кьалды.

— Къуджурса сен. Ызынгдан джау сюрмей эсе, къайры ашыгъаса? сенек бла къотарсанг не боллукъ эди,—дей, Байдыу ушхуурун джылытыргъа юйге кирди. Байдыу хантын хазыр этиб, тепсиге салды. Назбий мычыгъанында, чыгъыб къарады.

— Келсенг а юйге, аны тегерегин эртденбла къыра туурса. Сабийле да этерикдиле аны. Ушхуурунг суууб къалады.

— Кьоркъма, эртденблагъа да табыллыкъды иш. Аны кьой да джаш бююн дерслерин этгенмиди? — аны айт.

Байдыу, не айтыргъа билмей, джунчуду, сора:

— Да этмей, не ишлегенди, — деди.

— Алай эсе, игиди. Дерслерине къарамай, энтда бягъылагъа мени чакъыртады, -- деб айтама. Мени джашымы менден бек сие болурламы, къайда аман да меннге юретирге кюрешеди. Залимлик къуругъанды дейдиле да. Къуругъан огъай эсенг, айныб, бадраб келеди. Къасымды мени джюрегими джаргъан. Ол алгъыннгы кекреги энтда кетмегенди. Турады алайлай. Илинир зат табса, ол меннге Къобанны сууундан ичирмез эди.

Байдыу аны бу сёзлерин асыры къулакъламады Къайгъылары, сагъышлары аны унутдурадыла.

— Келчи юйге, сеннге айтама да. Ушхууур аша, суууса, бёрюнюкю да болсун. Сууукъ аязчыкыгъа къара. Кел, кел мени да сууукъда гызылдатма, джалан чыкыгъанымы кёресе. Бу боялгъан маймёз уф дегенни тыймайды,—деб, Байдыу къатылгъанында, эри башын булгъады.

— Башына гырмык атмай, къайры барлыкъма. Огъаргъы джел ургъанлай, алхам дулилла, биченинги сау кёрейик. Тут бери кыйырындан. Иги кебмеген болджар биченни кёремисе. Муну гырмыкга деб алыб келгенме, тут былай,—деб буруб, эшиб тебреди. Къараб къарагъынчы узун гырмык гебенни теппесине атылды:

— Аллахха шукурла болсун. Энди кыш тюшюб къалса да джунчумазча болдукъ,—деб Байдыу юйге кирди. Назбийге агъач аякъ бла къазандан суу алыб, къолларын джуудурду. Ол тепсини джанында кызыугъа кириб тургъанлай, чыдаялмай джашыны хапарын сездирди:

— Сен арыб келгенсе, джюрегинги кыйнаргъа излемейме. Алай а биз оноу этерге керекбиз.

— Кимге? Бизни оноубузгъа къараб къалгъан кимди?—деб аузунда къабынын да джутмагъанлай, Назбий юй бийчесине ачулу къарады.

Байдыу аны къаны бузулгъанын кёрдю, алай а башлагъандан сора джашыралмады, учхарасы бла билдириб, Назбийни къозгъамазгъа изледи.

— Сен тебер зат джокъду. Сен мен айтханны иги ангыла, халкъны сабийи да бизникилечадыла.

— Айт, не айтырыкъ эсенг да. Биягъыны энтда бир итлиги чыкъгъан болур-деб, сабырыракъ сёлешсе да Назбийге ётгени ауазындан танылады.

— Бюгюн школдан кызычыкъ келиб кетди. Къазий ауруй болурму деб кёлюме келеди.

— Нек сораса? Сени кёлюнге келмеген аман джора джокъду. Энди ол сёзюнг а неди, сени билгичинг джокъ эсе.

— Аурумаса школгъа бармай къаллыкъ тюл эди.

— Алай дегенинг? Баргъанды да, ёзге не излейсе!

— Эшда, эшда. Налат болгъа эди анга, бармагъанды. Бюгюн Къасым муну классындан кызычыкны аны ючюн ийген эди.

Бу сёзлени эшитгенлей, Назбий ашагъанын да къобуб, башын къатыны таба буруб:

— Къалай бармайды? Дерсден къалырча не кыйынлыгы барды? Атасыны къарангылай къалгъаны да боллукъду! Мен саулукъдан, ол билим алыб, кеси кибикледен артха къалмазын излейме. Бусагъат дуняда джазыкъ, хариб джокъду дейдиле да. Нек болмайды?! Бек да барды! Ма, менича къара танымагъанла хариб болмай недиле?! Сен джангыла болурса, Табба кызы?

— Да мен да сенича болуб тура эдим. Къызычык аягъындан алыб, дыф этдирмей къойгъанында уа, ийнанмай не этерик эдим,—деб, Байдыу ёрге къобуб, эшик юсюне барыб тохтады. Назбий тебген сагъатда Къазий арбазда болуб, кесине къол боятмасын деген къоркъуудан, эшикни ачыб къарады. Алай а джатыб бичен умурлагъа джубана тургъан ёгюзледен сора не арбазда, не дуркъуну джанында джукъ кёрмеди. Къазийни ингирде юйде болмагъаны школгъа бармагъанын да унутдурурча къайгы салгъанын таныб, сагъыш этиб, джашыны башын алыр ючюн:

— Къазийге къарайма. Джумушха ийген эдим,—деди Байдыу.

— Къачан?—деб Назбий тинтиб сорду.

— Да огъай, ол кетгенли кёб болмайды. Дагъыда, кесим чыдаялмай, къарагъанлыгъымды ансы деб, Байдыу сокъуранды. Джууабны джарашдыра билгенликге, Байдыу къоркъуб, къайгылы болду. Сормай кетиб, быллай бир кечикгенин билсе, атасы аны кечерик тюлдю. Ол себебден анасы бу сезню тереннге иймей, башын джабар къайгыгъа кирди.

— Огъай, сен аны кьой да кимге ийгенсе, меннге бир айтчы?

— Кечегиде ол не джумушду? Дерслери болгъанын билмейми эдинг? Огъесе биягъы Назбий башыбызны отдан алып дебми турасыз. Къайдам, теъри, мен да эмен тюкгюч тюлме. Къыза турса, таш да джарылады.

— Сен а кеси аллынга да къабынаса да тебрейсе. Мен джумушха ийгенме деб айта турама да! Немелагъа, не эди аты да... Огъурлулагъа.

— Энди алагъа уа нек ийдинг?

Байдыу сылтау табмай, амалсыз болду. Алай а сёзю джалгъан болгъанын билдирмез ючюн бюсюреусюзюрек джууаб этерге кюрешди:

— Ай юйюнге, сен а. Энди тиширыу джумушну да санга сорургъамы керекди. Былай кесинге джетмеген затланы чучхуб тебресенг, ачыу этесе.

— Хы, болдунг, энди созуб барма. Сени джумушунгу излемейме, мен джашдан хапар сора турама санга. Джумушну да заманы болады. Ашхамдан сора быланы хоншулагъа чабдырыуунгу кьой, къатын, суююб айтама,—деб Назбий бир аз сёл болду.

Юй джарыллыкъ, джетиб келген ораза, битирле, къурман мал, зекат кечени ауурлугъу кетгинчи былагъа кирпик къакъдырмайдыла.

— Сеннге айтама да, тынчай, сен арыб келгенсе. Мен бош безий турама, эртденбла ишим уллуду. Мен да джатама. Муслимат да болушуб, бу эки кюнде джамчынгы битдиралсакъ дей эдим. Энди хыртланнганы, тараллыгъы къалгъанды. Билек кючлери болгъан бир эки къатын болушмасала, кесим иги къатдыралырма деб айтмайма.—Бу сёзлени айта ,Байдыу Назбийни орнун къакъды, кеси уа аргъы юйге кириб, тешинген да эт-

мегенлей, Муслиматны аягындан кириб таянды. Алай болганлыкыгъа эки кёзюн къакъмагъанлай сагъышла-на да терен ахсына, кечени ауурлугъу кетгинчи турду. Андан ары тёзюмю джетмей, къобуб, Назбийге келди. Аны уятыб, хапарны болумуча айтыргъа къоркъду. Билдирмей къояргъа уа-бир хата болуб тура эсе уа,— деб, тынчлыкъ табмайды. Арыб, сылыт болуб, Назбий башын къуш джастыкъдан бир джанына атыб, несин да билмей, хурулдаб джукълайды. Байдыу къатында ёрге сюелиб, джюлюнюрча джетген зыбыр сакъалын къол аязы бла сылады. Алай а уяныу Назбийни джети джукълаб акъылында да джокъду.

— Ой, сеннге айтама да! Эшитемисе? Кёзлеринги бери ач,—деб уятыб, къояргъа да кёзю кыймагъанлай, дагыда неле эсе да айтды.

— Не болду сеннге, от тюшмеди эсе къойнунга!..,— деб Назбий джукъу арасында уяныб, башын кёлтюрдю.

— Болган зат джокъду. Къазий нек кечикки деб чыдаялмай келеме.

— Тохда, энтда къайтмагъанмыды?

— Огъай.

— Къарачы анга, итден туугъаннга! Танг ата шойду да, бу къайда джаханимде айланады сора? Аны джойган сенсе! Огъурлулада ненг кълалган эди? Бу заманда сени къайгынга къарачы. Къайгырмаз, ол юйюне джыйылмай турмаз. Экинчи джумушдан чабханлай къайтырча этмесем, мен адам тюлме. Бар, джат, обурча юсюме сюелиб турма да. Мени кълалкыма къой,—деб башын басдырды.

Не шыкъыртха да кзулагъын салганлай, эки кёзюн терезеден алмай, Байдыу ёретинлей танг атдырды.

Къуруй башлагъан ийнеклерин саууб, кенгбаш челекни тюбюнде бир бурху сютю бла юйге кириб:

— Ах, энтда къобмаймы тураса?—деб орундукъгъа кёз джетдирди. Джууаб этмегенинде, терен ахсына, арбазгъа чыкъды. Бир-бири бла сёлеше, школгъа ашыгъыб баргъан сабийлени ызларындан къараб:

— Насыблыла—деб, Байдыу къалайгъа къараргъа, кимге сорургъа билмей, хоншуларыны арбазларына ташайды.

Аладан да къайтыб, Назбий уяныб къалгъынчы ол Огъурлулагъа кетди.

— Атам сау келсин, экисин да кёргенме. Ма сизни Къазий да «Гоппан» да биягъында школгъа бара тура эдиле,—деб, къурмач чартлагъанча, басындырыб сёлешген джашчыкъ ант этди.

— Гоппан дегенинг?—деб Байдыу ангыламай сорду. Джашчыкъ уятлы болуб, баш энишге къаралы.

— Биз кесибиз ойнаб, Алийге айтабыз алай. Ол энди аны ючюн чарламайды,—деди ол. Байдыу кёлюн басыб, джашчыкъны башын сылады.

— Иги джаш, сен иги джаш, игилик кёргюн. Бар, бала, бар, джолунгдан тыйыб турама. Кеч этме,—деб аны ызындан къараб тургъанлай, эси сагъышха кетиб, бир талайны турду. Джукъгъа да бармай, ызына къайтыргъа таукел болду.

Назбий кийине тургъанлай, Байдыу юйге кириб:

— Бош къайгъы этиб айланганма. Тиширыуну джюрегин аллах насыбсыз этгенди. Сен'а биле кёре эдим. Хурулдаб джукъладынг. Мен гугукча, танг атмай, халкъны къозгъагъаныма кеси-кесиме айыб эте келеме, Огъурлулары иймей къойгъандыла. Кесича да болмай, аны къатыны, Къозтюймеге айтама, бир къадалса, сабийни огъай эсенг, уллуну да джунчутурукъду,—деди.

— Тюнене Огъурлулары юйде болмагъандыла, сен не затланы джаншайса! Къозтюймени къарнашы къатын келтиргенди, тюнене аланы ау алыр кечелери эди, деб Назбий аны сёзюне ийнанмагъанын билдирди.

— Сен а. Ма былай айтыб тохтасанг, бир бек ачыу этесе... Мен сеннге сабийчик болубму къалгъанма!— деб Байдыу гурушха этгенча сёлешди.

Сен аны къой да Огъурлулагъа кесинг барыб, кёзюнг бла кёрдюнгмю? Аны айтчы,—деди Назбий,

Байдыу джунчуду. Мадар табса, бу соруугъа джууб этерик тюл эди. Алай а Назбийни къараб тургъанын кёрюб, амалсыздан аз эшитдире:

— Бардым, нек бармайма,—деди.

— Алай эсе, игиди. Тенгчиги бла ойнаргъа кёзю къараб къалгъан болур. «Алий бла кюрешеди. Анга дерслерин окъургъа къоймайды Къазий деб, школда мени аман сагъатлы этиб, азмы къыйнадыла. Алай а сабийни баргъан джумушундан къайтмагъанын, бизге сормай башха адамны юйюнде кече къалгъанын мен тюзге санамайма. Бир сагъыш этчи, кюндюз дерсге баргъанма деб алдаса, кече юйюне джыйылмаса, ол къаллай инсан боллукъду? Ол батырлыкъны мен этсем, атам мени сырт узунумдан къайиш къобарыр эди! Ол терсеймеген эсе эртденли юйюне келиб, бизге да хапарын айтыб, дерсине алай кетер эди,—деб, Назбий къыза тебрегенин эслеб, Байдыу башха сёзге бурдурду.

Устаз сабийлеге джайны къалай ашыргъанларыны юсюнден юйде хапар джазыб келирге эки кюн болджал берген эди. Къазий орамлада ашыкъ ойнагъандан бо-

шагъынчы эки кюн да оздула. Алай болса да ол дерсине барыргъа аны ючюн джунчумады. Къазий бла Алий школгъа бирге кетдиле. Бююн Алий кюнледен эсе джарыкъды. Устаз киргенлей, бары да юрюлюб къобдула. Къазий да Алийни тебдирирге къарны ауруб, эслетмей партасындан тетрадын алыб, эки бюклеб, хурджунуна сукъду. Сабийлени олтуртуб:

— Юйге не берилген эди? Унутмай турамысыз? — деб, Къасым барына да кёзюн джетдирди. Алий бармагъын ёрге кёлтюруб тургъанын эслеб:

— Алий, джукъ айтырынгмы барды? — деб сорду ол.

— Мен юйге нени бергенигизни айтайым. Джай не этиб тургъаныбызны джазыб келигиз деген эдинг.

— Да джазгъанмыса сен, огъесе? — деб устаз сорууун да бошагъынчы Алий ышарыб:

— Джазгъанма!—деди.

— Керти айта эсенг, къынгыр къач тартаргъа керекди. Аперим сеннге! Олтур. Сабийле, тетрадарыгъызыны ачыгъыз да парталарыгъызгъа салчыгъыз, къалай джазгъаныгъызгъа бир къарайым, — деб, Къасым сабийлеге буйрукъ берди. Алий олтуруб, киши къайгылы да болмай, устазны сакълаб джан-джанына къарайды, сора партасын чучхуй келиб, ёрге къобду, дагъыда ызына олтурду. Къазий а аны кёрмегенча этиб, ышаргъанын тыяргъа кюрешиб, кесини ана тил китабыны къагъытларын ары бла бери аудурады.

— Былайда мени тетрадым не болду? — деб Алий къайгылы болуб, Къазийге шыбырдады.

— Къайдам. Менми билеме, — деб Къазий бюсюреусюз джууаб этди. Сумкасын, партасын да джангъдан къазыб, табмай:

— Не этген эсенг да сен этгенсе! Бери бер, — деб Алий Қъазийге алгъындан эсе хыны айтды. Қъазий джууаб орнуна кюлдю.

Устазны терезеден къараб тургъанын эслеб, Алий не этерге билмей Қъазийни сумкасындан бир китабны сермеб алыб:

— Тетрадымы бермесенг, мен да муну берлик тюлме, — деб тюбюне салыб олтурду. Қъазий эки кезюн джандырыб, ёрге къобду. Алийни тюрткюб, китабын сыйырыргъа мурат этди. Алай а Алий тебмеди. Экинчи да тюртгенинде, учхалаб, партаны къыйырына джетди. Қъазий китабын тартды, Алий да сермеб, бир къыйырындан тутуб, джибермеди. Экиси да тартсоз бола келиб, китабны эки айырдыла. Қъазий, бечкечикча ишленген къуршоулу мерекеб шышаны аны башын мараб шууулдатды. Шыша барыб, Алийни билек къошуна тийгенлей, къалын мерекеб тегюлюб, аны бойну бла тыш келегин къолан-ала этди. Қъазийни келюне ол да джетмей, къызгъаны бла партаны юсю бла ол джанына тюшюб, керилиб сермегенлей, джумдуругъу Алийни бурнуна джетди. Тыпырдагъан аякъ тауушха Қъасым терезеден бери айланыб къараса: Алийни бети къан джугъу болуб турады.

— Не болду сеннге? Ким урду? — деб къатына джетиб, ачудан къалтыраб, кесин тыялмай, аны джарасын изледи. алай а къанджугъудан джукъ эслеялмады. Аланы орталарында олтуруб тургъан къызчыкъла:

— Қъасым, ма, Қъазий джумдурукъ этиб урду. Биз кёргенбиз, — деб, бир-бири аузуна чабыб тарыкъдыла. Қъазий алагъа тиш къысыб, Қъасымгъа эслетмей, джумдуругъун кёргюздю. Экиси да энишге къа-

раб. дыбсыз болдула. Къасым сермеб, Къазийни билегинден тутду. Ары бла бери силкиндириб:

— Сен адам инсан тюлсе! Сен школда дерсдесе. Бу атангы ююю тюлдю, билемисе аны? Къутсуз! Сени къанынг къызыб айланады! Ма былай эте келликсе да ким болса да джелкенге берликди да къан ауузлу этерикди да къоярыкъды. «Суу челекни тюбю сууда къалады», аны билемисе?—деб билегинден тартыб, эшикге атды. Анга ачыуланнганы кетмей бети къызарыб, тылпыуун кючден ала, Алийге айланыб:

— Неда сеннгеми болады?! Кесинг кибиклеге теблете тургъанынг не затды, ый хомух! Кесинг алгъа башлама ансы, терслигинг болмагъанлай, сеннге тийсе, «ма кереклинг бу эсе» — де да бер сен да,— деди. Сабийле шум болдула. Алий бетин чайкъаб, эрлай ызына къайтды. Къасымдан эркинликсиз олтуруб къалмай, эшикден киргенлей, сюелиб, сир къатды.

— Къайда сени джазгъанынг? Огъесе биягъы сен алдагъанмы эте эдинг? — деди Къасым. Алийни бети тюрлениб, къалай ийнандырыгъа билмейин:

— Мен джазыб келтирген эдим, — деди.

— Тетрадынг къайдады дейме мен?

— Тетрадымы билмейме мен. Партада тургъанлай тас болуб къалды.

— Тетрадынга къанат битмеди эсе, къайры учду?! Биягъы сен унутуб келген болурса?

— Огъай, Къасым, келтиргеними ма была кѣргендиле, соругъуз, — деб къызчыкъланы кѣргюздю.

— Алийни тетрадын белинден эки бюклеб, хурджунуна быстыргъанын биз кѣрген эдик. Айтсакъ, бизге да джетдирлик эди да биз къоркъгъан эдик.

— Тюз айтадыла, биз да кѣрген эдик. Хурджуну-

на кирмегенинде, бюклеб, къолу бла тебериб, кючден-бутдан сыйындырды, — деб сол джанларында олтурган назик джашчыкъ сёз къошду. Қъасым ашыкъмай, классда ары бери бара:

— Сиз айтыудан, Алий юйге берилген ишин этиб келгенди, алай а биягъы Қъазий партада къараб кёргенлей, джашыргъанды. Алий тетрадын даулагъанында уа, Қъазий туююш ачханды, — деб Қъасым кёлюне келгенни айта тургъанлай, эшикни къыйыры ачылды. Қъазий башын бери къаратыб:

— Алдагъан этедиле. «Ана тил» китабымы джыртыб къойгъанында, — деб джылары тыгъылыб къычырды

— Нек алдайса? Кесинг тартхан эдинг да?

— Да сен тубюнге салыб нек олтура эдинг? Кесиме бериб къоймай, нек тартдыра эдинг? — деб биягъы Қъазий сёзге къошулду.

— Алийни тетрадын келтириб, бусагъатдан стол юсюне сал, — деб Қъасым буйрукъ этген халда селешди. Қъазий джукъ да айтмай джаллады. Дерс бошалыб, сабийле эшикге чыкъгъанлай, коридорда Алийни тетрады тёрт кесек болуб, полгъа атылыб тургъанын кёрдюле. Алыб келиб, Қъасымгъа бердиле.

Қъасым къагъыт бускакланы алыб, канцеляриягъа кирди.

— Хаджи-Исмаил, сен школну тамадасыса. Муну былай ким дукгуллагъанын билемисе? Биягъы Қъазий. Ол болуб аман къылыкъ башхалагъа джетмейди.

— Қъайгъырмаз, Қъасым. Сабий сабийлигин этеди деб, бизни элденми кёчюрлюксе! Алай эте эс джыяр. Кесинги аллай заманынги эсинге бир тюшюрчю, — деб, Хаджи-Исмаил асыры къыйналмады.

— Алан, сен не затла айтаса? Бир кюнню дерсин этиб келмесе, джагъалашмай дерс ашырмаса, айтханынг кьулакъ тешигине кирмесе, мен не этерге керекме? «Джаша!» — деб башын сылабмы турлукъма! Огъай, Хаджи-Исмаил, мени андан сора да барды къайгъым. Сиз мени айтханымы сан этмегенликге ол менден бошаб бара турады.

— Ай сени огъесе. Аны ючюн аллай бир джанынга къалай тиеди? Ариу айтсанг, «джылыугъа джылан да илешеди», алкын ол не этгенин билмеген сабийди. Аны биз кесибизге ёчюкдюрюрге керек тюлбюз, — деди журналыны ичин ача, адам арасы болгъан устаз Адемей. Аны эшитгенлей, Хашир илгенгенча, секириб кьобду.

Менми...

Мен аны юсюне алай джекире турлукъ тюл эдим. Меннге этерик болгъа эди алай! Биз бурунларын сюрте билмеген тели сабийлени юсюбюзге миндириб барабыз, — деб ол джюрегин басалмай селешеди. Адемей ушатмгъй башын булгъаб:

— Хашир, джараталмайма сёзюнгю. Сен джаш адамса. Сен школда ишлеб башлагъанлы эки джыл да болмайды. Тёзерге керекди. Сабийле чий чыбыкъдыла. Аланы сюйген джанынга бюгерге боллукъду, — деди. Хашир аны аузуна чабыб:

— Бюгюлмесе уа, не? — деб сорду.

— Бюге билирге керекди. Хар терекни чыбыгъы бирча бюгюлмейди. Ол агъачлыгъына кёре, бюге билгенинге кёре болады. Бусакъ бла нарат неда чертлеуюк бла эмен чыбыкъ бирча бюгюлмезликлери хакъды. Эс-лемесенг, ашыгъыб бир кере кьолгъа алгъанлай, къал-

лай чыбыкыны да кършоуча тегерек бюгюб кюяма десенг, чыбыгынг кърккылыб да къалады.

— Огъай, Адемей, сен айтыудан, сабийлени тюкле-ри баргъан джанына сылаб турургъа керекди не?

— Хашир, керек болса, башын сыларгъа да ыйлыкъ-ма. Кесинги эсинге бир тюшюрчю. Сени башынгы азмы сылагъандыла? Сен да къубулчакъчыкъладан болмаз эдинг. Эршилик кѣб адамгъа джарашмайды. «Итни аягъын бассанг, къабхан этеди», деб къарачайда сѣз барды, эшитмегенмисе?! — деб, Адемей дерсге ашыкъ-гъанын билдире, кююш баулу джан сагъатына кѣз джетдириб ерге кюбду.

— Къыхсасы, Къазийни къабына джыяргъа школ болушурукъмуду? Мен муну билирге сюеме. Сизни ауаз бергенигиз манга керек тюлдю. Бу школда менден ал-гъа ишлеб башлагъан къайсыгъызсыз, айт? «Къаргъаны баласы атасын юрете эди» дегенлей, бюгюн биреринг бирер залим болгъансыз. Сизден болушлукъ джожъ эсе, мен анга мадар табарыкъма, — деди Къасым.

— Артыкъ да иги. Биз излеген да олду. Сени ма-дарларынг алкъын тауусулмагъандыла. Аланы бириг Къазийге къызгъанма, — деб Хаджи-Исмаил къара юллесин къабындырыб тютюнлетди.

— Къаллай мадаргъа айтханымы билемисиз? Мени сѣзюм ачыкъды. Школдан не мен, не ол къорамай бол-лукъ тюлдю, — деб Къасым кѣлю бла сѣлеше тургъа-нын ангылаб, устазла сагъышландыла.

— Къасым, тѣзерге кюреш. «Тѣзген тѣш ашайды».

— Огъай, Адемей, ол тѣш сизники болсун. Алкъын манга ашатханлары етдю. Қим да кесине джетгенни кеси иги биледи.

Мен муну бла тюнкеми тауусуб бошагъанлы быйыл

алты джыл болду. Эки джылны орнунда къалды. Ариу-лукъ бла хыны бла да мен муну сынагъанма. Сёлеше-сёлеше да тил джаууму бошагъанма. Энди тэзюмню арты болургъа тебрегенди. Бара-бара турсанг, джол да бошалады. Сабийле бары да бирча эсли болуб да туу-майдыла. Ма адамны къолунда беш бармагъы барды да ала бешиси да беш тюрлюдюле. Атасына айтайым да ангылатайым. Ол табу этиб къоярыкъды. Малы-башы, бир джугъуна джаратыр.

— Огъай, Къасым, дженгиллик этме, энтда бир кёр, ким билсин, бир джукъ ангылар эсе уа. Къыстагъан кыйын иш тюлдю. Аны къыстаргъа къачан да къолубуздан келмей къалмаз.

— Хар ким кесине табын излейди. Сен да, Хаджи-Исмаил, башынга къайгъы келмезлигин сюесе. Мени агъаргъан сакъалым бла кюн сайын ойнагъанын сиз къулакъгъа алыргъа унамайсыз.

Не болса да болсун, мен аны дерслериме къоярыкъ тюлме. Кёрюрге да суймейме. Къорасын! — деб Къасым заман джетишгенин сезиб ёрге къобду. Къонгурау тауушха бары да кёлтюрюлдюле.

— Энди Къазийни бюгюнден ары дерслеринге кыймайса не?

— Тюз ангылагъанса, Хаджи-Исмаил, — деди Къасым.

— Да сора атасын чакъыртайыкъ. Педсовет джыйылыргъа керекди. Бюгюн, тамбла къараб, ишни бир джанына этмесек, боллукъ тюлдю. Заман джетгенди, джюрюгюз. Сабийлени даурларын эште болурсуз, — деб, Хаджи-Исмаил алларында, къалгъанла ызындан дерслерине кетдиле.

С аргъалгъан чегетле мыдах кӛрюнедиле. Къай-да эсе да учу юзюлген чибин аула къачхы хауада кюмюш халылача джылтыраб, кӛзден ташаядыла. Бичен, отун ташыгъан арбала, атлыла озсала, кӛлтюрюлген букъу арт кӛзюуде джауум былайын аз джокълагъанын билдиреди. Кюнню кӛзю тауланы артына ташайгъан лыкъгъа алкъын жарыкъ кетмегенди. Тууарла ёкюрюб, уллу орамны тизилдиле. Аланы джелинлери, ичи бошла тебреген айран гыбытча, хыбылдыла. Мычымай школну джолгъа айланган терезелеринден лампа жарыкъ урду. Ол канцелярияды.

Устазла бирем-бирем келиб, акъыртын олтурдула. Алкъын толуджыйылмагъанларын эслеб, Хаджи-Исмаил Къасымны къатына келиб, къолун аны имбашына салыб;

— Энди Къазий болуб, джашау къуругъанды дейсе, тюзмю ангылайма? — деди.

— Тюз ангылайса. Элни сабийин джоюб бара турады. «Кӛрген кӛргенин этеди» деб сӛз барды. Бирини хатерин этиб, сау классны джой деймисиз? Болалмагъан тойдан чыкъгъан адетди. Эшда, бузукълу къорамай боллукъ болмаз.

Бу сӛзлени айтхан заманында ол Хаджи-Исмаилгъа огъай эсенг, бютеу устазлагъа да асыры тынгылаб кюрешмезлигин ауазы бла танытыргъа изледи. Аны ангылаб, Хаджи-Исмаил.

— Э-эй, Къасым, сен аланы барын да джигинге дже-тиб тизе тураса, алай болса да сабыр тюбю — сары алтын» 'деб сынаб айтхандыла. Амалны тауусуб бошгъынчы къараргъа борчлубуз,—деди.

— Сиз къарагъыз. Мен а энди кесими андан кёб алдарыкъ тюлме. Талай джылны Назбийни ёсmezлигине табыныб тургъаным боллукъду. Аллай бир хаталары болмагъан кёблени къоратхансыз. Муну юсюнде нек тирелиб къалгъансыз? Колхозну аты сагъынылгъан джерден къачхан, аллында эки гылджасындан сора башха къайгъысы болмагъан, школну тюрме азабха санагъан Назбийден быллай бир нек къоркъдугъуз, билмейме. Къайдагъын да башыбызгъа алай бла миндиргенбиз, — деб Къасым бой берmezлигин энтда билдирди.

— Келмеген ким барды? — деб, Исмаил башлар муратха кирди.

— Назбий келликмиди? Аны чакъырмагъанмысыз? деб Суфият къайгъылы болуб, Къасым бла Хаджи-Исмаилгъа къарады. Ол былайда болургъа керекди.

— Андан хата-хайыр да джокъду. Назбий джашыны хапарын эшитмегенди дебми тураса? Мен аны былайгъа он кере чакъыргъанма. Не келмей къалады, не да келгенликге бизни айыблы этерге кюрешген болмаса, джашын масхабха джыяргъа излемейди. Сабийле да тургъанлай мени алгъын заманда устаз болуб ишлегеними бедиш этиб сёлешди. Мен старшина, не да генералмы болгъанма. Адаммы джекгенме? Халкъ кирген колхоздан башын алыб, айланады, — деб Къасым сёлеше тургъанлай, эшик къагъылды. Хашир барыб ачса— Назбий.

— Боллукъмуду?

Аллах ючюн айыб этмегиз. Сизни да бездирдим, кесим да къарыууму тауусдум, — деб ол уятлы болуб, эшик юсюнде сюелди.

— Айтханмы эдим, Хаджи-Исмаил! мен кьой, ата-сы да амалсыз болуб тургъанын эшите болурса, — де-ди Къасым.

Устазла ёрге кьобдула. Суфият барыб Назбийни кьолун тутуб, столну къатына чакъырды.

— Нек тартынасыз, келигиз, ма былайгъа олтуру-гъуз, — деб тубюне шиндик салды. Джунчугъандан не айтыргъа билмей, джан-джанына къарай, къыйырда шиндикге олтуруб, Назбий:

— Уялама, Хаджи-Исмаил, оллахий, ма былай ке-либ, сизни кёзюгюзге къарагъандан эсе, мен кёрюме кирирге разы эдим. Қелмей къалыргъа да бир тебретим, алай а джашаусузну школгъа джюрюмегенине къыйна-лыб, амалсыздан келгенме, не этериксиз, мен бир къарангы адамма, кечериксиз, биягъы сиз, — деб мангылайын джуууб келген терин дженги бла сюр-теди.

— Назбий, школгъа кирсенг, бёркюню теше тур. Ол адетди, — деб Къасым ачыуун билдирмей чыдаял-мады. Назбий къызарды. Эрлай башына узалыб, юйюге башлагъан кёрпе бёркюн эки тобугъуну арасына сукъду. Суфият Къасымгъа айланыб, разы болмагъанын бил-дирди. Ушатмасала да къалгъанла сёз кьошмадыла. Ууакъ къуш-мушларына, сёз урумларына къарагъан адам: былайда болумну джанаргъа джетиб тургъан от-ха ушатырыкъ эди. Устазла кюнледе этиучю чамларын «унутхандыла». Былайда заманларын бош ийгеннге са-наб, юлерине ашыкыгъанла да бардыла. Алай болса да школну директору бюгюн терсни-тюзню сюзюб, Къа-сымны тарыгъыуун айырыргъа излейди.

— Энди биз сакълар адам къалмагъанды. Барыгъыз да билген билимигизни артха салмай, ишни тюзюча

этерсиз деб ышанама, олтуругъуз, башлайыкъ, — деб, Хаджи-Исмаил кимден башларына кѣб сагъыш этмей, Назбийге къарады.

— Не айтсагъыз да былайда бойнум къылдан ингичгеди. Аман къылыкъ эте эсе, балакъаны джетдиригиз, эки къулагъын къыздырыгъыз, болмаса, сыртындан къайиш алыгъыз, разыма, ёзге мен сизге не айтайым, — деб, Назбий олтуруб тургъанлай джууаб этди.

— Айтырынг болса, быллай джерде ёрге къобаргъа эринме. Ол биринчиси. Экинчиси уа, сен балакъаны тохтагъанын билиб айта тураса алай. Ургъанымы огъай эсенг, керилгеними кѣрсенг да мени элимден кѣчюрлюксе, — деб Қъасым, эки кѣзюн аллында журналдан бери алмагъанлай сѣз къошду. Хаджи-Исмаил Қъасымгъа айланыб:

— Қъысхасы, биз бюгече Назбийни джашы ючюн джыйылгъанбыз, Қъасым, окъутхан сенсе. Аمانын, игисин да сен иги билесе. Башла. Атасы эшитсин, — деди.

Қъасым ашыкъмай къобуб, ауузундан сѣз чыгъармай бир кесекни турду.

Сора айтырын базманлаб башлады.

— Мен бюгюн джангы зат айтырыкъ тюлме. Эндиге дери къоратхан сѣзлерим, тарыгъуларым Назбийни къулагъына нек кирмейдиле? Назбий туугъан джашына айтханын нек этдиралмайды дейме?! Мен кюн сайын тарыгъыб барсам, «юрсюн алай хауагъа» деб, тынгылаб тургъаныды мени джюрегими джарыб баргъан. Тюзюн айтсакъ, Қъазий атасын, анасын да асыры джукъгъа санайды деб билмейме. Ол тюзелиб, адам болурундан мен умут юзгенме.

— Сора бизден не излейсе да? — деб, директор аны сёзюн бёлдю.

— Сизденми? Мындан кёб баш аурутмай, Къазий школдан тубелек къораб кетерин излейме, ангылай эсегиз сёзюю.

Назбийни бети тюрлю-тюрлю болду. Бёркюн къолуна алыб, ёрге къобду. Къасымгъа айланыб не эсе да айтыргъа тербеди, дагъыда сагъыш этиб, кеси-кесин тыяргъа кюрешди. Аны сынай тургъан Къасым алгъындан да кёлтюртуб:

— Ол да сенича къарангылай къалыб, ёмюрюн бир гылджаны мюйюзюнден къадалгъанлай ашырмай, адамлагъа къошулурму эди деб кюреше эдик. Не келсин, болмайды,—деди. Хаджи-Исмаил башын булгъаб:

Къасым, сен устасза, — деди.

— Мен омакъ, субай селеше билмейме. Болумуча айтама. Тюзю керекди. Ариу сёз кимге да бирча джарашыб къалмайды. Назбийча аталагъа зыбырын да кёргюзюрге керекди, — деб орнуна олтурду, сюелиб тургъан Назбий:

— Айыб этмегиз, мен нек чакъырылгъанымы ангылаялмайма Къасым, сени бу тарыгъуларынгы мен къуру да эште тургъанма. Эндиге дери тёзген бюгюн сизге не болду? Кечмезча бу не къыйынлыкъ этди? «Школдан къыстамай боллукъ тюлдю»,—дейсе. Сабийни окъуудан ёмюрлюкге айырыб къояргъа эркинлик бармыды? Бу кимге не палах этгенди?—деб, тыгъылыб-тыгъылыб селешди.

Къасым эркинлик да сормай ёрге къобду. Аны тебгени къолларынын силкенинден, бети къызаргъанындан, хар айтхан сёзюнден таныла эди:

— Назбий, сен джукъ ангылай эсенг, была палах толмюдоле? Езге сен къаллай палах излейсе? Алкъын уруб кѣзюнгю алмагъандымы дейсе? Сау школда сени джашыгча халисиз, дерсбилмез табарыкъ тюлсе. Сени джашыг окъуу бла онгарыкъладан тюлдо. Мындан кѣб баш аурутмай, къоратыб кетгенинг игиди.

— Къасым, Назбий, энди бир-бири сѣзюгюзню ангыламай башлагъансыз. Устазны айтханын барыгъыз да эшитдигиз. Энди Назбий да бизге не бла болушурукъду, джашына не оноу этерикди, тынгылайыкъ, — деб Хаджи-Исмаил сагъышланды.

Назбий бусагъатда джашыны юсюнден сѣлешгенден эсе, Къасым бла кѣл кенгдириб, даулашыргъа разыды. Сѣз урумундан, джашыны окъурун излемейди дерге къыйынды.

— Сиз барыгъыз да билимли, акъыллы адамласыз. Мен бир къарангы сюрюучюме. Окъууну иги болгъанын а билеме. Сабийлигимде школгъа кесими уруб керю ючюн да къалмагъанма. Алай а чык айыралмагъанма. Сизни сыйыгъыз да тѣппемде болсун, бу тонгузну окъурун излемесем, тыйыб къояргъа мени къолумдан келлик эди. Аны айтханым, сиз аны окъуруна разыбыз дейсиз. Къасымгъа тынгылайма да джашны окъур башы джокъду, бош кюрешесиз, — дейди. Мени онгсузгъа санаб, тили, къагъыты джокъду деб этеди ансы, керти айта эсе, илинсинчи Шабатны, Къайырбекни сабийлерине! Онгсузлагъа энди джашау ачылгъанды деб тургъанлыкъгъа, бизни кибиacleге къайда да кюн джокъду, -- деди Назбий.

— Огъай, Назбий сен асыры тереннге кириб тебренсе. Джашауну сен тарыгъыр заты джокъду. Аны къой да, джашха не оноу? Бир масхабха джыйылыр ма-

дары джокъмуду муну? Сен атасы шойса да? Огъесе сен къаруунгу тауусубму тураса?..

— Хаджи-Исмаил, мен бюгюн сёзлени эшитмез ючюн джерни джети къатындан ётерге разы эдим. Ата ата болса, баласы адам боллугъуна не сёз барды. Алай а къалай этейик. Ур да ёлтюр деймисиз? Ёзге мен аны къоркъутур ючюн къалмагъанма. Не этерге керекди? Айтыгъыз, юретигиз. Сиз акъыл окъуб турасыз. Къасымны уа менден кёлюне джетмеген заты бар эсе, айтсын да къойсун. Ансы киштик чычхан бла ойнагъанча, кесини къарыуун сабийни юсюнде сынамасын. Школдан кыстаргъа излейди. Къыстагъыз. Андан ары уа не оноу? Сабий орамгъа атылыб къалыргъамы керекди? Алайгъа тебресегиз, менде да барды бир мурат, — деб Назбий къара мыйыкъларын бармакълары бла сылай, «Не айтырыкъдыла» дегенча, олтуруб турган устазлагъа кёз джетдирди.

— Не муратды ол? Мен билеме сени кёлюнде не болгъанын. Къасым бла ойнама... Къасым сени кибик кёблени кёрген Къасымды. Къайда бурнун сюрте билмеген ючюн мен айыб алыргъа неге керекме! Мени къоркъутабыз деб кёбле кёргендиле, алай а мен ол джюрексизледен тюлме. Мен сагъыш этиб айтханма, сокъураныр джерим джокъду, —деб Къасым уллу кёллюгюн, кесине базгъанын билдирмей чыдаялмады.

Назбий не айтыргъа да билмей армау болуб, эки кёзюн джерге ийди. Ол кимге тарыгъыргъа билмей эди. Назбийни айтханларын терсине ангыласала да, ол аланы къоркъутур къайгъыда тюл эди. Не этериги да джашын къошха ашырыб иерикди.

Ол сёзде айтылгъанча, окъууну алай тынч иш болмагъанын, аталыкъ этиб, юйдеги ёсдюрюу кыйын тие башлагъанын таныгъанды. Джолда тюбешселе, суйюм-

лю ышарыб, саламын алыуучу устаз джетген кюнде асыры кьаты селешди деб кыйналды.

— Георгий Гаврилович! Сизни айтырыгъыз бармыды? — деб Хаджи-Исмаил школну завучуна кьарады. Джылы келген орта бойлу адам ашыкъмай ёрге кьобду. Кёзлюклерин кьолджаулугъу бла скурте, Назбийге айланды:

— Сиз сабийни атасысыз, —деб башлады ол сёзюн, — Къазий сени балангды. Биз аны сизден эсе бек сюебиз десек, сиз ийнанмазсыз. Алай а устазла да аны школдан кетерине разы тюлдюле.

Завучну бу сёзлерин эшитгенинде, Назбий сагъайды. — Да сора былай кьаты нек селешеди деб кёлюгюзге келе болур. Уруб келген сууну къазыб кьайры бурсанг, ары барады. Сабийни да бир башхасы джокъду. Бургъан джеринге барлыкъды. Юретгенингча боллукъду. Сууну кесин бошлаб кьойсанг, баш энишге баргъан болмаса, керекли, джарар джерине барлыкъ тюлдю. Билген адамны уа аны ёрюш сюремге, тиклеге чыгъаргъанларын да кёргенбиз. Назбий, сен джашынгы тюз джолгъа салыр ючюн асыры терлегенча кёрюнмейсе. Къадалса, джашынг окъурукъду. Ол тели не да эссиз тюлдю. Алай а аны эси дерследен кериди. Эринчекди деб да айталмайма, Къасым аны менден эсе иги биледи, ёзге асыры чёрчек болурму? — деб Георгий Гаврилович сёзюн бошамагъанлай, джууаб излегенча мурукгу этгенинде, Назбий чыдаялмай сёзге кьошулду:

— Да аллах берген болумуна мен не этейим? Барыгъыз да билимли адамласыз. Окъутхан, юретген да сиз болгъанлай, кьарыу эталмагъаныгъызны кёремисиз!

— Кёребиз, Назбий, сабийни школ барды деб бизге тууарыб кьойгъанынгы сен да тюз этмейсе. Бизден эсе

баланга сен эркинсе деб былайда сөлешгенле тюз айтадыла. Чарлама да терсин тюзетир джанындан бол.

— Къалай?

Бу соруу Георгий Гавриловични сагъышландырды. Анга тюз джууаб этер ючюн, сабийни кесин да иги билирге керек эди.

— Аны окъутхан мен болсам, санга тюз джууаб этерге боллукъ эдим. Ол Къасымны къолундады.

— Къасымны айтханы бла джашны окъур башы джокъду, — деб Назбий джанына тийгенин айтды.

— Огъай, энди Къасым туура ол магъанада айтхан болмаз, — сиз тюз ангыламагъансыз. Кесин бошлаб къоймагъыз, асыры чөрчекди, кёз-къулакъ болугъуз дейди, кимлеге тагъылгъанын билигиз дейди, ётюрюк-мю айтады?

— Георгий Гаврилович! Мен джашны болумун айтханма. Мен сёзню артха салыучуладан толме. Тюзелликни ким да танырыкъды. Бу ол къауумладан тюлдю. Ташны да болады хунагъа джарашмагъаны, агъачны да болады балта кесмегени, чюй кирмеген мырышкысы.

Мен сизге сёзюмю ангылаталмайма. Эй, пахму сенден багъалы уа джокъ кёре эдим, — деб Къасым ахсынды. Джашны атасы:

— Къысхасы, пахмусу болмагъаннга бармыды мадар? — деб ачюдан кесин тыялмай сорду Назбий.

— Ачыкъ сёзню излей эсенг, — джокъду!

— Энди сабийни ал да къора дейсе, тюзмю ангылагъанма?

— Назбий, биз эркишилебиз. Аман тюшню игиге бурганча, бизге ол къарыусуз дыгаласла керек тюлдюле. Окъуугъа тиши батмагъанны къара иште деменгили адам болуб къалгъанын да кёргенбиз. Къоратсанг да

эшта алай уллу джангыллыкь болмазса. — деди Къасым.

Кесин кючден тездюрюб тургъан Суфият чебгенин тюзете, силкиниб ёрге къобду. Хаджи-Исмаил бла Къасымгъа кёзюу къарай, былай башлады:

— Ий, былайда мен ангыламагъан бир зат барды. Барыгъыз да бир бек джаныгъызгъа джетиб сёлешесиз. Къазий бизникиди, школда окъургъа керекди!

— Ай, сау бол эгечим! — деб, Назбий разыланды.

— Мен сиз билгенни джарымын да билмейме, алай а джашны окъургъа кереклисине ажымым джокъду. Къазийни биз окъутмайбыз да халисин толу билмейбиз. Аны чёрчеклиги уа танылыб турады. Алай а чёрчеклик ангысызлыкьды деб ким айталлыкьды? Къасым, сен атам кирик кишисе, алай а пахмуну былайгъа бош къатышдырасыз. Бюгюн сабийде не пахму излейсиз? Пахму кёкден тюшмегенин барыбыз да билебиз. Бир затха джюрегинги байлаб, эринмей кюрешсенг, муратынга джетесе. Мен ангылау бла, пахму деген олду. Биз да, атасы да окъууну кереклилигин анга алкъын ангылатмагъанбыз. Ол барыбызны да терслигибизди. Къазий тюзелликди. Ол алкъын тылыды, джазылмаз деб къоркъмагъыз.

Устазланы кыуш-мушларын эслеб, Назбий къайгылы болду. Алагъа артмакъ болуб, даулашыргъа уа базмады. Къасымны сёзю анга барындан да тутхучлу кёрюндю. Къазийни джакълаб сёлешгенле тюзюн айтханлыкьгъа башха классланы окъутадыла. Къазийни устазы Къасымды Школну директору, завучу да ол айтханга ауарыкъдыла деб къыйналады.

Устазлада кёлюне келгенни айтмагъан къалмады. Аланы бир къаууму Къасымны джакълаб сёлешедиле.

Кёбюсю уа джаш алкъын къысталыргъа джетмегенди деб, алайын къаты тутадыла.

Хаджи-Исмаил а кюн сайын Къасымны тарыгъыуундан эрикгени себебли сёзге къошулургъа асыры излемейди. Назбийни эшикге чыгъарыб, директор устазлары бла энчи оноулашды.

— Сиз а неге къайгырасыз. Кюн сайын анга ариу айта, ауаз бере мен ахырыма джетиб турама, менден эсе анга бек ийнана эсегиз, школга менден эсе ол багъалы болду эсе, сора нек баш аурутасыз! Турсун ол биягъынлай кёл кенгдире. Мени уа башыма бош этигиз,— деб Хаджи-Исмаилны аллына къагъытны узатды. Директор аны онгсунмагъанын билдире алды, сёз а къошмады.

— Къасым, сен менден тамадаса, кеч, алай а Къазийни юсюнде минг кере терссе. Кет деб къыстагъан тынчды. Аны арт сагъышын ким этерикди? Аны кибики заманыгъызда къылыкъ этмеген къайсыгъызсыз! Устазларыгъыз сиз Къазийге этгенча этселе, бюгюн биреринг бирер джерде таякъны суйрей, стауат джанларында турлукъ эдигиз. Узун сёзню къысхасы, Хаджи-Исмаил, иш сени къолунгдады, къысдама. Огъай, огъай деб, школдан атсагъыз а, мени сёзюм ачыкъды, къарыууму тауусхунчу мен тохтарыкъ тюлме.

— Аллахны алдайса тохтасанг! Эталлыгъынгы къалдырма.—деб, Къасым асыры ачыудан олтуруб чыдаялмай, къобаргъа тебреди, дагъыда барыны да олтуруб тургъанларын эслеб, уятлы болуб, кесин басаргъа кюрешди.

Сёзню арты тарт-соз бола келиб, энди биягъынлай къылыкъ этсе, Къазийни къыстаргъа деб оноулашыуу бла тохтады.

Төртюнчү башы

— Балам, Суфият, сеннге тарыгыум болуб келгенме. Ол ёсмезликни юйден илгиздик этдигиз да кьойдугъуз. Ма бюгюн юч кюн аны аты-чууу чыкьмай тургъанлы. Учду-кюйдю, табылмайды. Сенден алгъа ёлейим, джаны сау болгъа эди ансы, школну кёрмей да кьалгъа эди. Бизни аталарыбыз, аналарыбыз китабны не болгъанын билмегендиле, джашаб а тургъандыла. Мен къара да танымайма. Алай а башымы кимге тенг этиб турама дейсе! Кесиме джетгенни мен бек ариу билеме.

Экинчи быллай бир заты чыкьса, кьыстаргъа, дедиле, ай даджетгинчи къара чёбге атдыла, кьыстаб, кёл кенгдиргинчи тынчлыкь табмадыла. Энди Суфият, эгечим, хоншуларымдан ыйлыгъама ансы, ол окъумай кьалады деб кьулагъымы тешигине кирмейди. Аныча кёбле бардыла.

Хаджи-Исмаилгъа энтда кесилигинг бла бир айтсанг, кьалай болур эди?.. Барыбыз да кьадалыр эдик. Аллах джазыкьсыныб, бир джумушар эсе уа,—деди Къазийни анасы Байдыу.

Суфият башын булгъагъандан сора джууаб этмеди. Къасымны дженгалмазлыгъын биледи. Бир-эки ай кетмей, бу сёзю башларгъа тыйыншлы кёрмеди.

— Байдыу, сёзюнг ётмез джерде сёлеширинг келмейди. Мен айтханнга киши тешилир деб базмайма. Сени хатеринг ючюн кёрейим, ёзге мени Хаджи-Исмаил бла болурум болуб тура эди,—деб, онгсунмай кетди. Сагъат да турмагъанлай:

— Къатына да кьоймады. «Бары да джыйылыб этген оноуну мен бузарыкь тюлме, аллай эркинлигим джокь»

ду» — деди да кьойду. Байдыу, джюрегинги кьыйнама. Джер юсюнде тюзлюк кьуруб кьалмагъанды. Мен аны ызына кириб окьурча этмесем, экинчи бетиме кьарамазса, — деди Суфият.

Ол кюн ингирде Назбий да Байдыу да директорну юйюне бардыла. Хаджи-Исмаил экисин да эски табджаннга олтуртду. Сёз башларгъа кьыйналыб, бир-бирлерине кьарагъанларын эслеб, Хаджи-Исмаил кеси башлады:

— Бир мадар болса, биз аны школда кьоярыкъ эдик: Ийнаныгъыз, мен анга сизден аз кьыйнала болмазма. Не этейим... тыяргъа кьарыуубуз джетмейди.

— Ах энди суудан чыкьгъан чабакъча, атылыб кьалыргъамы башлады? Аман, иги да кьадалгъан заманда бизники айырылыб кьалгъаны кьалай табсыз болду, — деб, джашны анасы мыдах сёлешди. Хаджи-Исмаилны юй бийчеси, эслетмей, кьатына келиб:

— Не этерик эсенг да ызына аллыкъса. Ол сени кьолунгдан келлик затды. Байдыу бир челек кьайнагъан джау келтиргенди. Ол иги атангы джаны ючюн, мыдах этме, — деб кьулагъына шыбырдады. Хаджи-Исмаилны бети тюрленди. Юй бийчесине тик кьараб, башын булгъады. Алай а тынгылаб, ангыламагъанча этиб кьойгъан болмаса, сёз кьозгъаргъа излемеди. Хаджи-Исмаил ёрге кьобуб, Байдыугъа кёз джетдире, кесини юй бийчесине бурулду:

— Мен сеннге не айтханма? Эй сени бу дуня малгъа бетинги сатханынга не айтайым? Мен сатлыкъ тюлме, ангыламаймыса аны? — деб, ол хыны сёлешди.

Байдыу аны кеси ючюн айтыла тургъанын таныб, ёрге кьобду.

— Хаджи-Исмаил, бизни келгенибизни ушаталмадынг дейме. Кьалай этейик, айт. Дуня бары да бериб, алыб

джашайды. Бююн менде барды да келтирдим. Биз джау сатыб алмайбыз. Сизни уа бир ийнегигиз барды да ол да кысыр саулукъду дейдиле. Этме, аллах ючюн былай. Бизден джийиргенгенми этесиз! Мен аны ёлгенлени джаны ючюн, джукъ умут этиб келтирмегенме. Къазий окъурукъ тюлдю деб кыстагъансыз. Керти да алай эсе, джаханим юю болсун, турсун юйде. Алай а кесим къолум бла джыйгъан затчыгъымдан сизни да тилигизге тийсин деб, хоншулукъ юлюшюгюзню келтиргенлигимди. Хоншулукъ ёмюрлени джюрюб тургъан адетди, аны тыяргъа кимни къолундан келликди!—деб, джунчугъанын билдирмезге кюрешиб, субай сёлешди.

— Айыб этме, эгечим, хоншулукъдан мени да барды хапарым. Керти айта эсенг, бизден сеннге ёмюрде хоншулукъ киргенмиди?—Кирмегенди! Бююннге дери сен а ненча хоншулукъ бла келгенсе? Бир кере да келмегенсе! Согъум да кесгенсиз, къурманлыкъ да этгенсиз, къайдам, арабызда алай зат джюрюмегенди.

Джашны оноун а мен бир башым бла этмегенме. Бу сагъатда аны джангыдан къозгъаргъа керек тюлдю. Башха айтыргъыз бар эсе, тынгылайыкъ.

Байдыу джууаб этмеди. Назбий джунчуяракъ болса да кёлюндегин айтыргъа излеб, кёлерине джити къарай:

— Хаджи-Исмаил, школ сени къолунгдады да? —деди.

— Сора уа? не дериксе?

— Джаш кибикни алыб къояргъа сени къолунгдан келликди да?

— Сора уа?—деди дагъыда Хаджи-Исмаил.

— Тилекчи болуб келгенбиз, бизни мындан кёб инджитме да ызына ал да къой. Бизни къолубуздан келгенни да кёрюбюз, джашау кеси танытыр.

— Къайдады челек? Бери чыгъарчы. Кеслери къолларына ала барырла,—деди Хаджи-Исмаил.

— Огъай, ёлгенлени джаны ючюн, мен аны ызына элтирик болуб келтирмегенме. Юйюнгде тиширыуунга келтиргенме. Анасыны сютюнден халалды. Сен алай бек къоркъа эсенг, аузунга салмазса,—деб Байдыу сёзюн да бошагъынчы Хаджи-Исмаил аргъы юйге кириб, башы хота джаулукуъ бла байланган джау челекни сермеб алыб, эшик аллына чыгъарды.

— Джауугъузну атар джер табмай эсегиз, Ожайны тюкенине элтигиз, ол джау алады, багъасын да къолугъузгъа тутдуруб иерикди, -- деб келиб орнуна олтурду. Къара юллесин чыгъарыб, «энди уа не сакълайдыла» дегенча къонакъларына кёз джетдирди.

Назбийни баш энишге къараб, эки къашыны арасы туйюлюб тургъанын кёрюб, джукъ да айтмай, кёзлерин терезеге чыракъ ийди. Назбий умут юзюб, ерге къобду.

— Да сора меннге айыб этмегиз. Сыйыгъыз тёппемде болсун, мени артыкъ балам джокъду. Мен аны атыб къояллыкъ тюлме. Малчыкъларыма джетишалмай турама. Къошха ашырыб иейим, сизге кёз ауруу болмасын. Хаджи-Исмаил, сен алай залим директор эсенг, къалгъан сабийлеге сакъ бол! Кёрейик аны ючюн ёлсек, джер кёлтюрюр,—деб эшикни занг деб уруб кетди. Байдыу да джунчугт андан башын кёлтюралмай, аны ызындан чыкъды.

Къыш узуну Къазий элден тас болуб турду. Джазны бурну къарагъанлай юйге кийим джуудуругъа, азыкъ алыргъа келген малчыла Къазийден хапар келтирдиле. Къазий Алмалы—Сыртында къыш къошда атасыны мал-

чыкъларына къарайды. Қолхоз тамадаланы кёзлеринден кенге эркин бичен этиб, джылы межамла ишлеб, къайгъысыз турады.

Джазгъы джабалакъ тюшер-тюшмез эриб суу болуб барады. Джерге гяхник ура башлагъанды. Джылы тылпыуну, ханс ийисни солуб турурунг келеди. Кёкню къараууз булутла джабыб, джерге кюнню джарыгъын иймейдиле. Алай болса да тауусулуб баргъан кышны сууукъ аязчыгъы энди къарыу эталмайды. Кюн-бетледе джангкюзчукъла башчыкъларын кёлтюрюб башлагъандыла.

— Алмалы-Сырт элден узакъ барыб, уллу кышлыкъды. Анда биринчи кьош Назбийникиди, экинчи кьош Анзорнукъуду. Анзор колхозгъа киргенли кёб болмайды. Ол эки ийнеги бла атындан кългъанны арагъа салгъанды. Аланы да кьошуб, кеси окъургъа тебрегенинде, юй бийчеси юйюнден абрек кетиб, ыйыкъны тургъанды. Анга ачыуланыб, ол кьошха кетгени бла къайтмай турады. Назбий малларына туз, джашына азыкъ алыб чыкъгъанында, Анзор бла Къазий кьотур бузуоланы андыз бла джууа тура эдиле.

Назбий атдан тюшюб саламлашды. Къазий атасына тансыкъ болуб тургъанлыкъгъа чабыб къучакъларгъа уялды. Ол чубур-тончугъуну хурджунларына кьолларын уруб, баш энишге къарады. Назбий Анзорну кьолун тутханлай, кёзюню кыйырын джашына джетдирди, сёлешген а этмеди.

Анзор сейирсениб: «Бу да уятды, намысды, алай а быллай намысны хайыры неди, неге керекди ол? Ата бла бала талай айны бир-бирин кёрмей тургъанлыкъгъа, адам къатында саламлашыб, кьол тутмагъан,» — деб башын булгъады.

— Ючюсю да Анзорну кьошчугъуна кирдиле. Анзор бла сёлеше тургъанлыкъгъа, Назбийни эки кёзю джа-

шындады. Анзор эшикге чыкыгъанлай, ол баласын кекюрегине кысарыкды. Анзор да аны эслемейди. Ол кыалын джууртну агъач гоппаннга куюб, кыонакыгъа узатды.

Назбий аягъын тауусхунчу Харун таягъына таяна, кирди. Ол Босагъадан атлагъанлай тохтаб, Назбийге джити кыарады.

— Джаш келтирди дейме сени кыошха! Адам алай да бир этеди, Назбий, ийнан, тансык болуб тура эдик, — деди ол.

— Айхай, айхай, келгени бек да игиди, алай а Назбий бизни кюрюгеми келгенди, джашын коратырык болур, — деб Анзор кыайгы этиб, сёзге кыошулмайды.

Харунну мурджаргъа олтуртдула. Гулоч таягъын тыбыргъа сюей, Харун сёз башлады.

— Назбий, малчыкларынг чагым болгъанларын элеб турама. Халк этгенни этмесенг да болмайды. Артык да сенича кёлсюзюрек адам арт болумгъа кыараргъа бир кыан джаудуруб кыоймасынла деб, кыоркыгъан этеди. Мен сени ичинге кириб чыкыгъанча биле турама. Амалсыздан, кыызбайлыкдан элтиб кыошханса ансы, тейри кыралны джазыкысыныб, кыотур танангы да берлик тюлсе.

— Кыралыбызны мен джазыкысынырча аллах этмесин. Керек эсе, кырал мени джазыкысынсын.

— Эй, Анзор, кырал кимни джазыкысыныб кыргенсе!.. Бурун патчахланы заманларын сен алай биле болмазса. Джасакъ бла тазир бла, тюрлю-тюрлю тэлеуле бла башыбызны ёрге кёлтиртмей эдиле. Кырал кеси ючюн джашайды. Ол «бер» деген болмаса «ма» дерик тюлдю.

Энди аны сёзюн кыояйык. Кыазий, школдан кыошдан кыайсын сайлайса? — деди Харун.

Къазий не айтыргъа билмеди.

— Харун, ол окъуялма келгенди, сора школну къайдан суйсюн. Ма, суйген джерине келиб турады.

— Назбий, къошха аллай бир нек ыйлыкъдынг? Ол къошла тюмюдюле бизни быллай мазаллыла этген? Къош болмагъан джерде берекет болуб кѳргенмисе? Бизни аталарыбыз школну не болгъанын да билмегендиле. Алай а айтдырмай къоймай эсенг, ала бизден онглу кишиле болгъандыла.

— Харун, ала окъургъа мадар табсала, андан да онглогъа кетериклерине ишегинг болмаз эди, — деб, Анзорну сѳзге къошулгъанын Харун онгсунмады.

Джашха да, атасына да кѳзоу къарай, ол былай джуаб этди:

— Аны ким биледи. Окъуу бузуб къойгъанланы да кѳргенбиз. Школ телиге акъыл салмайды. Школну къатына басмай къалса да акъыллыны акъылы къайры кетерикди. Дунияны тутуругъу окъуу тюлдю — ишди. Мюлк да, рысхы да ишлегенникиди. Мени акъылым бла, адамлыкъ да олду. Къолунда болгъанны сыйы да болады. Окъууда тюзелиб кетген мингден бир чыгъады. Джашым, иги этгенсе ишни сайлагъанынгы, аперим сеннге! — деб, Харун Къазийге кѳл берди. Къазий а эштмегенча этиб тургъан болмаса, сѳзге къатышмады.

— Къазий, меннге тюсюн бир айтыб къойчу, школгъа барыргъа сюемисе? Огъесе, суйген, излеген джериме келгенме» дебми турса? Нек тынгылайса? Айт, мен эшитирге сюеме, — деб Харун къысды.

Къазийни назик бетине къарасанг, ышарыргъа башлагъанды дерик эдинг, алай а аны сабий джюрегине салкъынлыкъ берген къалай эсе да бир зат болгъаны таныла эди. Школда камсыклыгъындан джукъ къалма-

гъанча кѣрюне эди. Къазий аны соруууна къаллай джу-
уаб этерге билмей:

— Къайдам, — деди.

— Атанг былайда болмаса, сен этерик джууабны мен биле эдим. Школну суйген джаш болсанг, эшта, бери келлик болмаз эдинг.

Харунну бу сѣзлери Назбийге хиликкелегенча кѣ-
рюндюле. Джашны окъуялмазча кѣрюб айта турады, —
деб, Назбий сѣзюн артха салмады:

— Харун, мадарын табса, окъургъа суймеген бола-
мыды? Алсала, школгъа мен ма бюгюн да хазыр эдим. Окъумай бу былайгъа къысылыб тура эсе уа кесини эринчеклигиди ансы, ол школну терслиги тюлдю.

— О къой, Назбий, школдан къалыб, сени ол уллу къыйынлыкъ табханынгы кѣрмеймисе? Аны ючюн сени джугъунг джарты болгъанды деб таныймыса?

— Таныйма. Джашауда, дуняда мен нени билеме? Къарау сокъур деб мени кибиклеге айтыргъа керек эди. Къара танымагъан, къол сала билмеген адаммыды сора?!

— Назбий, кѣлюнг бламы сѣлеше тураса? Тюзюн айтайым, бир керти озгъун фахмусу болмагъанны мен окъутурукъ тюл эдим. Хар адам кесини джолу бла барыргъа керекди. Джолла уа кѣбдюле. Окъугъанла деб сукъланырча нелерин кѣргенсиз?! Окъугъан ишден ыйлыгъыучу, сѣзде джаншакъ, уятсыз болады. Стауатдан берекет къачар деб къоркъама ансы, аланы джаратхан уллу аллахха не айтханларын эшитсин сени джауунг. Къой, аланы аллах уруб, кюл-кѣмюр этиб къоймай да иги турады.

— Харун, аллах бла ойнамасынла. Аны юсюнде мен да сени джанлыма. Алай а окъуу акъыл болгъаны, окъуулулу кѣзю джарыкъ кѣргени хакъды. Джетген

джерде биз къара да танымайбыз, кесибиз кютюб айланганладан башхалыгъыбыз неди? Биз не болдукъ эсек да энди джетгенле окъуугъа мыллык атсынла, — деди Назбий.

— Бу аууаз бериуюнг бла джашынгы школдан айырыб, къошха салыб тургъанынга бюсюреу этмейме.

— Бу джол аны элтирге келгенме.

— Малларынга уа ким къарарыкъды?

— Кесим.

— Элде кереклинге къошунга да джетишаллыкъмыса?

— Джетиширге керекме.

— Да сора элт. Бир кюнню былайда къойсанг, разы болмам, — деб Харун джанына джетерек болуб сёлешди.

Назбий джашыны окъурун суйгенликге школда тюзелиб кетер деб базмайды. Ол устазланы айтхан сёзлерин, Къасымны тарыгъыуун унутмагъанды. Элтгенликге джарашыб окъумай, Харунну табасы болур деген къркъуу аны салпыландырды.

— Джаш сеникиди. Элтеме десенг, аны киши тыярыкъ тюлдю, табыча, джюрегиинге джарашханыча эт. Алай а мен айтхан неди: окъутама деб бошбоюн, хауле этиб къойма. Атасы кеси ёмюрюнде школну эшигин ачмагъанды. Сени джашынг атасыча болсун. Мен анга андан уллу тилек билмейме. Энди ол да алай болсун. Элден хапар айт. Эки макъа бир джалпакъгъа сыйырмаз дегенлей, былайда Анзор бла мени ёре отубуз джанмайды. Колхозгъа киргенме да алапат болгъанма деб турады. Менден артыкълыгъы неди деб сагъыш этеме да малчыкъларындан къуру кългъаныды. Кесине джюген салдыргъаныды, — деб махтанган халда ышарды.

— Сора, сен, Харун, алкъын эмиликсе? — деб Назбий чамгъа чам этди.

— Къалай? — деб Харун ангыламагъанча хыны сорду.

— Да алкъын башынга джюген салдырмагъанса.

— Салдырлыкъ да тюлме. Джарлыланы власты келгенди да боюнсхадан, джюгенден айыргъанды деб турабыз. Рысхымы да эркинлигим да къалай бериб къояйым! Колхозгъа киргенле термилиб, суюб киргендиле дебми турасыз? Бир къаууму ангыламай, не да къоркъуб киреди, бир къаууму уа субайлыкъгъа, тамадалагъа бетсингенден киреди.

— Харун, ол сен къачхан колхозгъа кирмеген элде энди хазна адам къалмагъанды.

Эл бизден тели болурму? — деди Назбий.

— Сен аны айтма. Суюуюню аллында баргъан бир къой суугъа секирсе, къалгъан къойла да аны ызындан секириб кетедиле. Адамланы да бир башхалыкълары джокъду. Бири башлагъан затны сагъыш этмей, бары да эниклеб тебрерге ёчдюле. Ол киргенле къалгъанладан озуб, не игилик табадыла? Аны айтыгъыз да ийнадырчыгъыз мени!

— Харун, колхозну магъанасын мен биле эдим деме, алай а хоншум, тийрем киргенинде, мен айырылыб къалалмадым. Эл болгъанлай болурма дедим да кирдим. Бююнлюкде колхозну меннге бир уллу оздуруб этгени да джокъду, мени андан кёрген къыйынлыгъым да джокъду. Артыкъ малымы бердим. Бичен ишлеб да къолумдан келмей эди.

Кесимде къалгъан мал меннге боллукъду. Былтыр къыйын джыл эди, аны кесигиз билесиз. Аллах сен суй деб бир уууч урлугъум джокъ эди. Гардошчукъларым да чириб къалгъан эдиле. Бачхамы колхоз суюоб

берди. Нартюх, гардош урлукъ да берди. Тилемедим, джалынмадым. Кеслери бердиле. Мени сарытын бусагъат заманга кёре ол да игиди. Бир джашай бараыкъ. Болалмасакъ, не этерикбиз, чыгъарбыз да къалырбыз. Бизге кишини дауу боллукъ болмаз. — деб Назбий тартынмай кёл кенгдириб сёлешди.

— Аны уа айтма. Бир кере къармакъга тюшген чабакъ алай тынч къутулалмайды, — деди Харун.

Анзор экисине да тынгылай эди да экисин да тюзге санай эди. «Къысхасы, мен киргениме сокъуранмайма, кеслери къыстагъынчы чыгъарыкъ да тюлме», — деди ол.

— Сора боюнларыгъызны боюнсхагъа иги джарашдырыгъыз, — деб Харун сёзю ётмезлигин ангылаб, андан тереннге кирмеди.

Къошчула малны, мюрзеуню, адебни юсюнден сёлешсе, кеч джатдыла. Эртденбла Назбий джашы бла къалыб, энчи ушакъ этди. Къазий къошда тенгсиз болуб, ишинден эригиб къачарча болуб тургъанлыкъга, школну сагъыныб, Къасымны эсине тюшюрдю. Аны хыны кёзлери, джити, зыбыр сакъалы кёзюне кёрюндю, къыджырагъан тауушу къулагъына келди.

— Атам, мен школга барырга суймейме, — деди.

— Нек? «Барлыкъма Къасым къыстамаса» дей эдинг да?

— Баргъанлыгъыма энтда къыстарыкъдыла. Къасым мени школга къоймазлыгъын мен билеме. Бирбирде менге тебсе, кёзюме-башыма джумдуругъун джетдире эди.

— Къылыкъ этсенг, дерсинги билмесенг, джетдиргенден да оздурур. Къалай мурат этесе?! Класс толу бир адам аны аузуна къараб турады. Сени тегерегинге айланырга, эркететирге анга аллай заман къайдан чыгъарыкъды?

— Мен эркелетсинми дейме сора. Къычырмасын дейме.

— Хата джокъду, керек болса къычыргъан къой, ургъан да этер.

— Урмагъанлыкъгъа эки къулагъымдан тартса, отча къызыб, кёзлерим джилтин кёре эдиле. Мен энтда аны классына къайтыб баргъынчы кёб суу кетер.

— Сора кимникине барлыкъса?

— Къасым болмасын ансы къайсына да барлыкъма, — деди Къазий. Джашны къанын таныб, ол андан бек къысмады. Къошха таб джарашыб тургъанына да кёзю къарады. Къошунда ыйыкъ да турмай Назбий элге энди. Къасымны кеси бла сёзюн ангылатыргъа базмай эди.

Бир кюн не болса да болсун деб, Назбий кеч эте, Къасымны юйюне салыб барды. Къасым ёмюрю этмеучюсуча бек ачыкъ болду. Ол Назбийни тапчаннга олтуртуб, джарашдырыб хапар сорду. Не айтса да сёзюн бёлдюрмей тынгылады. Назбий да аны эслеб, айыбны джашына кюреген болмаса, школну терслеб джукъ айтмады. Алай а дерслени сагъыннганы сайын Къасымны бети тюрленнгени кёрюне эди.

Къасымны юй бийчеси тепси бла бир хантны келтириб алларына салгъанлай, Назбий хурджунунда келтирген шышасын чыгъарды.

— Назбий, сени огъесе, нек къыйналдың? Мен муну бла алай шох тюлме, кечеге ичги иги тюлдю.

— Мени да быладан асыры хапарым джокъду, сайлай билгеним бу болуб, алыб келеме.

— Огъай, чагъырлыгъына уа не сёз. Да, сен келтиргенден ары къыйыныбыз бу болсун, — деб, Къасым шышаны бушдугъун чыгъарды.

— Къасым, сен элни тели сабийине акъыл юретесе.

— Назбий, аны ючюн меннге бюсюреу этедиле деб, кѣлюнге келемиди?

— Эте болурла. Игиликни билмеген боламыды!..

— Болады. Ийнан, болады. «Сууаб орнуна-джууаб» этгенле кѣбдюле. Гурушха, таб, бедиш эштиб да къалабыз.

Назбий бу сѣзлени кеси ючюн айтыла тургъаннга санаб, джууабха хазырланды.

— Затны тюзюн айтсанг, болумун ангылатсанг, джалукъ этгеннге санагъанланы да кѣребиз.

— Къасым, джангыла болурмуса? Туура аллай бир-ни ангыламагъан башына бѣрк кийиб къалай айлана болур!

— Назбий, къарнашым, бардыла аллайла болуб, бѣрклерин да джамбаш кийиб айланганла.

— Огъай, керти терслигибиз болгъан заманда биз терсбиз дерге билликбиз, — деди.

— Ийнан ангыламайсыз. Сен Къазий амалтын эшитдирмеген не къалды? Аны юсюнде мени джангылмагъанымы уа биле болурса, нее?

— Да, ким билсин, къайдам.

— Къайдаммы? Да окъурукъ эсе, сени джашынг барыб къошха нек джарашды?

— Да алай тынч джарашханын сизге ким айтды?

— Аны уа билебиз. Алай ариу да джарашханды.

— Аны чѣрчеклигиди мени бу кюннге джетдириб айланган, — деб Назбий ахсынды.

— Не кюннге джетгенсе? Не къыйынлыгъынг барды? Малынга-къошунга къараб, юйюнге джараб туралды. Хатанг неди?!

— Кеси кибиклеча окъуялмады, — деб хапар чыкъгъаны манга сыймыды?

— Сора сен къыйналгъанынгы билдиррге келгенсе?

— Энди къуру аны ючюн да келген болмам, ёзге ол сылтауум да барды, — деди Назбий.

— Меннге разы болмагъанынгы билеме. Аны меннге джангыдан ангылатама деб кюрешме, кърнашым. Болуб бошагъан затны унутургъа керекди.

— Тюз айтаса, Къасым, кетген затны унутайыкъ. Мени разы этерик эсенг, биягъы джашны кесинги къолунга ал.

Къасымны джаякъ туклери къобдула. Эки къашы туйюлдю.

— Бютеу устазла этген ишни мен бир башым бла бузмазлыгъымы уа билесе.

— Къасым ала мени бойнума болсунла.

— Огъай, кърнашым, сени бойнунгдан джукъ да чыкъмаз. Биргелей этилген оноу бузулмаиды. Бары да окъуб башмы джюрютедиле? Бирине джарамагъан бирине джарайды. Къзыннг Муслимат 6-чы класслан кетиб къалгъанында, сен тилеген огъай эсенг, школну къатына басмай къалдын да? Тюзюн айтайым, къызчыгъыннг биринчи болалмаса да айыбсыз окъурукъ эди. Энди уа тойланы къыздырыб айланган хапарын эшитибиз. Окъурукъну окъутмайса да школну атын эшитирге да суймеген ючюн гъурушхагъа-гуагъа джетиб селешесе.

Назбий ачууланыргъа халы эше турса да бираз аузу тыйылыб, эркин селешалмаиды.

— Бузоулагъа тана къошулгъанча мазаллы къызны келтириб бююн тели сабийлеге къалай къошайым. Ол болмазлыкъ затды.

— Болур заманында уа нек тыйыб къойгъан эдигиз? Тюз этгенбиз дебми турасыз?

— Къызны окъугъаны деб киши сормаиды. Айт.

дырмай кьоймай эсенг, бусагъатда окьумагъан кьыз-ла багъалыдыла.

— Назбий, кесинги терслигинги билмей, тели сёз-лени айта тураса. Окьуу ким да чайнагъан чайыр тюл-дю. Къазийни сен атасыса. Сюйгенинге сёз джокьду. Алай а экибизни арабызда къалгъан сёз болсун деб ай-тама, сен аны окьу деб кьысма.

— Къасым, мени сёзюм ачыкьды, кьысарыкъма. Сеннге мен тилекчи болуб келген эдим. Сен а кьаты-нга да кьоймайса. Сен хо десенг, ол школуна джа-рашырыкъды.

— Менден кьарыу боллукь тюлдю, мен сени аны бла алдаргъа суймейме. Мени классымда 17 сабий барды. Къазий болгъан классда хали боллукь тюлдю. Сагъыш эт, сени джангыз джашынг ючюн мен элни сабийин къалай джояйым.

— Да алай эсе, сора келиб тынчлыгъынгы бузгъа-ным ючюн кеч. Сени багъалы заманыны алдым, — деб ачууун ичине сыйындырылмай, къобуб тебregenлей Къасымны юй бийчеси эрине кёзю-башы бла бил-дире:

— Назбий, аллах ючюн айыб этме, муну кьылы-гъы былайды. Бир огъай деген джерине дынг болады да къалады. Сабий кьылыкь да этер, тынгыламагъан кюню да болур. Сиз аны ючюн бир биринге кёлкъалды болмагъыз. Сен да былай телинге тутуб турма да кел тирт да бир къара. Эс джыйгъан эсе уа. Окьурукь тюл эсе да атасыны хатерин къалай этмейсе? — деб Къа-сымгъа айланды.

— Бастанг болмагъан джерге сен къалагъынгы нек ураса? Энди школгъа оноу этибми тебregenсе? Мен не айтырымы билиб сёлешгенме, аны кьой да джуму-

шунг бар эсе къара, — деб Къасым кыджырады. Назбийге андан да ачыу болуб, сёз башласа, аманнга кетерин билиб, юйден ашыгыш чыкъды.

Джазгы кечени къарангылыгы кёзге тюртгенни кёрюймейди. Чууакъ кёкде джулдузла джукъа кёрюнедиле. Огъаргы джелчик шош хауаны тарайды. Уллу тау сууну тауушу ачыкъ эшитиледи. Элни ичинде ит чапхан тауушла чыгъадыла. Назбий аягы басханны кёзю танымагъанча юйюне гузаба джетди.

Байдыу эрлай эшикни ичинден кылычын ачыб:

— А киши, къалыб кетдинг да. Арбазгъа киргенлейинге, сен болгъанынги аякъ тауушунгдан билиб кёйдум. Къалай эсе да таб кёрюймейсе, не болгъанды? Биягы джюрегинги кыйнабмы ийди?—деди.

— Алмазгъа ант этгенди, ант урлукъ. Туура аллай эмен тюкгючню уа ким кёргенди. Бир огъай деген джерине ийилмез ючюн, къаядан секирликди. Тоба, тоба! Эки аягын тиреб тургъан болмаса, хо деб айтдыралмадым. Таб. Муслиматны да сагъыныб кёрдю. Энтда аны унутмай тургъанына къарачы.

— «Барма»,—дедим, сеннге сёзюю ангылалатмадым. Къасымны эндими таный эдинг?..

— Тохта, не айтханын билемисе? «Муслиматны келтирсенг, аны школгъа аллыкъ эдик»,—дейди.

— Атасыны болмай, кесини джаны ючюн! Алаймы ушата эди! Ары дери бир къан бёрксюн ол. Бизни адамгъа санасамы кыстаб иерик эди джашынгы. Энди бу сёзню джукълат да бир кёй. Майна, аллах бергенча,

малынга джарашыб турады. Энтда ол джаханим отха элтиб башын салма.

— Сабий тюлмюдю, тюзелир эди. Алай мен энди аланы алларына бёрк алыб баргъынчы бир турсунла. Оллахий, ол Къасымны мен джолда тюбесе да саламын алмазма. Аны джюреги бузду. Ышаргъанлыгъына ол, таб, властынга да тюз къарайды деб айталлыкъ тюлме.

— Энди аллай сёзле бизге джарашырыкъ тюлдюле. Аны ким болгъаны бизге неге керекди. Джашынгы уа биргенге айландыр. Отунунга биченинге да джарар. Санныга айтама да, атангы джаны ючюн къой, бу школну энди сагъыныб, кесинги бизни да къыйнама.

Тангны бурну къарагъанлай, уяныб Назбий атын джерледи. Къошха чыгъаргъа хазырлана тургъанлай:

— Сени парторг чакъырады,—деб орамдан биреу кычырды.

— Энди Таубатыргъа уа танг атмай не керекди? Мени ишим барды. Атны джерлениб тургъанын кёремисе? Мен къошха тебрегенме,—деди Назбий.

— Мен айыбдан чыкъдым, сюйсенг барырса, сюйсенг къалырса, ол кесинги ишингди,—деб кёзден ташайды.

— Нек чакъыргъанын билмей, Назбий сагъышха кирди. Алай болса да тюбемей кетиб къалалмады. Хар несин да хазыр этгенден сора юйюню эшигин ачыб:

— Сеннге айтама! Мен преуленнге джетиб къайтайым,—деб таууш этди.

— Нек?

— Къайдам, парторг чакъырады дейдиле. Быланы къайсы бирине баш урлукъбуз, антсызды билген. Джол къан алгъанма да мычыгъан а этерик тюлме,—деб кетди.

— Назбий, сен менден эсе джашса, чакъыртханым ючюн айыб этме. Атынгы джерлеб тургъанынгы эшитгенимде, ары-бери кетиб къалырса деб ашыкъдым ансы, адамны чакъырыр заман болмагъанын билдим деб субай джууаб этди.

— Назбий, сен колхозгъа киргенлей, ауруб къалгъанма да сениге тюбеялмагъанма. Къолунгу бери тутдур. Огъур бла кир! Тутхан ишингден къууан! Бек разы этгенсе. Аллында чибинлегенинге тынгылаб: «Не алдатыу этгенди. Бу уа дженгилде колхозну атын да сагъынныкъ тюлдю деб тура эдим. Боран кюн тюкенни аллында экибизни даулашханыбыз эсингдемиди?! Унутханмыса ол кюн айтханынгы?»

— Да, къайдам, Таубатыр, не айтхан эдим?

— Колхозгъа кирирге мен огъай демейме, барыбыз да тенг урунсакъ. Бир къаууму стол джанына чөгюб, бир къаууму да собранияда джаншай билгенлери ючюн ачха ашарыкъ эселе, мен алагъа туююллюк тюлме. Аллай колхоз меннге керек тюлдю»,—деб къойгъан эдинг. Таубатыр аны имбашындан къагъыб, харх этиб кюлдю.—Ант этеме, тюппе тюз айта эдинг. Джаша, къарнашым, колхоз ишлегенленикиди.

— Таубатыр, ишлемей ашагъанла алкъын, ой, ой, ой, сен сау къалгъын,— деб Назбий ышарды.

— Назбий, баш алдайбыз десек, джалкъаулукъ этсек, колхозну бай болур джиги джокъду. Энди сен колхозчума деб тураса. Сен киргенли талай ай кетген хапар айтаса. Колхозгъа не бла болушханса? Хайырынг джукъгъанмыды?

Назбий джууаб этерге асыры ашыкъмады. Ол сатгыш этиб, ишге чыкъгъан кюнлерин эсине тюшюрюрге кюрешди.

— Сабан сюрюрге къарадым. Урлукъ айырыгъа болушдум, къайдам, дагъыда керексе деселе, мен табыллыкъма. Мен ишден башын алычуладан тюлме. Кесими малчыкъларыма да къарар адам болмай, кѳб бѳлюнеме.

— Назбий, неда, болсун, колхозгъа кирдим, энди мен этерни этдим,—деб аны бла башынгы алдама. Энди бизни насыбыбыз колхозда боллукъду. Колхозгъа киши-кишини зор бла кийирмегенди. Қагъыт бериб кирген адам айтдырмай ишлеб тебрерге керекди.

— Таубатыр, ол мурат бла киргенбиз ансы, анга кирмегенликге бизни киши кѳчюрлюк тюл эди. Къулагъыны тешиги болгъаннга аны сен да ангылатыр ючюн къалмагъанса,—деб Назбий таугъа ашыкъгъанын билдирди.

— Назбий, сени нек чакъыргъанымы алкъын айтмагъанма. Сени джашчыгъынгы къысталгъан хапарын мен орунда тургъанлай эшитгенме.

— Къыстагъандыла. Сѳзюм чапракъдан ѳтмеди, кюрешир керекли къалмадым. Окъур башы джокъду,—дедиле да къойдула.

— Сен да терссе,—деб Таубатыр хыны къарагъанында Назбий:

— Сен алкъын джукъ билмейсе,—деди.

— Къалай? Нек билмейме! Сабийлени кыйын бла тынч болгъанларын сен туугунчу да биле эдим. Мен алтмыш джылгъа джууукълашханымдан хапарынг бармыды! Патчахны заманында мен Харьковда гимназияны бошагъанма. Ол заманда окъугъан бизни кибик, кеси кыйыны бла джашагъанлагъа къалай болгъанын айтыб эшитген болурса. Шагърейлик да джарай кереме. Атам къачан эсе да джол усталыкъ этген бир оруслу гимназияда мени кеси алыб кетген эди. Граждан къазуатда болдум. Ма бутуму сакъат болуб тургъанын керемисе? 1921-чи джылдан бери партиядама. Къуу терекча бу кынгыр къартчыкъ не излейди деб келюнге келмесин, бу кёбню кёрген къартды, — деб ышарды.

— Ауруу бла къартлыкъ болмасала, мен сизге кёрюзюр эдим кишиликни! Сени нек терслегеними айтайым. Джаш сеникиди. Сен атаса. Ол аман эсе, сени игиге саналыргъа мадарынг джокъду. Джашына айтханын этдиралмагъан боламыды?!

— Болады, Таубатыр. Айтыр, юретир керекли кыймайбыз. Тилибизни алдыралмайбыз ансы.

— Джашынгы школгъа салмай боллукъ тюлсе. Назбий терен ахсынды, сора башын келтюрюб:

— Эй, Таубатыр, сени ююнге ашхылыкъ джаусун огъесе. Мен да сенича алай шатык селешиб кереме дедим да, таб, кесим айыблы болуб къалдым.

— Таубатыр, ёчюкгендиле да энди джашны ызына алсала да аякъ орунлу этерик тюлдюле, бир илинир зат табарыкъдыла, мен аны таныб бошагъанма.

— Огъай, Назбий, ол заманла кетгендиле. Биз адамланы услары халкъгъа бийлик этсин деб, аны ючюнмю къан тёркенбиз?... Аллаила телилениб ойнамасынла. Халкъ бары да окъурукъду.

— Таубатыр, окъуялмагъан а? Окъургъа суймеген а? Алагъа не оноу?..

Айтылгъан сёз бла этилген иш бир-бирин тутхунчу властха ийнаныу къыйынды.

— Аны айтма. Къасым, сени былайда джюрегинги къыйнагъанындан къралны не хапары барды! Ол не этерин алагъа соруб, аладан эркинлик алыб этеди дебми тураса?!

— Да сен къалай айтсанг да ала къралны адамлары тюлмюдюле? Аланы кърал салмагъанмыды?

— Кърал салгъанды. Башха устаз табмай, тюзелирле деб ышаныб, салгъанды. Ала уа аны ангыламагъандыла, биягъынай турадыла. Энди сени, аланы къабларына джыярыкъдыла, дагъыда тюшюнмеселе уа бучхакъларындан алдыкъ да атдыкъ!—деб, Таубатыр накъырда этгени бла, кёлю бла айтханын айыртмай кюлюмсюредди.

— Э-эй, Таубатыр, аланы быргъаб къойгъан да тынч иш тюлдю. Аман хансны тамыры терен болады. Биз аланы бошагъынчы, ала бизни бошаб барадыла. Къасым «джашынгы школда окъутурукъ тюлме» дейди. Къошда уа Харун окъуйма деб джангылма, суйюб айтама,—деб ауаз береди. Сагъыш этиб къарасанг а аланы бири патчакхны махаб, аны заманында школда анга табыныб тургъанды, бири да колхозну атын эшитмез ючюн къачыб джерни этегине ётерикди. Бююн мени баламы джазыуу аланы кълларына джыйылыб кългъаны сейир тюлмюдю. Огъесе бизге алкъын тюзлюк кирмегенмиди?

Таубатыр къашын-башын туйюб, Назбийге эс ийиб тынгылады. Джанындан бир къагъытны чыгъарыб, неле эсе да джазды.

— Биз алагъа алкъын асыры джумушакъбыз. Кемсиз джумушакъбыз. Табсала, ала бизни этибизни да

ашарыкъдыла. Биз хонтала уа аланы кука сёзлерине кесибибизни терилтебиз, не айтханларына да ийнанабыз да къалабыз. Қысхасы, Назбий, сен джашынгы келтир, мен да ала бла къарыуну бир сынашайым,—деб андан ары созмай, Таубатыр Назбийни къолун тутду. Элде советни парторгну ишлери аны кёлуне джетмей, «ишни аякъ юсуне салыр ючюн, элде сабийлени ёсдюрюуде терсликле къурур ючюн алкъын кёб заманла керекдиле, бу къачан да тюзеллик иш болмаз»,—деб, тюнгюлюб, башын булгъады.

Бешинчи башы

Тёбенги джел сызгъырыб, къарны сиби-реди. Элтиб аны чалдышлагъа, мюйюшлеге джыйыб, дагъыда ачыулу болуб улуй, быргъыладан кириб, чырдыла бла чыгъады. Қъара булутла кёкню джабыб, кюнню кёзюн кёргюзтмейдиле. Алай болса да кюнортадан ингирге джюрюуючу сабийле школгъа хазырланадыла. Юсюнде чубур тончугъу бла алашаракъ токъ джашчыкъ гён чарыкъларыны башлары бла саламлары кёрюне, ашыкъмай баш орамдан чыгъыб, школ таба айланды. Аны аллына эки ауур артмагъы бла бир атлы чыкъды. Налсыз ташсыннган ат арыб, аллына силкинмейди. Атлы, джаш адамчыкъ, къамчини джетдирсе, тору алаша джюрюуюшюн тюрлендирмегенлей, арт аягъы бла сермейди.

— Алиймисе? Ой Алий! Алай тохда, мен Қъазийме,—деб секириб атдан тюшюб, школгъа бара тургъан джашны къучакълады.

— Барамтада къайдан келесе? Аз сууукъ болмадың? Бу джюгюнга не затды?—деб сорду Алий.

— Бузда тайыб, кьунаджинибизни чаты айырылгъанды да төрт санын алыб келеме.

— Окъууну кьоюб олтургъанлыгъынг болур?
Къазий ахсыныб:

— Да бусагъатда кьоюб турама,—деди.

— Окъур муратынг джокъду, нее?—Алий кьоймаздан сорду.

— Энди ууакъ сабийле бла барыбмы окъурукъма! Не эсе да школгъа алай джюрегим тартмайды. Текесакъал Къасымны кычырыгъы энтда кьулагъымдан кетмегенди. Чам атын айтамысыз?—деб Къазий амалсыздан ышарды.

— Айтадыла джашла.

— Алан, шо Салима къалай окъуйду, бир айт. Ол меннге бир кере бир бек ачыу этгенди да чырт да эсимден кетералмайма.

— Аман окъумайды. Джангы джылны кюнюнде комсомол билет алгъанма деб кьууаныб айлана эди.

— Къалгъанла уа окъуймудула?

— Бары да окъуйдула. Школда кёрюмеген джангыз сенсе.

Къазий баш энишге къарады. Дагъыда неге эсе да сагъыш этиб, оноу табханча:

— Хата джокъду, заман алкъын алдады,—деб башын ёрге кёлтюрдю.—Къасымгъа ачыугъа мен школ да табарма, окъугъан да этерме,—деб атыны джюгенинден тутханлай, ююю таба айланыб кетди.

Ол кюн ингирге экиси да ашыгъыб джетдиле. Аланы кйлеры бир орамны джанында эдиле. Дерследен къайтханлай Алий ауузланган да этмегенлей, Назбийлагъа бурулду. Юйге киргенлей, Назбий анга:

— Алий, сени ким окъутады?—деб сорду.

— Мени кёбле окъутадыла. Хашир—географиядан. Адемей сурат салыудан, Суфият ана тил бла литературадандан, директор Хаджи-Исмаил—арифметикадан, орус тилден а ким окъутханын биле эсенг, бойнумады. Айтайым—завуч!

— Кимди завуч а?

— Георгий Гаврилович. Тукъумуна биз «Светлячок» деб къоябыз, кертиси уа Светловду. Эштсе да чибинлемейди. Ол чырт кычыра билмейди. Дерсин этмей барсанг да урушмайды. Кюн ортагъа иймей: «Олтур да дерсинги эт, алай барырса», деб къояды. Бир джолда къонакъларыбыз болуб, орус тилден юйге бергенин джазмай бардым да кычырлыкъды деб ичимде джаным джокъ эди. Арт дерс бошалыб къонгурау къагъылгъанлай, къатыма келиб: «Алий, сен ишинги этиб кёргюзгюнчю мында къаласа», деди да кеси къайры эсе да чыкъды да кетди. Мени унутуб, юйюне кетген болур деб, къуанч тыбырлы болуб, сумкамы да алыб къачдым.

Экинчи кюн дерсле башлангынчы келиб, ана тилден азбар этерге берген назмуларымы окъуй тургъанлайыма кирди:

— Алий!—дегенлей, секириб къобдум. Джукъ да билмей тургъанлайыма «Тюнене ауругъанмы эте эдинг?» деди. «хо, аны ючюн кетген эдим,»—дедим.

— Ненг ауруй эди?—деб сорду. Мен да сагъыш этмей: «Бутум,»—дедим.

— Не болгъан эди бутунга?

— Билмейме,—дедим, ёзге джууаб табмадым.

— Бар, дохдургъа къарат, керти ауругъанынга къагъытчыкъ алыб кел»,—деди. Не мадарым бар эди. Кетдим. Алай а аурумагъанлай не айтыб кирейим. Дохдурну аллында сиреле турдум да юйюбюзге къайтдым да келдим.

Ала сѣзге кызыб, тахсаларын ача тургъанларына Назбий да, Байдыу да, таб, кызылары да сейирсиниб тынгылайдыла. Джашла уа аны эслеялмайдыла.

— Биринчи дерс Георгий Гавриловичники эди. Аны дерси бошалыр заманга салдым да школгъа бардым. Кесине тюбѣб къалама деб, асыры къоркъгъандан бутларым кыйылыб къалгъан эдиле. Дерсле бошалдыла. Мен да юйге кетдим. Анам бастагъа айран къуюб берли да аны тигелетдим. Тенглерим келиб чакъыргъанларында не этерик эдим, чанамы тарта биргелерине чыкъдым да кетдим. Мен кетгенлей ол да бизге келгенди.

— Ол дегенинг?

— Георгий Гавриловичге айтама.

— Сора нек келген эди сизге?

— Анга къара! Ангыламаймыса? Чынты мени кѣре келгенлиги болгъанды. Юйюбюзге кириб: «Алийни буту къалайды?»—деб атама, соргъанды. Ала да сейирсингендиле да нек соргъанын ангыламай «Да къалай боллукъду, къалгъанланы бутларыча болур, алагъа ким сынаб къарагъанды,—дегенди. Ол да башын булгъаб: «Бек кыйнаймыды? Дохдур не айтады?»—деб соргъанды. «Ким дохдур?» Буту нек кыйнайды? Ангыламайбыз соргъанынгы,» — дегенлеринде, джарашдырыб, хапарны ол заманда айтханды.

— Сора санга таякъ тиймей къалдымы да?—деб Қазий кюлдо. Назбий бла Байдыу бир бирлерине къарашыб сейирсиндиле.

— Атам урушмагъан эди. Ол колхозну малларына аш салыргъа ашыгъыб, мени къайгъылы болмай кетген эди. Анам а, кычырыкъ этиб, ызымдан сюрдю да, мен

къачыб, ол да темир къысхач бла къуууб, Харунланы орамгъа дери элти. Сора аллыбызгъа адамла чыгъыб къалдыла да, ызына къайтыб кетди.

— Къозтюйме тёрт сабийни ёсдюреди, хариб, Алай а ол керексиз джерге кесин урлукъду, дженгиллик этерикди деб айталмайма, сёюн этедиле ансы,—деб, Назбий андан тереннге кирирге излемей тохдады. Байдыу а сёлеширге суйдю:

— Тоба, Къозтюймени сёкген гюнах аллыкъды. Ёсдюрген юйдегисине суйсе урушур, суйсе-ариу айтыр, анда кимни да не иши барды. Хоншулары уа ауузларында ит ёлген бирледиле. Ала ючюн деб мен адамгъа айыб саллыкъ тюлме. Юйдегисин окъутады. Сабий ёсдюрген, аланы окъутхан тынч болса, биз джангыз бирибизни да ишге ушаталмадыкъ да. Огъурлу уа, хариб, кечеси кюню да малдан айырылмайды. Аны колхозгъа алгъанлагъа аллах разы болсун, бир къууандырдыла. Қолхозгъа киргенме деб турмайды, джандетни эшиклери ачылгъанды деб турады. Саны, буту да алгъындан эсе тири къымылдагъанча кёрюнеди. Кесини энчи маллары болуб къалсала да андан сора не этерик болур эди.

— Э-эй, сиз тиширыула, джукъ да билмейсиз. Алай этмезлик болубму киргенди барындан да алгъа. Ишлемезге не къарыуу барды, — деб Назбий кесини сабий кюнлерин эсине тюшюреди. Джашаудан юлюшюн алыб, толу муратына джетгинчи, сабий джыллары да кетиб джаш заманы да аны ызындан белгисиз ташайыб кетгенлерине къыйналады.

— Джашлыкъ деб аны ючюнмю айта эдиле. Малдан, къошдан сора джукъ кёрмей, дунябыз кетиб барды,—деб ахсынды ол.

— Ий, не затха ахсынаса, джашынг ючюн кюйюб кьалдынг да. Аны кибик кёбле бардыла. Сенича «ах, ох» этиб тургъан киши да кёрмейме. Окъусун ансы аны аллына ким буруу этгенди! деб Байдыу айыб эте сёлешди.

— Мен Къазийге да кыйнала болурма, ёзге бусабгъатда уа кёзюбюзню джумуб ачхынчы адам арасы болуб баргъаныбызгъа сагъыш этеме. Ма энди ёсюб джетген тёлю бизнича болмазлыгъын мен таныдым.

— Оу, сен а керт да дегеннге ауаз бериб тебрединг да. Билмей тургъандыла ансы, сени элтиб, колхозда тамаданы орнуна чёкдюрюрге керек эдиле. Аны кьой да юйюнгде оноунгу эт. Колхозгъа киргенли ауаз бериучю болуб баргъанынги кесинг эслеяламыса?

Кимни оноун да сен этерге сюесе. «Колхоз мал джазгъа не ашаб чыгъарыкъды» дейсе «Джазгъа урлукъну къайгъысын киши этмейди» дейсе. Энди ала сеннге джетибми кьалдыла? Ол керексиз сагъышла бла башынги аурутма...

— Мени кибикледиле аланы оноуларын джюрютгенге да. Тишируну джашагъан юйю джарсымаса, кьалгъанла ючюн асыры къайгъырыб кюреширик тюлдю,—Назбий Байдыуну ачуландырды.

— Кьой, керексизлени сёлешме. Сен къайгъы этиб, кимлеге къала ишлегенсе? Безирге эсинге тюшсе, болгъанны-болмагъанны да сандрайса. Мени сарытын, джюрегим кыйналлыкъ адамгъа, сёзюм ётериклеге къайгъыргъан да этерикме, оноууму алдыралсам да кёрлюкме. Башхалада уа мени атамы башымы барды..

— Мен да аны айтама. Къралыбызны тюненеси бы-

лай эди, бюгюню да ма былайды, тамбласы уа къалай боллукъду?—деб джангыз биринг сагъыш этмейсиз: Юй, юйдеги, кийим, рысхы — ма сиз соргъан, къайгъысын этген быладыла. Ётюрюкмю айтама? — деб Назбий къара мыйыкъларын сылаб, «аузунгу уа тыйдым», дегенча, ышарыб, хурджунундан сахтиян бочхасын чыгъарды. Ичин къармаб, карандаш ушчукъну табды. Аны къыйылгъан джанын тилине джетдириб, тюрюкюкмылысы бла къолуну аязына сызды.

— Ма, ант этдир кымыт карандаш огъуна табыб къойгъанма. Алий, былай келчи. сен школгъа джурюгенли беш алты джыл болду. Мен айтайым да сен бу джашха бир къагъыт джазыб бер. Хаджи-Исмаилгъа тюбегенме да джумушаб турады. Эшда, Таубатыр аны терс тиегине тийген болур. «Къагъыт джаз да келтир» дегенди. Бир кёрейик. Аллах айтыб, алыб къояр эселе уа — деди. Алий сёзге кызыб, Назбийни тауушун эшитмеди.

— Къойчу бу телинге кызыб тебреуню! Мазаллы гонданы энди элтиб, сабийлени арасына къалай салыргъа мурат этесе? Ол джарашыб тургъан джеринде къойсанг не боллукъ болур? Сени аллах былай насыбсыз нек джаратханды?

— Суйсенг секир, суйсенг къал, эришдиргендиле да, бир ыйыкъдан къоюб олтурлукъ эсе да къарыууму сынарыкъма.

— Биягъы сен къуйругъу сыннган итча болурса да къайтырса.

— Ой сени огъесе. Бусагъатда мени джакъларыкъла кимледиле? билемисе?—Суфият, Хашир, Георгий Гаврилович, Адемей, таб, парторг Таубатыр. Тейри, Хаджи-Исмаил да огъай дерча кёрюнмейди. алай а, Къасым

анга къалай да болсун сѣюн бир бек ѳтдюргенди. Алий, былай олтурчу, меннге бир къагъыт джаз .

Къалай джазарынгы билемисе? Билмей эсенг, мен айтханнга тынгыла. Нек кюлесе? Кечеден-кечеге джюрюу бла сау тѳрт айны окъугъанымы сен билмей болурса. Окъуйма, эджиклеб окъуйма ансы. Къол сала билеме. Былай арну, дженгил джазаргъа къолум айланмайды. Тауукъ аягъы бла къатышдыргъанча этеме да къояма. Тейри аз—кѳб айтсанг да бу пахму дегенлери керти зат болур. Энди мени биргемде адам арасы болгъан эркишиле, тиширюула, джетген джашла, къызла да бар эдиле. Джыллыгъы келгенлени ичлеринде да былай бир дженгил тюзелиб кетгенле болдула. Хайт деб, кереклилерин кеслери джазарча юрениб къалдыла. «Къарт алашаны чарсха тартханча, сиз кѳлюгюз бламы барасыз окъургъа» дегенле кѳб эдиле. Пахмусу болуб тутхан ишине кесин берсе, адам этмезлик зат джокъду.

Хы, Алий, хазыр болгъан шойса да. Башла:

— «Мени джашым Чынарланы Къазийни ызына алыргъызыны тилейме. Къылыгъы мени бойнума, дерслери сизни бойнугъузгъа».

Энди къол салыргъа керек болур, былай тут,—деб Назбий къолун узатды. Алий бир Къазийге, бир ата-сына къараб, не эсе да джарашмагъан заты болгъанын таныды.

— Тохдагъыз, эм башына «тилек къагъыт» деб джазаргъа керекди. Сора ма, неме директоргъа деб джазмасакъ, боллукъ тюлдю. Къагъытны къайтарыб къоярыкъдыла,—деди Алий.

— Да, чочха, аланы барын да биле эсенг, нек тынгылаб тураса да! Джаз джангыдан, майна, энтда

бир кьагьытынг барды. Окьугъан джарамайды дейсиз. Аман Алийчикни барыбыздан да онглу болуб баргъанын кёремисиз! Бюгюн бизге юрете турады. Сора сен меннге «нек ахсынаса» дейсе. Къала ишлер джерибизде хуна да ишлеялмай, заманыбызны зыраф ийиб баргъаныбызгъа сен кыйналмаймыса?

— Не кюрешсек да буюрулгъандан къаллыкъ тюлбюз. Хар инсан туугъан кюнюнде мангылайына не джазылгъан эсе, анга тюберикди,—деб, Байдыу керти билген затын айтханча, бюсюреусюз сёлешди.

Джангыдан джазылгъан кьагьытха къол салыб, Назбий, бюклеб бочхасына сукъду.

Джашла биягъы юйге кириб, эрикгенлеринде орундукъгъа олтуруб, сёзге кьыздыла.

— Сен Максим Горькийни джугъун окьугъанмыса? Ол джалчыланы, джарлыланы, ишчилени ёкюллери болгъанды. Бусагъатда Москвада ишлейди, бютеу джазыучуланы тамадасыды. Мен тюкенде суратын алыб, юйюбюзге такъганма. Келсенг, кёрюрсе. Къатангы адамды, ауруй болур. Сен аны кесини сабий сагъатыны юсюнден джазгъанларын бир окьучу. Керек эсе менде барды, келтирirme,—деди Алий .

— Келтир, унутуб кьойма. Мен бирси кюн кьошха кетерикме,—деб Къазий кёлю бла тиледи.

— Алгъын бираз кыйын кёрюне эди, ансы школда энди тынчды. устазла да энди алай кьычырмайдыла. Ангыламагъаныбыз болса, дерследен сора къалыб, бизге ангылатадыла.

Къазий тынгылаб сагъышха кетиб тургъан болмаса, сёз кьошмады.

Алий юйюне тебреген заманда кечени ауурлугъу кетген эди.

Биягъы канцеляриягъа устазла джыйылгъандыла. Ала бешинчи классны кылыгыны юсюнден сѣлеше тургъанлай, Назбий къагъытын алыб келди. Хаджи-Исмаил анга «кирме» дерге болмай, сѣзюн тохдатыб ёрге къобду.

— Айыб этмегиз, ишигизни бѣлдюрсеними да билеме, алайсыз мадарым болмай келеме ансы. Биягъы ауруум бла келеме,—деди Назбий.

— Не зат аурууду ол? — деб Хаджи-Исмаил хыны къарады.

— Да ма ол ант ызы бла боллукъгъа айтама. Мени айландыргъаныгъыз энди боллукъ тюлмюдю.. Алыгъыз бу аллах ургъанны.

— Тохда, джашынга айтамы тураса? «Къачдан со-ра бышлакъ тапха» деб, энди къайры саллыкъса?

Не уа сабийни школгъа джылны арасында кыш джиберген боламыды?! Сен кертда дегеннге бизни онгубузну алыб тура кѣреме!.. Келир къачха дери аны юсюнден сѣз сагъыныб да сѣлешме,—деб директор чорт джууаб этди. Сѣзю джапракъдан ётмезлигин билгенинде, Назбий тилегин тюрлендирди.

— Сиз сау болуб, мени сабийим школну арбазына кирмезлигин билиб бошадым. Ёмюрюгюз узакъ болсун, мен сизге аманлыкъ излери к тюлме. Алай а джашны окъутургъа мен башха школ табарма. Сиз анга къагъыт берлик болурсуз.

— Къаллай къагъыт?

— Да сизни школда тѣртюнчю классда окъугъанына дейме.

— Тёртюнюю классда окъуялмай къысталгъанына берейик.

— Хаджи-Исмаил, сиз да асыры къаты тутхансыз. Ол энди сизни джокълаб, бу школгъа къайтмазына мен сёз берейим. Алай а сизни да аллахыгъыз барды. Аны джукъгъа санамай эсегиз да анасын джазыкъсыныгъыз.

Устазла бир-бирлерине къарашдыла. Къасым башың булгъаб, сёз къошаргъа суймеди.

— Къасым, къалай кёресе? Аны несин да бизден эсе сен иги билесе. Айт кёлюнге келгенни. Сиз этген оноудан мен къачан да чыгъаргъа излемегенме.

Къасым Хаджи-Исмаилгъа джууаб этмей ёрге къобду. Баш энишге къараб нелени эсе да эсине тюшюрюрге кюрешди. Назбий аны эслеб, къагъыт алырындан, тюнгюлдю.

Хашир эркинлик сора да айланмай, ёрге къобуб: — Кечигиз, сёзге къызыб, олтурмай тургъанынги бусыгъатда эслейме»,—деб кесини шиндигин анга узата былай айтды:

— Уллуну сыйын не ючюн кёредиле?—Ол кёб джашагъанды да кёбню кёргенди.. Джангылгъанны тюз джолгъа салыргъа боллукъду. Терсликни кечерик тюлдю. Ол джашау деген школну тауусуб турады. Къартланы сыйларын аны ючюн кёредиле. Ол бизде эм ашхы адетлерибизни бириди. Тилейме, энтда къартланы айтханларына эс бёлуючу болугъуз! Алай а джанларым, кёзлерим, биз юсюне къырылгъан къарт биле кёре тургъанлай, голчу ёгюзча терсине тартыб тура эсе уа? Керексизге илиниб, эс бёлюр, джумушакълыкъ этер джерде темирча къатыб къала эсе уа? Аллаһ къартха да «сен ёлмегин» деб, аягъына баш уруб турургъамы керекбиз? Мен ачыкъ сёзюм амалтын исси къабар ючюн, гурушха эшитир ючюн да къалмайма, алай болса да

мен тюзю бла барыргъа сюме. Къазийни школдан атыб къойгъаныбызны акъыл иш этгенбиз дебми турасыз? Сабийни кысдаб иймей, бир кесек кыйналлыкъ эсек да къадалыб, билген усталыгъыбызны аямай, тюз джолгъа салыргъа керек эдик.

— Къысдадыкъ эсек, кимни сёзю бла кысдадыкъ? Къасым! Сени сёзюнг бла. Сен айтхан бла! Ол кюн сени сёзюнге къараб, санга «хо» дегенле да терслиле. Джаш окъургъа кеси излей эсе, эшда энди эс да кирген болур, школгъа алыб окъутургъа керекбиз. Хаширни айтханын кёлтюралмай:

— Иги шатык сёлешгенча кёрюнесе, ал да, кесинг окъут, кычырыргъа джигитлигингча окъутууда да алай эсенг, аякъ алышынгы бир кёрейик! — деди Къасым.

— Мени классыма кирлик эсе, табу этиб да болушайым.— деди Хашир, сёзюн бошар-бошамас, биягъы Къасым аузуна чабды:

— Ма, кёремисиз! Ол кеси кыйналмазлыгъын биледи. Аны ючюн сёлешеди алай таукел. Кеси окъутурукъ болса, ол алай кызарыкъ тюл эди.

— Шо, эки сёз айтырыкъма, — деб Суфият ёрге къобду. Хашир мени кёлюмдегин айтханды. Биз устазлабыз. Бизни борчубуз барын да окъутургъады. Биз кыстагъанланы уа ким окъутурукъду? Ала ёмюрлюкге окъуусузлай къалыбмы кетерикдиле? Аллай эркинликни бизге ким берликди? Тёртюнчюню мен да окъутмайма. Алай а хар кюн сайын ол дерслерин этиб келирине ийнаныгъыз. Анга мен болушурукъма. Ол мени бойнума болсун!

Къасым соргъан, оргъан да этмегенлей, бёркюн алыб чыгъыб кетди. Георгий Гаврилович аны эслеб, башын булгъады.

— Ахырда да джылны кёбюсю кетгенди, сора Къазий къошуна барсын, къачда уа келир да къалыр. Къагъыт баш да бусагъатда джылны ауурлугъу къорагъандан сора неге керекди? Ол тенглерин джетиб барлыгъы ётюрюкдю. Барыбызгъа да табы алайды. Ол заманда бизге киши сёз табарыкъ тюлдю, — деди завуч. Сёлешгенлеге тынгылаб, Хаджи-Исмаил кесини оноуун айтды:

— Назбий, биз сеннге аллай къагъыт бераллыкъ тюлбюз. Быйыл джашны бизни школгъа алайыкъ дегенле да сагъыш этмей сёлешедиле.

— Сен директорса, алай айтыб къояйым, аллындан артына дери муну юсюнде этгенигиз терсликди. Тиликъагъыты джокъду деб, мени онгсузгъа санайсыз. Мен аны сизге кёб кере айтханма, тюзлюк тас болуб къалмагъан эсе, кёрюрбюз, — деб Назбий да чыкъды.

— Къасымны кесин къыстаргъа керек эди! Къасымланы заманлары кетгенди. Аллай «къынгырла» къабыргъа тюшгюнчю тюзелмейдиле — деб, оруслула тюз айтадыла. Сабийлени школдан чиркитиу бизге да школгъа махтауду дебми турасыз? Терсине тутуб тургъанын кёрген этесиз, аузугъузда къууут джуммагъыгъыз джокъ эсе, къобуб бир-эки сёз айтсагъыз а. Тиширыу башы бла Суфият да батырды сизден. Хаджи-Исмаил, сеннге да джетерикме. Сен да бюгюн бизни разы этмегенсе. Быллай къыйын иште законну харифлерин тутуб тургъандан сора да бир кесек оюм, эс, таукеллик керекди. Мен алай къарайма: биз бюгюн ол джашны школгъа алсакъ, зараны неди? — заранын мен кёрмейме. Хайыры уа биринчиси, джаш джоюлмай школ джорукъгъа юреник эди, билим аллыкъ эди, бютеу сабийлени окъутургъа деб, кърал салгъан уллу борчларыбызны бири толлукъ эди, джашны атасы-анасы ёмюрю къарангылыкъ бла ёсген адамла, разы боллукъ эдиле. Эр-

Кинлигибиз барды дейбиз хайырландыра билебизми! Ма мени джюрегими джаргъан олду. Бизни сёзюбюз му-ну бла бошалыб къалмайды. Ауругъан тиш тюшгюнчю къыйнагъанлай турады,—деб Хашир кетер къаннга кирди.

— Тамагъыбыз бизни да барды. Къычыра биз да билебиз. Хар тилекчини разы этиб барыргъа мадар болмайды. Аны нек ангыламайсыз? Болмазлыкъды деб къыстагъандан сора энди ызына къалай алайыкъ? — деб Хаджи-Исмаил сёлеше тургъанлай, Хашир аузуна чабды:

— Ол къысталгъанлы кёб болду. Терслиги болгъаннга да юч джылдан кёб азаб салмайдыла. Андан бери ол да бир эс джыйгъан болур.

Сёзюн бёлдюрдени ачыу тийиб:

— Сен джыймагъанса эс, сора ол къайдан джыярыкъды, — деди Хаджи-Исмаил. Джыйылыу созулду. Хар бири кёлуне келгенин айтды. Сабийни окъууу аны джашаууну орнун тутханын биледиле.

Хар сабийни окъууу ючюн школда устазла отсуз къазауат бардырадыла. Кечени ауурлугъу кете, бир оноугъа джыйылмагъанлай чачылышдыла.

Алтынчы башы

Къасым бла Хаширни аралары бла къара киштик озгъанды» — деб, танышлары сёзлерин этгенлиги кесек заман кетди. Кими Къасымны терслейди, кими уа Хаширни асыры дюрденнге санайды. Экиси да бир школда ишлеб, бир-бири хатерин кёрюб тургъан адамла болгъанлары себебли быланы бұ хапарларына

кыйналмагъан кёрмейсе. Энди ала бир бири эшигинден басмайдыла. Быланы бу хапарларын энди школда сабийле да сезе башлагъандыла. .

Хашир Къасымны окъутуу джоругъун джаратмайды. Джолда тюбешселе, адамладан ыйлыкъгъандан, амалсыз болуб саламлашадыла. Алая Хашир Къасымдан тарыгыб адамлагъа сёз айтмайды.

Къасым а Хаширни аярыкъ тюлдю. Джолда адам болмагъан джерде Хаширни кёрсе, тюбемез ючюн джаллаб озарыкъды. Къасым хар тюбегенине Хаширни сёгюб тебрерге хазырды. Устазла аны ушатмай, тохтатыр джанындан къадалгъандыла. Алай а не келсин, Къасым дженгдирмейди, кесин тюзге санайды. Тюзю уа экиси да сабийлеге билим берир ючюн, адам этер ючюн кече, кюн демей кюрешедиле.

Кюнлени бир кюнюнде дерсле бошалыб, Хашир канцеляриягъа киргенинде, столну джанында Къасымны олтуруб, журналлагъа нелени эсе да джаза тургъанын кёрдю. Хашир аны бла къоймай, бетден-бетге къараб, сёз башларгъа разы болду.

— Къасым, сен мени атам кирик кишисе. Ол себеден терслик мени юсюмде къалмазын сюеме. Айыбым бар эсе, кеч. Алай а мени джангылычымы да кёзюме айтырынгы тилейме. Мындан кёб адамланы кесибизге кюдюрмейик. Джууабынгы эшитирге сюеме,—деб аллына сюелди. Къасым башын бир джанына буруб, эшитмегенча этди. Хашир сир къатыб тургъанлай, джюз 'тюрлю сагъышха кирди, алай а аны тамада хатери ючюн дженнгиллик этмезге кюрешди.

Къасым эрлай журналланы джабыб, ёрге къобду.

— «Къасымны заманлары кетгенди», «Бёрю, бёрюлей къалгъанды», «Къасымны кесин кыстаргъа керек эди» — деб, кычырыб, энди кесинги нек кукаландыра-

са? Мени акъ сакъалымы къачын этсенг а? Джигитлигинг ючюн мен сени бек джарата эдим. Энди сени керти болумунгу кесими юсюмде сынадым, — деди. Айтхан сёзлерин ким эсе да алайлай джетдиргенин билиб, Хашир муал болду.

— Да мен къызгъаным бла аузума тюшгенни айтхан болурма. Джашлыкъ бла телилик эгизледиле дейдиле, мадар бар эсе кеч, — деди Хашир.

— Сен мени къарт хатерими этгенча! Мени къыстагъанлай, школ да сен да онгуб къаллыкъ эсегиз, мен сени аллай бир термилтмей кетиб къалыргъа боллукъма. Алай а мени кибиклени заманлары кетген огъай эсенг, энди келе тургъанын сеннге да сени кибиклеге да танытхынчы мени аллах ёлтюрмесин.

— Къасым, «сени кибиклени заманлары» деген сёзю сен терсине ангылама. Мен аны не магъанада айтханымы билемисе.?

— Бек ариу билеме, бек кескин айтханса.

— Огъай, Къасым, кесин къыйнаргъа сюймегенлени, менден кетсин, сеннге джетсин» деучилени джоллары боллукъ тюлдю, ол джалкъаулукъ, тынчкёллюлюк алагъа энди сингириллик тюлдю, — дегенлигим болгъанды.

— Сен, Хашир, мени балаларым бла тенгсе. Таб, ол магъанада айтхан эсенг да, ол сёзле неге керек эдиле? Къралгъа менден кёб ишлебми махтанаса? Мени ишден къоркъгъанымы къайда кёргенсе?

— Кёргенме демейме да!

— Дейсе. Кесинг аузунг бла айта тураса!

Хаширни тёзюмю тауусулду. Ол андан ары ёлчеелмей сёлешди:

— Айта тура эсем, ётюрюкмю айтама? Школдан кетерге тебреген болуб, ненча сабийни тыйгъанса? Сабий-

ле юретиб ненчасын адам этгенсе, ненчасын тюз джолгъа салгъанса, айтчы?

— Мен школда сен туугъунчудан бери ишлейме. Устазны борчу школгъа келген сабийге билим бериудю.

— Къасым, школгъа келирге унамай эсе уа? Неда школдан кетеме деб тебреди эсе уа? Олсагъатда бизни борчубуз неди?

— Анга табхан аталары, аналары сагъыш этсинле, сабийлерине ала эркиндиле. Ангысы болгъан таякъ бла сюрсенг да кетерик тюлдю. Бир къауум сабийле аякълана тебрегенлей, китаблагъа къараб, юйлерине джумуш этиб тебрeidиле, бир къауумла уа аякъ юсюне минер-минмез ауузлары от чагъыб: ата-ана къоймай, таякъ уруш этиб, юйден аякъ кёлтюрюб тебрeidиле. Сен сабий дегенлигинге, сабийле да бирча тюлдюле. Кесини адамлары да школ да, — бютеу бары да джукъгъа ушаталмай къойгъан сабийлени да кёре келгенбиз. Сен а барын да профессорла этерге излейсе. Алкъын джашса, барын да кёре, тюшюне барырса. Бир заманда мен да сени бусагъатынгча бек джити эдим. Дунияны башында этиллик ишни барын да кесим тындырыб къоярыкъма деб акъылым алай эди. Джашаугъа бурному уруб кёргенimde уа джуаш болдум. Хата джокъду, алай эте сен да джарашырса.

— Тюз айтмайса, Къасым. Элде джангыз бир сабий окъумай тура эсе да биз терсбиз. Биченлик чалынмай къалса чалкъычы терс болмай, ким боллукъду.

Сюйсенг чибинле, сюйсенг къал, джашауну, борчубузну экибиз эки тюрю ангылайбыз. Мени акъылым къалай болгъанын айттайыммы? Элни айыбы — мени айыбымды. Мени айыбым да элни айыбыды. Эл меникиди, мен да элникиме, — деб махтанганча Хашир башын ёрге тутду.

— Огъай, ала субайлыкъгъа айтылгъан, айбат сёз-ледиле. Аланы сёлеше мен да билеме, аланы керти айта тура эсенг, иште кёргюз.

— Кёргюзюрме! Ол сёзлени мен сагъыш этмей айтайма. Бизни школда алай юретгендиле,— деди Хашир.

— Бизни уа? — деб Къасым джанына тийгенин билдирирча сорду.

— Сизними? билмейме, мен совет школда окъугъанма.

Бу сёзлени эшитгенлей Къасым бузулду. Сёзню тыйыншысын излеб кюрешмей, аузуна тюшгенни айтды. Хашир аны терс тиегине тийгенин эследи, алай а аны джуудурургъа излемеди.

— Аны айт да къойсанг а. Сени не дыгаласынг да аны силдерге эди. Патчахны заманында окъугъанымы мен джашырмайма. Алай а мени патчах окъутмагъанды, устазла окъутхандыла. Билим къайсы властда да бирди... Насыбынга, совет власть келди да, суюе, суймей эсенг да окъутду. Мен а кесим кюрешиб, амал-такъал блазорну орнунда окъугъанма. Къайда окъугъан эсем да мен бююн билимими санга ауушдурмайма.

— Мадар табсанг, сен, таб, властынгы да ауушдурмаз эдинг.

— Къайсы властымы?

— Адамланы бир властлары болады. Ненча властынг болгъанын билмеймисе! Сени былай билимли этген властынгы.

— Джаншама да къора былайдан! Меннге властланы сенми юретириксе?! Мен сени къараб кёрюрге да суймейме, — деб, андан сора аузуна сёз тюшмей, Къасым терезеге айланды.

Хашир муратыча болмазын таныгъанды, алай а къаты сёзле къанын бузуб, кесин басалмайды.

— Мен кьорамай былайда кьаллыкъ тюлме. Сени уа биягъы мыйыкъларынг юсюнгдедиле. Ала дженгилде джюлюнмеселе, мен адам тюлме! — деб Хашир эшик таба айланды. Суфият юйге кириб:

— Къасым, Исхакъ кылыкъ этерге кьалгъанында, атасын чакъырта адам ийген эдим, келмейди энди мен не этерге керекме? — деб къайгылы болуо сорду.

— Къасым тынгылады.

— Къасым, аууз къара тута болурмуса? Нек селешмейсе? — деб, Суфият аллына келгенинде, Къасым башын келтюрюб къарамагъанлай:

— Кеслери биле тургъан затны соргъанлагъа мен джууаб этмейме, — деди.

— Къасым, билсемми сорлукъ эдим сора...

— Атасы келмесе, устаз юйюне барыргъа керек болгъанын мен айтмасам, эшда, къайдан да билесе сен! Тюнене хаман аман кылыкъ этерге кьалгъанында:

— Айса, чыкъ эшикге! — дедим. Бир да стемеди.

— Кет классдан! — дедим. Эшитмегенча этди да кьойду. Ёрге кьобуб «терк бол, сен чыкъмай, мен дерс башларыкъ тюлме»-деб, да кёрдюм, бир да аны ючюн тюрленмеди. Къагына барыб, оилегинден тутуо, чыгъарыргъа мурат этдим. Партагъа къарышды да къарыу эталмадым. Андан кёб кюреширге сабийледен ыйлыкъдым. Бу джолдан ачыу болуб билмейме. Инанамыса, тюз эки джаягъын кызыдырчы болгъан эдим.

— Мени этгеними барынг да джаратмайсыз, сора меннге ыйлыкъмай къалай сорасыз?

Хар сабийге къалай селеширинг айтылыб тургъан, аллай джорукъ джокъду. Боллукъ да тюлдю. Алая мен этерими айтайым:

Эшикге кыстаялмазлыгъымы билсем, мен анга кет дерик тюлме. «Чыкъ!» — дедим эсе уа кыстагъынчы

кюреширикме. Сабий терслигин ангылаб, кечмеклик тилесе, аны кечерге боллукъду. Алай а алдаргъа юреннген сабий эсе, аллайны сёзюне къарарыкъ тюлме.

Суфият талай бирни тынгылаб, джууабны табсынмагъанын джашырмады.

— Къасым, айхай алай да эталмайбыз, эндиги заманда ол келишмейди.

— Энди сабийле кылыкъмы этедиле! Хо сени джанынг ючюн. Сабий сени властынгы башынгы да айырмайды. Ол къайда да сабийлигин этеди. Сиз неге да власт дейсиз да тебрейсиз. Джашау бла власт сизни акъылыгъыз бла бирди. Джашау ёмюрлени келеди. Анга ёлюм джокъду. Ол бютеу халкъланы барына да бирча керекди. Власт а дуня къуралгъанлы ненча кере тюрленнген болур?

— Да, Къасым, джашау да бирчалай турмайды, ол да тюрлениб барады.

— Джашау власт чыкыгъынчы да болуб келгенди. Къайсы власта да адамла ашаргъа киерге излейдиле, билимли болургъа сюедице. Сабийле уа къайсы власта да да камсык, чёрчек боладыла, кылыкъ этер ючюн къалмайдыла. Къайда да къачан да адам башына табар ючюн, башына иги ючюн кюрешеди. Сиз а властан сора джукъ кёрмейсиз. Сиз айыргъан неди? «Бу бурунгу», «бу эндиги». Сизни акъылыгъыз бла, «бурунгу» бары да эски, чирик, джараусуз, бузукъ кысхача, джолдан быргъалыргъа керекли затды. «Эндиги уа» — бары да, ашхы, аламат, джараулу — джашаргъа, махталыргъа тыйыншыды.

— Къасым, элни сабийлерине билим бериуде сени кыйынынг джокъду деб киши да айтмайды. Алай а джашланы чыртда джукъ билмегеннге санаб кыймагъыз. Джашауда джангылыкъгъа кенг джол керекди.

Биз сёзню алкыын сизнича кыбышдырыб айтала бол-
мазбыз, ише да тугел сизнича чыныкыгъанбыз дерге
кыйынды. Джангылычыбызны тюзетген бла биргелей,
биз айтханнга да бираз эс бёле туругъуз, — деди Су-
фият. Кыасым терен ахынды. Джукъ да айтмай, эски
китабны кьолуна алыб, ол юйню ичинде акырын ары
бла бери барады. Джюрегинде айтыр затлары кёбдю.
Аланы Суфият тюзюне ангыламаз деген кьоркьуудан
сагыналмайды. Суфиятны юйюне ашыкыгъанча кер-
генинде, кёлюндегин айтыргъа таукел болду.

— Суфият, аз айт, кёб айт, джашла бизни ангыла-
майдыла. Бир джыл бир терекде битген алмалада да
болады башхалыкы. Алгъа бишген алма багъалы кёрю-
неди. Алай а терекни туб бутакъларында кеч чакыгъан
алмала джетселе, эртде бишгенни алгыынча багъалат-
майдыла.

— Ол заманнга, Кыасым, сен айтхан алма терекден
агыб чирийди, неда джыйырылады, кыатады, дамы
кыалмайды. Сора аны несин багъалатсынла?..

— Кыызчыкы, чам сылтау бла биягы сен оздурур-
гъа башлагъанса. Керти алма джарылыб, кыатдырыл-
са да багъалыды.

Э-эй, иги кыыз, джашсыз, уллу кёллюсюз. «Къарт-
ны бурнун сюрт да оноугъа тут» деб, нек айтылгъанын
унутхансыз. Сиз энтда биз айтханнга баш уруп кюнле
чыгъарыкыдыла.

— Кыасым, айыб этме, мен кетеме, ёзге бизни джа-
шауда халкыдан энчи джолубуз джокыду. Алайчыгъын
айырлыгъынгы сюеме. Биз ёлюб кетгинчи джуртубуз-
гъа тюз болургъа кюреширикбиз, — деб Суфият шкаф-
ны башында къара портфельни да кьолтукы тубюне
алыб кетди.

Джетинчи башы

Муслиमत кесин тюзете тургъанлай, атасы кирди. Ол кюзгюде, шиндикни юсюнде омакъ баш таракъгъа узалыб, бир джанына бурулгъан кызына кырады. Аны джунчугъанын кёрюб:

— Сенден къалгъанла къайдадыла?—деди Муслимат къыб-къызарыб, белине джете бал бетли къутас чанын къолу бла артына атыб:

— Къозтуймелеге кетгенди, бусагъат келликди,—деди. Тышланган чубур тонун эшик артында чюйге илдиндире:

— Сен а къайры хазырланаса?—деб, ол хыныракъ сорду. Муслимат джунчуб:

— Джукъгъа да огъай,—деб, арада ачылыб тургъан эшик бла, тартыннгандан башын да бир джанына тутханлай, аргъы юйге кирди.

— Къыз, бери чыкъчы, айтырым барды,—деб, Назбий ёрге къобуб, тапхада сауутланы къармай тургъанлай Муслимат кирди. Къызыны кёзюне къараб:

— Окъургъа къалайса?—деб сынагъанча сорду. Муслимат эсинде болмай тургъан соруугъа не джууаб этерге билмей, джыйырылды. Имбашларын кымылдатыб, бир къолу бла да чепкенине тюшген тюкчюклени ариулай:

— Энди мен не окъурукъма!—деб, башын энишге ийди.

— Нек окъумайса? Сеннге 16—17 джыл болды. Тамам да окъур заманынгды. Шо сени джылынгда болуб а бир къалгъа эдим. Кече джатмай окъур эдим. Аллах бергенча, сокъур рысхы аллынга келген сагъатда, артынга тартма.

— Атам, сора сабийлени кесиме кюлдюрюб... Мен ючюнчю классны да бошамагъанма. «Бар да энтда тели сабийлени ичине кир» деб, къалай айтаса?

— Тохда, сен алай уллугъа кетгенмисе?—деб, ышарыб, Назбий къызыны къатына келди.

— Сени бизде школгъа салмайма, шахаргъа иеме, ангылаймыса аны, шахаргъа!—деди ол.

— Сора шахарда мени кибиكليми окъуйдула?—деб, Муслимат джыларыгъы келгенча, тыгъылыб сёлешди.

— Ий, хомух, Болатланы къызлары тюлмюсе! Къадалсанг, окъумай сеннге не болгъанды. Сегиз айчыкъгъа туз болубму эририксе? Анангы унатала эсек, хазырлан. Сегиз айлыкъ курса ачылгъандыла. Аны бошасанг, машинистка боллукъса, Энди аны не болгъанын мен къайдан билейим. алай а тынч ишди, тиширыуну къуллугъуду. Хайырчыгъы да аман тюлдю, дейдиле.

— Сора анда мен ким бла турлукъма? Меннге ким къарарыкъды?

— Сен аны ючюн къоркъма, аны да сорур керекли къоймагъанма. Сени кибики джыйырмадан артыкъ къыз бирге окъурукъдула. Ала турлукъ юй битиб бошайды. Орундукълары, орунлары, хант юйлери. Учуз багъасы бла кеслери ашатыб турлукъдула.

Муслимат не айтыргъа да билмеди. Сора джюрегини къалай эсе да учуннганын эслеб, кесин тыялмай ышарды.

— Къайдам, сиз ушатсагъыз, огъай демейме. Анам да бир келсин,—деб сёлеше тургъанлай, Байдыу кирди.

— Къыз, мен сеннге эрик ашагъан терилени ол эски джыкгырдан бери чыгъар деген эдим да, унутубму къойгъанса? Бу худжу къаллыкъ кюзгюню ары ууатыб къоймай эсем, аны аллына сюелиб, аллы бла артына кёзюу къараб тургъан болмаса, энди иш да кюч да джокъду.

Ма атанг эшитсин деб айтама, башын кюнюне беш тешиб беш кере джыяды. Ары туюбу бла кырккыб кыоймай эсем, энди джашау квалмагъанды,—деб, Байдыу кызыны керегин берди.

— Анам, эшик аллында кзурукъгъа джайылыб тургъан кийимлени кърмедингми? Бегенелигинге къараргъа юйге бусагъатда киргенме,—деб Муслимат таукел джууаб этди. Назбий юй бийчесини халын таб кърмей:

— Не болгъанды санга, Табба кызы? Туююшюр докъраларынг кымылдабмы айланадыла? Мен сени бла оноулашыргъа ашыгъыб келгенме. Сен а кеси даурунгдан сора джукъ эшитирге суймейсе, — деди.

— Айт бери не дей эсенг да!—деб, башын кълтюрюб къарамагъанлай, Байдыу анга тилини учу бла джууаб этди.

— Кызынгы окъургъа ийсем, къалай кълюнге келе эди?

— Къой, серинге селеше турма да бир джарлылыгъынга джара. Иги джюрегинг барды сени. Къресе аны ол чамын,—деб, Байдыу чыртда ийнаныр ышан этмегенин танытды.

— Тейри мени хатам джокъду, керти да сени сер болуб баргъанынгы таныдым. Мен кызымы окъургъа ие-ме, дауунг бармыды?

— Окъуугъа огъай эсенг, джаханимге иймесенг, аллахны алда. Ий, нек тураса? Бюгюн огъуна джибериб кыоймасанг, бюсюреуюм джокъду!

— Иги къатын, сен ёрге секире тургъанлай кызынг бериб кетмесе, мыйыкъларымы джюлютеме.

Байдыу энди бу сёзле чамдан озгъанларын таныб, тюзюн билирге изледи:

— Ий, тюзюн бир айт. Не окъууду ол? Ол джашны

къайгысы бла бизни да, элни да джарлы джаныбыздан этиб бошагъан эдинг. Энди уа не къайгы табдынг?

Назбий джарашдырыб хапар айтды. Қызы уа ана-сындан къоркъгъандан «мени терслигим джокъду» дегенча, аузун къысыб сёзге къошулмаиды.

Назбий анга ал бермей, ол да кеси айтхандан сора сёз ангыларгъа унамай, юйню ичи дауурдан толду. Муслимаат биягъынлай тынгылайды.

Байдыу джукъ да айтмай чыгыб кетиб, къарт ана-сын алыб келди. Беллигин къаты тарта, гюлменди джаулу-гуъун да мангылайына ийиб, олтургъан да этмей, Назбийге джити къарады. Суу агъашча ийилиб тургъан беллин тюзетирге кюрешиб:

— А, джаш, «бедиши болмагъан ата юйюне барды да бедиш келтирди» дегенлей, энди юйюнгде айыбсыз ёсген, чыбыкъ кибик къызынгы кёзкёрмезге ашырыргъа-мы тебренгенсе? Бу не хапарды? Мен муну джигин билирге келгенме.—деб артына атлаб тохтады. Назбий анга эрши къараб, селекелеген болмаса, тыйыншлы джууаб этмед:

— Амма, сора сен джигин билирге келгенсе не?

— Айтыб къояйым: аны сен табарча джиги джокъду. Амма сёзлени магъаналарын ангыламай, тик къараб:

— Неле, неле дейсе сен? — деди.

— Сен аны джигин билирге келгенме дейсе. Мен да «Сеннге аны джиги джокъду» дейме, ангыладынгмы?

— Сора неси барды да?

— Устазлары, юйлери, окъууу.

— А, къыз, Байдыу, бу джылыныб, болуру болуб турады. Ёлгенлени джаны ючюн, энтда бир джукъ ангыламадым. Ючюнчю кере уа, а къыз, къалай сорайым?

— Анам, къарама да сор. Нек сормайса! Меннге тизгенингча айт да ангылат мынга. Бу мени анамды, биле болурса. Мындан эркинликсиз, къызынг джангыз бир да атларыкъ тюлдю, — деб Байдыу анасыны тубюне алаша шиндикчикни, аны юсюне да джабагъы джастыкъчыкъны салды. Алай а амма тебгени бла олтурургъа излемеди.

— Энди сен анангы манга къоркъутургъамы алыб келгенсе? Бош къыйналгъанса, хариб, сени ананг огъурлу джанлы. Аны адамны къоркъутур сыфаты джокъду. Игиге «иги» дей билликди. Къызындан туугъан шахарда адам болуб къралны ачхасын ашаса, амманы къарнымы аурурукъду?! Тюз айта шойма да, нее, амма? — деб, ачыуланыб тургъан карт къатынны кёзюне кюлюмсюреб къарады. Амма къызындан къоркъмаса, «хо» деб къояргъа артына бармазча болду. Алай а Байдыуну бети-къуту кетиб тургъанын кёруб, аны кёлюн алыргъа дауур-суююр этиб дагъыда сериуюнленди. Назбий ариулукъ бла экисине да ангылатыргъа кюрешди. Байдыу сёзюн ётдюралмазлыгъын таныды.

— Ышаныб, къалай ийиб къояйым. Ийсем да кесими къарнашым Аубекирлада туруп ансы, джууукъ-тенг болмагъан джерге къыз сабийни ийген кюнюмде чыкъсын джаным, — деб ол бираз джумушады.

Ыйыкъны да турмай Муслиматны атасы, анасы шахаргъа элтиб джарашдырдыла. Аны сёзю унутулгъунчу Байдыугъа джангы къайгъы тюшдю. Къазий къошдан къачыб кетгенди деб хапар чыкъды. Къайры кетгенин атасындан сора киши билмейди. Аз окъуулу уллу джашлагъа школ ачылгъанды, аны бошагъанла техникумгъа кирликдиле деб эшитгенинде, Къазийни акъылы бёлюнуб атасына сагъыннган эди, ол заманда атасы чарламагъан эди. Хапар эштсе, анасыны унамазлыгъын

билиб къачханды, Назбий билмеген кибик этиб, чамла-нады. Байдыу бютеу хоншугъа-тийреге къуугъун этгенди. Излейим деген сылтау бла Назбий, атлы болуб къошуна кетди. Джууукъ тенг мадар табмай къайгъылы болуб тургъанлай, Муслиматдан письмо келди.

«Шахарда мен таныгъан киши джокъду. Алай а кёлюмю басхан неди десенг, Къазийни мында болгъаныды. Аны школгъа бери ийгенигизни анам-атам да къалай акъыл иш этгенсиз. Анам, къачан къалай болгъан эсенг да муну юсюнде уа разы этгенсе. Сау бол!»

Муслиматны бу сёзлерин анасына окъугъанларында, аллында не айтыргъа билмеди, артда уа керти да кеси ийгенча сабыр болуб къалды.

— Ой, анам, къайда эсе да башы бир палаххамы къалды деб, тура эдим ансы, джаны сау эсе, хата джокъду, халкъ болгъан джерде ол да джашар, — деб, къайгъылы болуб тургъан анасыны кёлюн басды. «Эки балам да къолумдан кетдиле», тюнене бетлерин тыйыншлысыча джууа билмеген, ушхуурдан ёбгелей тургъан тели сабийле кёллери къалгъан зат болса, кимге айта болурла? Меннге тизиучю тарыгъыуларын энди кимге тёге болурла... орунга кириб, джатсала, юслерин, башларын къыстыра билмеген джазыкъла. Ах, сизни мени кёкюрегимден айырырча уллу аллахны кесине мен не хата этген болур эдим! — деб Байдыу тыхсыб, юйде кеси къалгъан кёзюде эки кёзюн сюрте эди.

Сегизинчи башы

Кюн батханлай, мычымай эл школну терезелеринден джарыкъла чыкъдыла. Бюгече да джукъусуз кетген кечелени бириди. Элни коммунисти былайгъа джыйыллыкъды. Хашир бла Суфият партиягъа кирирге

кѡагъыт бергендиле. Кеслери барындан да алгѡа келиб сакълайдыла. Таубатыр таягъына таяна, келген келгенни кыйырда уллу классха ашырды. Сагъатны ичине бары да джыйылдыла. Таубатыр бѣркюн алыб, аллында столну джанына олтурду.

— Бюгече былайгѡа келлик 13 коммунист бар эди да ючюсюнден кѡалгъанла былайдадыла. Ала уа узакъда кѡошдадыла. Колхозну мал ашына, межамларына кѡараргѡа кетгендиле. Ишибизни башлайыкъ, — дегенинде, сѣз кѡошхан болмады.

— Былай дженгил-дженгил нек джыйылабыз деб кѣлюгюзге келе болур. Биз джыйылыб, колхозда хакъ юлешиуню юсюнден сѣлешгенли ыйыкъдан кѣб болмайды. Школну устазы Суфият эки кюнден Москвагѡа окъургѡа кетеди. Ол бизге тилек кѡагъыт бергенли уа иги кесек болады. Хашир да бергенди партиягѡа кѡагъыт. Бу экисине кѡарарыкъбыз, — деб Таубатыр сѣз башлады.

Алгѡа Суфиятны кѡагъытларына кѡаралды. Комсомлчу кыыз, 20 джылы толгъанлы ай да болмайды. Ана тилден окъутады. Суфиятны школда ишини, эл ишге кѡалай болушханыны юсюнден талай адам сѣлешди. Аланы ичинде Хаджи-Исмаил, Георгий Гаврилович. Ала аны тирилигини, ишге кесин бергенини, сабийлеге толу билим алдырыр ючюн, иги халиге юретир ючюн заманын аямай кюрешгенин айтдыла.

— Суфият сиз танымагъан адам тюлдю. Сорууларыгъызгѡа таб джууаб этди. Кеси кыйыны бла джашагъан адамны кызыды. Сабийле да андан кѡууанадыла. Мени ѳзге айтырым джокъду, джангыз бир сорлугъум барды:

— Кѡарт атанг, сени бла эки кѡарнашдан туугъан джаш кѡайдадыла?

— Хаширча билими болгъан бизни ичибизде джокъ-
аг Институтну бошагъанды. Ашарыкъ, джукъу орнуна
да анга ишни бер да къой. Эриге, тала биллик тюлдю.
Мен былайда тюзюн айтыргъа керекме, алгъаракъда ан-
дан сабийле тарыгъыр ючюн къалмай эдиле. Аны да
тагъа ангылагъыз, ёзге хатасы джокъ эди, бираз тюртмен
сёзлю, хыны эди. Къылыгъында дженгиллиги джокъду
деб энгда киши айталлыкъ тюлдю. Къасым бююн бы-
лайда джокъду. Болмаса, болмасын, мен кёлумдегин
«айтыргъа борчлума. Хашир бла Къасым оздургъандыла,
экиси да терсдиле. Алай а Хашир партиягъа огъай эсенг,
устазлыкъгъа да тыйыншлы адам тюлдю» деб къалай
айталды, анга сейирсинеме. «Хашир сабийлени ариу ха-
лиге юретмейди, устазланы бир-бирине илиндиреди» де-
тени да тюз тюлдю. Къысхасы, Хаширге салынган айы-
бланы ичинде тюзю азды. Хашир дженгиллигин, хы-
нылыгъын къойса, алкъын джашды, тюзелиб джарагъан
коммунист, ашхы устаз боллукъду, — деб орнуна ол-
турду. Сёз алыб, школну завучу къобду.

— Айыб этмегиз, директор бла завуч иште бир адам-
ча болургъа керекдиле. Бизни арабызда айрылыкъ бол-
магъанды. Алай болса да бююн тенгими джюреги къый-
налмасын. Хаджи-Исмаил Алиевич, сиз «Хашир Асла-
нович асыры дженгилди,»—деб, аны уллу кемликге са-
наб сёлешесиз. Мен а аны устазгъа керекли затланы
бирине санайма. Айтдырмай къоймай эсегиз, устазны
джюрек оту болургъа керекди, ол тынчлыкъсыз, тынгы-
сыз адам болмаса, ишни толтураллыкъ тюлдю. Устаз
халкъгъа джашауну суйдюре билсин, хар окъутхан ада-
мын джашауну бирер джанындан темир багъана болур-
ча этсин. Аланы терсликге кемликге, оюмсузлукъгъа,
тезмеучю этсин. Устазны иши эм къыйын ишлени бири-

ди. Қерти устаз болургъа адамгъа пахму да, акъыл да, тынчлыкъсыз джюрек да керекди. Бизни Хашир Асламовичде ала бары да бардыла. Джетишмегени джангыз бир затды — басым. Басым оноуланы барына да ие болуб къалгъанын да кѳргенбиз. Алай болса да Хашир джашды — тюзелир, эслиди — ангылар. Қъагъытны терс джазылгъаннга мен да санайма, — деб бошады сѳзюн.

Энди кѳзюу Хаширни кесине джетгенин билдиргенча, бары да анга айландыла. Хашир ѳрге къобуб:

— Мени айтыр затым джокъду. Соргъаныгъызгъа джууаб этерге уа хазырма, — деди.

— Қъагъытда айтылгъан затланы сен тюзге санай мыса?—деб, Таубатыр соргъанында, ол былай джууаб этди:

— Аланы бири да тюз тюлдю. Мени терслигим джокъду деб айтханлыгъым тюлдю. Джангылмагъан ким барды! Алай а Қъасым тюз айта эсе, эркиши эсе, келсин, бетден-бетге тюбешейик.

Былайда сѳлешгенле мени адам болуруму суйюб айта турасыз, сау болугъуз. Партиягъа мен адам сѳзге къараб кирмейме. Коммунистле дуняны башындан артыкълыкъны, залимликни, халкъланы араларында айрылыкъны кетерир ючюн, адамла бары да бир-бирине татлы тенг болуб, насыблы джашар ючюн джанларын артха салмай кюрешедиле. Мен да аланы бири болургъа излейме.

— Партиягъа билимли, къаджыкъмагъан, таукел адамла керекдиле. Эки ууучларын кеннге джайыб «аллах, сен кѳб бер» деб турмай, джашауну, насыбны кеслери къоллары бла ишлей билликле партиягъа тыйыншлыдыла. Хашир да аладанды, — деб Таусолтан сѳ-

зюн бошаб, кьол тутаргъа джетгенлеринде, Хаширге разы болмагъан чыкъмады.

— Хашир бла Суфият аналарындан бюгюн джангы туугъанча болургъа керек эдиле, къарайма да асыры тюрленгенча кёрмейме, — деб Хамзат келиб, кьоллары тутду.

— Бюгюн мен кьууанмай эсем, киши да кьууанмайды. Бюгюн биз партиягъа кириб, бойнубузгъа ауур борч алгъанбыз. Алай а сизни джерге къаратхандан эсе, ёлген ашхыды, — деди Хашир. Суфият сёз кьошмады. Термилиб тургъан муратлары толгъанына экиси да ийнанмагъанча болуб, кьууаныргъа кьалыргъа да билмей эдиле.

Экинчи кюн устазла Суфиятны Москвагъа ашыра чыкъдыла.

Хашир не эсе да айтыргъа умутланыб, кьатындагъыладан амал табмай, туракълагъанын Суфият эследи. Кьол тутуб, машинагъа минди. Машина гюрюлдёб, арбаздан чыгыб, джолну энишге айланганлай, къараб тургъан Хаширни эслеб:

— Хашир, Алийни карандашы хурджунумда кьалгъанды да кетгенди, ал да кесине узатырса, — деб кьычыргъаны бла машина тохтады. Хашир чабыб джетди, карандашха да узалгъынчы:

— Энди бизни кьоюб тебрегенлигинг шойду? — деб мыдахланыб сорду.

— Хашир, мен сизни ёмюрде да гьоярыкъ тюлме, — деди Суфият.

— «Сизни» дегенинг?

— Устазланы, тенглери, элчилени, сабийлени, өзге кимни айтайым? — деб Суфият ышарды.

— Субай сёзюнгю эшитдик, аны ючюн да сау бол! — деб Хашир гурушха этгенча, муал сөлешди.

Машина тебреди. Гюрюлдеген таууш чыкыгъанлай, «Хашир, джууаб къайтарыгъа сакъ бол, мен джазарма,» — деди Суфият. Хашир тюрленди, ол учуб кетерча болуб, школгъа къайтыб баргъан сабийлени ызларындан джетиб, накъырдаасы бла кюлдюре, устазлагъа къошулду.

Дерслени заманында Хамзат тѣбентин келген бир къонакъ бла школну арбазына кирди. Алайда «илябатда» ойнай тургъан эки джашчыкыны чакъырыб, дерсни къачан бошаллыгын сорду.

— Дерс бусагъатда башланганды, — деб аланы бири джууаб этди.

Хамзатны нѣгери къара картузу бла орта бойлу, къатангы адам энишге ийилиб, ол джууаб этген джашчыкыгъа:

— Сиз эшикде нек турасыз? — деб сорду. Джашчыкъ башын ары бери булгъаб, кѣзчюклерин дженги бла джабыб, джууаб этерге унамады. Къонакъ аны билекчигинден тутуб: «Къарачы, ма, кѣнчекчигинги да кир этгенсе. Ананг урушурукъ болур. Экигизни да эшикде нек тургъаныгъызны билеме, айтайыммы? — деди.

— Айтчы, биле эсенг, — деб джашчыкъ тартынмай джууаб этди. Экигиз да дерсде туюшгенсиз да устазыгъыз аны ючюн къыстагъанды.

— Билмейсе, билмейсе, — деб джашчыкъ тенгчигине сѣлеше тургъанча джарыды.

— Экинчи дерс бошалгъанлай, ашаргъа юйге чапхан эдик, келгеникде уа джыйылыб тура эдиле.

— Къайры?

— Дерсге. Къонгурау къагъылгъанлай кириб къалмасанг, Къасым къыстаб иеди. «Бизге аналарыбызны чакъырыгъыз дегенди, — деб, джашчыкъла бир-бирин сюрюб, алайдан джалладыла. Хамзат нѣгерин алыб канцеляриягъа кирди.

— Адемей, тетрадлагъа къараймы тураса? Нек бош болгъанса? Дерсинг джокъмуду? — деб барыб къолун туту, — муну бла да шагърей бол, бу областдан келген къуллукъчуду. Обкомда ишлейди, — деди.

— Меннге Тищенко — деб къойсагъыз джангыллыкъ тюлсюз, — деб къонакъ Адемейге къолун узатды. Картузун кийим такъгъычха илиндириб, столну джанына олтурду. Аллында журналны алыб къагъытларын аудура тургъанлай, Адемейге ол былай сорду:

— Айыб этмегиз, сабийлени сурат салыуларын джаратамысыз? Суратлагъа къарай тургъанынгы кѣрюб сорама.

— Да, къалай айтайым, иги салгъанла да бар, сала билмегенле да кѣб. Сурат салыргъа тыйыншлы бояула, джараулу къагъыт аз табылады. Алай болса да кюрешебиз, — деб Адемей сабыр-сабыр джууаб этди.

Ала ушакъларын бошагъынчы къонгурау къагъылды. Устазла кириб саламлашханлары сайын, «Тищенко» деб. къолларын къаты къысады.

— Айыб этмегиз, атыгъыз, атагъызны аты кимди?, — деб Георгий Гаврилович къонакъгъа сорду.

— Мен устаз тюлме, меннге къалай айтсагъыз да бирди. Къуллукъчугъа сѣлешгенча излей эсегиз «Тищенко»

ко» дегиз. Ленинградда къайсы ишчиге сорсанг да «Тищенколары темир, къурч эритиучю усталадыла» дерикди. Биз ишчилени туудукъларыбыз. Кесибибизча, ишчича айтыргъа сие эсегиз а «Петро» деб кьоюгъуз. Мен сизни областха партияны буйругъу бла келгенме. Элигиз бла адамларыгъыз бла шагърей бола айланама, нек ёреледигиз?—деб, ышарды. Устазла олтурушдула.

— Школугъуз джети джыллыкъмыды?

— Джетиди. Устазла энди тогъуз адам болабыз. Баш окъууу болгъан биреулен, орта окъуулары болгъан бешеулен, ючюсю уа орта школну да бошамагъандыла,— деди Хаджи-Исмаил.

— Мен кесим да 9 классны бошагъанма, аны да ишден бёлюнмегенлей. Алай школда бизни джаш тёлубюзге билим берген, акъыл юретген адамла кёб билирге керекдиле. Бизни Россиябызны артха ийген къарангылыкъ болгъанды. Биринчи джауубуз—патчах, экинчи джауубуз къарангылыкъ. Биринчини агъыздыкъ, экинчи бла энтда кюреширге керекбиз. Бу кюрешюде ышаныу сизгеди,—деб Тищенко кесини юйюндеча джарыкъ болуб, тартынмай сёлешди. Аны къалын сары чачы артына таралгъанды. Юсюнде кийими бла анга киши кюллукучу дерик тюлдю. Ол илеш адам болгъаны себебли устазла бла эртдеден шагърейлерича, джунчумай къайсы бла да чам этиб, кюлюб сёлешеди. Аны уллу кёллюлюгю кёрюнмейди. Алая ишден, джашаудан терен хапары болгъаны танылыб турады.

— Сиз устазласыз. Менден эсе кёб билесиз. Алай а тышындан къарагъан адам нени да эслейди. Элигиз ариу элди. Тереги не хыйсабдан былай азды, билмейме? Кёгет терекле битерик болурла? — деди ол.

— Битедиле.

— Алма, кертме, эрик, таб, шабтал да битеди,—деб джууаб этдиле бир кѡауму.

— Орамны кенгерте, топракѡбаш юйлени кѡората башларгѡа керекбиз. Кѡонакѡ кѡонакѡлыгѡын унутуб, джаныгѡызгѡа тие болурму? — деб директорну имбашындан кѡагѡыб кюлдю.

— Огѡай, кѡонакѡ, барын да тюз сѡлешеди, — деб, Адемей башын силкди.

— Барыбыз да бир уллу юйдегини адамларыбыз. Бизни джангы юйюрюбюзде аманни джашырыу джокѡду. Аны тюзетгинчи тынчлыкѡ табмайбыз!

Ма, кѡремисиз, быллай джашладан чыгѡыб кетедиле джарагѡан адамла, коммунистле,—деб кѡонакѡ Хаширге кѡарады.

— Тищенко джолдаш! Ол партиягѡа киргенди, коммунистди!—деди Хамзат. Тищенко ѡрге кѡобуб, аны кѡолун кѡаты кѡысды.

Багѡалы директор, сабийле школга кѡалай джюрюйдюле? Колхоз кѡуралгѡанлы анга не бла болушхансыз? — деди кѡонакѡ.

— Бизден киши болушлукѡ излемегенди, эшда колхозну биз керекли заты болмаз. Адам джетешеди,—деди Кѡасым.

—Алай нек айтаса? Кетген джаз сабан сюрюлюрню аллы бла ташларын арытыргѡа деб тиледикми? Кѡачда гардош кѡазаргѡа чакѡырдыкѡмы?! Суу салырны аллы бла элде илипинлени ариуларгѡа да изледик. Келдигизми? Бирер сылтау табылды, киши келмеди. Бизни школубуз кесин бир башха кѡралгѡа санайды. Былагѡа Совет да, колхоз да джукѡ тюлдю. Быланы аллахлары районо бла облоно-дула. Биз элде бурнубуздан кѡаныбыз келиб ишлеб айланганлыкѡгѡа, быланы бири келиб, не этесиз деб сорлукѡ тюлдю. Кѡысхасы,

школ сабийлени окъутуб, элге, элни джумушуна хазыр-
лагъанын была бир-бирде унутуб къоядыла. Ай, юйю-
нге, сиз бу элни сабийлерин окъута шойсуз да биз да
аланы аталары аналары бла ишлейбиз, ала бла кюре-
шебиз, барыбыз этген да бир ишди, — деди Хамзат.

— Сиз айыб да эте болурсуз, таныб да бошагъынчы
сизге юретиб тебрегениме, кесим да тартынама. Не
этейим. Заман алайды. Аны айтханым, колхоз сизники-
ди. Джюрюгюз, дерс башлангынчы школугъузгъа кѣз
джетдирейик,—деб ёрге къобханында, директор да за-
вуч да биргесине тебретиле. Межамланы дыкгы кѣрюб:

— Элигиз уллуду, сабий кѣбдю. Школну кенгертир-
ге керекди. Хамзат—«Айтма» дегенинге да къарамай
атангы атын айтырыкъ эдим, айталмайма, кеч. Мен ха-
ман кесим сѣлешиб турама, сен да айтырынг болуб кел-
генсе, мен тургъанлай айтчы. Джууабларын бир эши-
тейик, — деди Тищенко.

— Мени айтырым олду, колхозгъа болуша турсунла,
иш кѣбдю. Тамбла гардош урлукъ айырыргъа юч клас-
сларын ийсинле,— деген болмаса, Хамзат устазлагъа ъз-
ге тарыгъыу салмады.

— Хамзат, тамбла окъугъан этедиле, сен да сагъыш
этиб сѣлеш,—деди Хаджи-Исмаил.

— Огъай, сиз тышындан адам кѣрмесегиз, кесигизден
тамада буйрукъ этмесе, бизни чѣбге да санамайсыз.
Джангыз тамбла была окъуб, къаламы ишлерикдиле!
Урлукъ чириб барады. Эркишиле ёретин ишдедиле, ти-
ширыула уа юй джумушдан бошамайдыла. Къралны
иши джарысынмы?!

— Бизники да къралны ишиди. Сиз школну элге ау-
урлукъгъа санаб турасыз. Сабийлени школдан бѣлюб,
мен тамбла ишге иерме десем, сизни алдарма, мени

сёзюм ачыкъды,—деди Хаджи-Исмаил. Хамзат Тищенкогъа айланыб:

— Ма, эштемисиз, джууабын. Сен «Совет, Совет дегенликге, была советни асыры истемейдиле. Къулагъына алмай къойгъанын кёрдюнгмю? Къонакъ хатеринги этерик тюл эсе, сени сёзюнгю да ангыларыкъмыдыла, къайдам, ма, айт да кёр,—деб Хамзат аны чамланырын изледи. Алай а Тищенко аны ангылаб, сабыр сёлешди.

— Хаджи-Исмаил Алиевич бир джаны бла тюздю. Сабийлени тамбла окъурукъ дерслери къалыб кетеди. Дерсен бёлюрге эркинлик джожьду. Директор болсам, мени этерим да алай эди.

Къонакъны бу сёзлерин ангыламай, Хамзат сейирси-ниб, сёз къошаргъа да тартыныб, чюйресине къарады. Аны эслеб къонакъ: «Мен сизни бла сёзге кызыб, элде ишими, кечикдире турама. Къошлагъа барлыкъма. Сизге айтырым былай амалсызда дерс-черс деб да къарамай, тебреб къалыргъа керекди, бир кюн ючюн джукъ болмаз,—дегенинде, Хаджи-Исмаил тынгылаб къалалмады.

— Сен сыйлы къонагъыбызса, айтхан затынга да сёз табмайбыз. Алай а ыйых кюннге дери сабийледен умут этмегиз.

— Тохда, дженгил болма, Хаджи-Исмаил Алиевич, гардошла чирисинле, колхоз урлукъсуз къалсынмы дейсе?

— Энди иш юч кюннге кёкгеми учарыкъды? Биягъы гардошла турлукъдула биягъынлай.

Тищенко Хаджи-Исмаилгъа тохтаб къарады. Не айтыргъа билмей:

— Мюрзеу джыйыуну заманын оздурсанг, азыкъсыз къаллыкъса. Къралны байлыгъы джерди. «Биягъы гардош биягъынлай туруп» деб сёлешесе. Ол биягъы

тынчкёллюлюкдю, биягъы сансызлыкъды. Ол сансызлыкъ болгъанды бизни биз суйгенча айнытмай тургъан. Энди джашау тириленикиди, джигитленикиди, ишге мыллык атычуланыхъды, — деди ол.

— Школну джабыгъызмы дейсе? Айыб этме, къонакъ, биз да ол сен болгъан партиядабыз. Аны не айтханын биз да эшитген да, окъугъан да этгенбиз деб турабыз. Алайгъа тебредигиз эсе, мен тамбла сабийлени иймейме ! Беригиз мени сюдге! — деб, Хаджи-Исмаил тик джууаб этди. Ачыуланганын билдирмез ючюн, ышарыгъа кюрешиб, Тищенко:

— Дженгиллик джарамайды. Иерге керексе, — деди.

— Да сизни алай залим болгъаныгъызны билмей тура эдим мен, буйругъугъузну къагъытха джазыб берирге да тартынныкъ болмазсыз.

— Керек болса, аны да берирбиз.

— Керекди, беригиз, — деди директор къоймаздан. Тищенко джанындан сары къубас сумкасын тешиб, алды. Ичинден къагъытланы чыгъарыб, джазады.

Эртден бла сабийле челеклери бла келиб, колхозда гардош ариуларгъа хазыр болдула.

— Хамзат, бу бары да сени къайгъынгды. Энди школгъа заманында отун келтиртмей бир кёр. Тарыгъыргъа бизни да юретдинг, — деб, чам сылтау бла Хаджи-Исмаил кёлюндегин айта, къол тутушуб айырылды.

Тогъузунчу башы

Суфият Москвада окъугъанлы джылгъа джукъ болуб келеди. Школгъа письмо ийсе, устазланы аты бла джазады. Хашир кесине энчи письмо сакълай

туруб, джукъ келмегенинде, кьайгы этиб, Суфиятха джазаргъа таукел болду. Дерследен сора юйюне кьайтханлай, Хашир школгъа джюрюмей тургъан эки сабийин эсине тюшюрдю. Суфиятха письмо джазса, кесини 7-чи классындан хапар айтыргъа керекди...

Апрелни арасыды. Кюн бетледе эл ичинде джер ачылгъанды. Мийик сыртлада нарат чегет кёрюнеди. Элчиле бауларын кюреб, бачхаларына мешхут кьуядыла. Колхоз талай кьаладжюкню, беш плугну, джетер чаклы урлукъну хазырлагъанды. Кюн тюзелсе, айны аягына да турмай, колхоз сабаннга чыгъарыкьды. Малланы кыш кьошдан келир заманлары джуукълашады.

Кюн батар заманда Хашир орамны энишге айланды. Дугерланы Анисат школну кьоюб тургъанлы талай кюн болады. Аны атасы Ожай бюгюн кьошдан келгенин сабийле айтхандыла. Эски джанбаш юйню артында бачханы ташын арта тургъан кызычкыны эслеб, Хашир кьатына барды.

— Бачха толу болсун!

— Сау бол! — деб кызычкы джунчуб, ёрге сюелди. Хашир аны кьолун тутуб, кёзлерине джити кьарады.

— Анисат, школну кьояр муратбланы джарашыб тураса юйге? Огъесе аругъанынг-затынг бармыды, меннге тюзюн бир айтчы? — деди. Кызычкы баш энишге кьараб тургъан болмаса, джууаб этмеди.

— Мен сеннге сорама, кызы, школгъа келликмисе, келлик тюлмюсе?

— Мен билмейме, — деб неден эсе да кьоркыгъанча, Анисат мыдахланыб джууаб этди.

— Сора ким биледи? Сен окьургъа сюймеймисе? — деб Хашир кьайтарыб сорду.

— Атам юйдеди, анга сѐлеш,—деб кыызчыкъ джунчуб, кьолуна джабышхан топракны сюртерге кюрешди.

— Огъай, мен сени аузунгдан эштирге сюеме. Окъурукъмуса, окъурукъ тюлмюсе?

— Атам урушурукъду ансы айтырыкъ эдим,—деб Анисат бери бурулгъанында, бетинде тери джылтырады.

— Хы... Энди ангылай башладым.

Хашир олсагъатдан юйню аллына айланды, аны эслеб, Анисат «атама билдиреди» деб кьоркыгъандан, алгъындан да тири кымылдаб, ташланы хунаны джанына быргъаб башлады. Неге кьууаннганын да билмегенлей, джюреги силкиниб, джангы чепкен кийгенча, кѐзю-башы джарыды.

— Ожай! — деб таууш этгенлей, къара къабдаллы. токъ кызыл къанлы адам эрнин—бурнун сюрте чыкды.

— Арбазда нек тураса, ичкери кир,—деб, келиб Хаширни кьолун тутду.—Кир юйге, сен эшикде туруп адам тюлсе. Мен да кьошдан бусагъатда джетгенме. Къыйыр Къолда колхозну кысыр малларына къарайма.

— Ол бары да игиди, Ожай, алай а мени кеч эте нек келгеними билемисе?—Мен сени бла туююшюрге келгенме!

— Къой, аллайла сѐлешме, сен иги джашха аллай сѐзле джарашмайдыла,—деб, Ожай ангылай тургъанлай, билмегенча этиб, сѐзню башын джабаргъа изледи.

— Мен кѐлюм бла айтама, Ожай.

— Алай деген неди? Сора нек? Тебген кылыгыгъын джокъ эди да!—деб биягъы чамгъа буругъа кюрешди.

—Тебдирселе уа, аллах сакъласын, мени тыйгъан кыйынды,—деб, Хашир накъырда сылтау бла кѐлюн-

дегин айтды. Бу кызыны юйге уруб кьаллай бирге дери турлукьса?

— Хашир, иги джаш, оюн-оюн болса да тюзюн айта-йым: кыыз бла энди кюрешмегиз. Кыыз окъуб сизни онг-дурлукъ тюлдю. Кызыны кызылыгы джете башласа, эки кёзю китабда болмайды, «Джетген кыыз джерли эшекни танымаз» дейдиле.

— Ожай, ол ауазла бла мени алдаяллыкъ тюлсе.

— Алан, сен не айтаса, иши тыныб турады,—деб, Ожай бюсюреусюз этиб, башын алыргъа мурат этди.

— Къалай? Ол деген неди?!

— Ол деген а олду! Сёзю тауусулуб, белгиси бери-либ турады,—деб, атасы кызыны оноун кишиге да джетдирмезча сёлешди. Хаширни бурнуу къанатлары керилдиле.

— Сен атасымыса огъесе...—деб сёлешалмай тыгъылды. Аны эслеп, Ожай сёзюн бираз шош этди.

— Да, Хашир, кызла юйлеринден чыкьгъан адетди. Сау ата ёсдюрген балаларыны оноуна кьошулгъан да бюгюннге дери бола келген затды. Къайдам, ким билсин, сен аланы барын да кьойдуруб олтураллыкъ эсенг, кёр, бир иги нохта бау да этербиз,—деди.

Окъуй тургъанны джылны арасында школдан айыргъаныгъыз— акъыл-балыкъ болмагъан сабиини тутуб, биреуню кьолуна беребиз дегенигиз — терсликди. Алай а сени чамынг болур ансы, ол артыкълыкыны этерге кьолугъуздан къалай келир? Анга ёмюрде да ийнанмазма.

— Сен устасса. «Нек келмейди» дединг, джууабын айтдыкъ. Биз юйлю оноубузну школгъа джайргъа неге керекбиз! Сен бизге ненги айтаса?

— Да, Ожай, мен сизни кьолугъузда окъусам, айтыр эдим, Анисатны айыбы уа алкьын школну, мени айыбыбызды,—деди Хашир.

— Аны айыбы энди баргъан адамыныкы боллукъду.

— Ол джукъгъа барлыкъ тюлдю! Ол эр къайгъылы тюлдю. Окъургъа сие тургъанлай, сиз тыйыб турасыз. Тамбла огъуна школгъа джиберигиз,—деди. Юй бийчеси даурланы эшитиб, гёзенни ичинде нени эсе да дынгырдата чыкъды. Аны юсюнде узун къара чепкени, джюн чындайлары, къарт къатынга ушатадыла. Ала кёзлери бла, алагъа салкъынлыкъ этген узун къара къашлары аны къачан эсе да чырайлы тиширыу болгъанына шагъатлыкъ эте эдиле. Сёзю эшитиб, андан ары чыдаямай чыкъгъаны юр-сюр этиб атлагъанындан огъуна белгили эди. Алай а къызыугъа кириб тургъан эркишилени къатларына келгенинде, кесин басыб, бираз сёл болду.

— Хашир, кюрешиб, бизге этеринги бир да аяма! Элде мени кибикле кёбдюле. Алагъа къалай тёзюб турасыз? Мени болумума кёре этесиз ансы, ёзге адам болса, сизге исси къабдырыр эди, — деди ол.

— Секинат, къызынгы юйге уруб, энди къатыма келмез дебми тураса? — деди Хашир. Секинат джукъ да айтмай акъырын атлаб, Хаширни къатына келди.

— Анисатны окъуу битгенди, энди не излейсиз? — деб къайгъы излеб сорду. Хашир аны ангылагъанында.

— Къалай битгенди? Школну бошамагъанын биле болурса? — деди.

— Хашир, мен туююшюрге излемейме, къычырмай сёлеш. Мени кёремисе?! Мен окъумагъанма. Бююн да школну эшиги къайсы джанына ачылгъанын билмейме, алай толу юй болсун джангыз къарнашым. Ма ёлмей джашайма.

— Да бек алапат да этесе. Аны бламы махтанаса?! Сиз школну арбазын танымагъаныгъыз себебли сабий-деригиз да элча окъумайдыла. Сизни орнугъызда башха адам алай сѣлеширге тартынныкъ эди.

— Огъай, Хашир, джашым, энди сен бу затны сакъыныб бизни арбазыбызгъа да кирме. Кече иги огъуна да кетгенди, кесинги къыйнама да тынчай. Мен баламы элтиб, аланы араларына олтуртуб, элге бедишлик этерик тюлме. Энди Анисат школгъа бармагъанлай келге эди экибизге да игилик.

Хашир сѣзюн ѳтдюралмазлыгъын таныб, ол кюн ююне кетиб, эл Советге къагъыт джазды. Къагъытны бергинчи Анисат келиб къалса уа дей, хурджунунда ыйыкъны джюрютдю. Къыз келмегенинде, ол Секинатха тюбѳб, биягъы сѣзюн башлады. Келиринден тюнгюлгенинде, бусхулча буршу болгъан къагъытны бочхасындан чыгъарыб:

— Ма, муну кѳремисиз? Тамбла эртденбла Анисат школгъа келмей къалса, бу къагъыт советге берилирге керекди,—деб, Хашир ызына хурджунуна салды.

— Атангы аман кѳзюне! Аны бламы къоркъутаса? Аяб къойма! —деб къычырды Секинат. Хашир сѳз айтмай башын булгъады.

— Иги джаш, «аман атасын, анасын айтдырыр» деб эшитгенмисе? Айтдыргъан эсенг, айтханма. Атанг а, хариб, иги киши эди. Сени анга бир джугъунг ушаса, не боллукъ эди,—деди.

Эртденбла Хашир келиб, классына къарагъанында. Анисатны эследи. Хашир къууаниганын сездирмей кирди.

Джангыз кеси уллу классда башын партагъа салыб, мыдах болуб тургъанын кѳргенинде:

— Къоркъма, Анисат, устазла болушурла, мен кесим да къарыууму аямазма, сен энгда тенглеринги джестерсе. Ангыламагъан затынг болса, меннге сора тур, — деб чыкъды.

Гочар 7 классда къарыусуз окъугъанланы бириди. Сабийлени «дерсбилмез» деб хиликге этиб къозугъанларындан къутулургъа ёзге мадар табмай, ол школна къойгъанлы ыйыкъ болады. Аны классына джыйгъынчы Хашир джазаргъа тартынды. Джашны атасы Шахым джылы келген, сакъат адамды. Юй бийчеси ауушханлы джашын айтханына джыялмайды. Хашир джашны эринчекге, бошбоюннга санайды. ансы, окъурча пахмусу болгъанына ишек этмейди.

Биягъы ингирлени биринде Хашир Шахымланы джокълай келди. Арбазда тилли кермей, таууш этди. Киши чыкъмагъанында, юйге кирди. Уллу юйню отджагъасында эски кийизге Шахым олтуруб, мынчакъ тарта тургъанлай, Хашир саламлашды. Тыбыр башында мияласы сынган лампачыкъ мутхуз джана эди. Шахым ёрге кёлтюрюлюрге тебрегенлей, Хашир эки имбашындан басыб, орнуна олтуртду. Шахым устазны бош келмезлигин биледи. Гочар юйде болмагъаны себепли аны юсюнден сёз башланмазын суюуб, Хаширге къралдан, дуниядан хапар сорду. Хашир сёзню тереннге иймегенлей, къартха хапар айтады. Шахым эки къулагъын салыб:

— Тоба, тоба, Германия, Италия да Испаниягъа чабадымы дейсе? Джарлы халкъны сояргъа! Сора айтыунгдан, эзеу болуб учадыла? Ашагъанлары ичлерине сыйынмай айланадыла, ансы хатасыз тургъанлагъа сауут бла чабхан боламыды?! — деб Шахым кечеги бёрк джабыб тургъан башын кымылдатды. Хашир Гочарны сорду.

— Аллах ургъанны шо, тилеб да айтама, Хашир, сен аны иманын тубан эт. Шкока юйренген бөрюча, мени тилими алмайды, — деб къарт тилей тургъанлай, Гочар джаланбаш, джаланкёлек юйге кирди. Хаширни эслегенлей, эрнин къабыб, босагъаны къатында сын болду.

— Итден туугъан, бу адам сени сакълаб турады. Къайда тасса? «Джарлыны баласы кюнден кюннге джаш болур» деб, сени кибикле ючюн айтылгъанды. Сабийликден къачан чыгъарыкъса?—деб къатында гулоч таягъын кёргюзюб къымылдатды. Хашир а алкъын сейирге къараб тургъан болмаса, сёзге къошулмайды. Гочар атасын асыры стемей, барыб шиндикге олтурду.

— Сакъалы агъаргъан атанг сеннге сёлеше турады, туруб джууаб нек этмейсе?—деди Хашир.

Гочар онгсунмай кёлтюрюлдю. Хашир андан эки кёзюн алмай:

— Бюгечели къайдаса сен?..

— Хашир Асланович, мен Алийлагъа баргъан эдим.

— Алдай тураса. Къозтуйме сени юйюнге ашырмай кечени арасына дери тутарыкъ тюлдю. Къайдан эсе да башха джерден келесе!—деб къысды Хашир.

— Да ийнанмай эсегиз, къоюгъуз!—деб, биягъынлай мурулдады. Джашны аузундан сёз чыкъмагъанлай, бети бир акъ учхунча болуб, бир къыб-къызарыб, улму къара кёзлеринден ауур тамчыла джаякъларына агъыб тебретиле. Аны эслегенлей, къартны къаны тюрленди, кёлюн джазаргъа тыш адамдан мадар табмай, Хаширден тартыныб, амалсыздан былай айтды:

— Ёксюзню чоту къыйынды. Джарлы анасы сау болса, бу былаймы боллукъ эди. Юсю-башы джууулмаса, къарны джылы хантдан тоймаса, билегинден тутар джакъы болмаса, сагъыш эт кесинг...

Ол селеше тургъанлай тыгъылыб, кёзлери суудан толдула. Аланы эслетмезге излеб, дженги бла сюрте:

— Джашчыкъ, чоюнчукъгъа къарасанг, бишиб тургъан гардошла бардыла. Тюб табхада тузчукъ да болур. Сен ачса,—деген сёзлери къартны аузундан сытылыб чыкъгъанларында, Хашир башын бир джанына бурду. Башсыз лампаны мутхуз джарыгъында аны киши эсле-меди. Хашир эшик артында къол тирменчикден башлаб, агъач табджанны къулагъында акъ халы бла тизилген джамаулу мор къабдалгъа, сынджыргъа тагъылыб тургъан чоюнчукъгъа дери юнню ичин джангыдан сынады. Аны ичинде адамларына ол энди башха кёз бла къарады. Қъартлыкъ, сакъатлыкъ, ауруу, ёлюм къыйынлыкъ бюклеб, орунга салыб тургъан Шахымны джюрегинден чыкъгъан джыламукълары сууукъ ташны да эритирик эдиле.

Гочарны чоюннга узалыргъа уялыб тургъанын эслеб, Хашир аллына атлаб, аны къолундан тутду:

— Сеннге бир-эки сёз айтырыкъма-келчи былай,—деб кийизни къыйырына олтуртду. Гочар аллында сюелди. Хашир аны да олтуртуб:

— Гочар, атанг сау, кесинг мазаллы джаш болгъанса, кирирге юйюгюз, сюрюрге бачхагъыз... Не керекди сизге! Мен сени школгъа чакъыра келгенме. Тамбла келирсе, китабларынг, тетрадларынг джокъ эсе, мен школда табарма. Бизни классыбыз сени сакълаб турады.

— Анисат а окъуймуду?—деб сорду Гочар.

— Анисатмы? Окъуйду. Кел да къара,—деди Хашир. Гочар барыргъа таукел болмады. Хашир къоймай къысханында. не айтыргъа билмей.

— Мен окъугъанымы ангылаялмайма. Сора хар ким

меннге кюледи. Мен барлыкъ тюлме,—деб джаш аякъ тирерге дыгалас этди.

Хашир андан сора Шахымлагъа келиучю болду. Советге Шахымны аты бла болушлукъ тилеб, къагъыт берди. Алай Хамзат къагъытны колхозну тамадасына уза тыб: «Джууабын правлениеден билирсиз»,—деб башын алыргъа мурат этгенинде, Хашир:

— Колхозда да сен айтхан боллукъду. Сен огъай десенг, Шахым къалды. Болуш дегендиле, эки-юч кюнден колхоз, совет да бирге джыйылыб, Хашир джазгъан къагъытны сюздюле. Мюрзеу бла, гардош бла болушургъа, Гочаргъа башдан аякъ кийим этерге оноулашдыла. Ал кюнледе ол дерсин айталмаса, журналгъа джазмазгъа, бираз тюзелгинчи сууутмай, окъургъа илешдирирге устазла огъай демедиле. Гочар школгъа юйюрсюнюб башлады:

Хашир Суфиятха письмосунда неден да алгъа ол устазланы хапарларын, классны къалай окъугъанын тизди. Къасымны юсюнден бир тизгинни джазыб, экинчи кеси окъугъанында, джаратмай бузду. Тищенкоу юсюнден: «Ишлете билген, чамы накъырдасы бла кёзюню ачхан адамды, кимни да тенги болуб къалады, налат сёзюн алдыра уа биледи,—деди.

Хашир аланы тизе келиб, кесине джетгенинде сёз табмай, дыгалас этер ючюн къалмады. Арт кёзюуге дери ол Суфиятны кесини татлы тенгине санаб, эгечинден башха кёрмегенди. Аны Москвагъа ашыргъынчы джюреги туура аллай бир эзиллигин билмей эди. Экинчи кюнюнде огъуна тансыкъ болуб, кёрюрге термилиб тебреди. Алгъын сан этиб къыйналмаучу Хашир кюн сайын почтагъа джюрюучю болду. Алай а аланы къагъытда джазартгъа таукел эталмайды. Ол огъай эсенг, бу ха-

парларын школда эм татлы тенглерине да сездирмейди. Ол Суфиятны джюрегин ажымсыз билсе, аллай бир сенгкилчек боллукъ тюл эди. Аны джумушакъ, татлы сёзлерине кёб сымъыш этиб, Хашир толу ангылаялмай эди. Суфият тюбесе, хаман уакъ ышаргъанлай, Хаширни сёлеширин суююб, хапар соргъанлай, хар соруууна джау джагъылгъанча джумушакъ джууаб этгенлей тура эди. Аны эки кёзю ненча къарасанг да Хаширде эдиле. Аны тышында Хашир ишекли болур зат джокъду. Алай а халал тенгле бла суюгенлени араларында башхалыкъны тышындан къарау бла ангылаб къоймакълыкъ алай тынч тюлдю. Суфиятха къагъытында аны юсюнден былай джазады:

«Классымдан неда тенглеримден джюрегим кыйналса, сени кюсейме. Керти адам къатынгда болса, багъасын чыгъара бил. Аны энди ангылай башлагъанма. Заманынг болмаз, джазаргъа излемейсе. Кесинги да, къагъытынгы да меннге къалай багъалы болгъаныгъызыны сен билмейсе».

Таб, асыры оздурубму ийдим деб, Хашир къагъытыны арт сёзлерин буза тебреб, дагъыда таукел этиб, алай къойду. Хатын осал кёрюб, юч кере джангыдан джазыб кёчюрдю. Танг атханлай, письмону ашырды. Хашир талай джолда Къасым бла саламлашыб сынагъанды. Къасым джууаб этмегенин кёргенинде, къойгъанды. Быланы араларын ачар мадар бютеу устазлада излейдиле. Хаджи-Исмаил бу затда кесин да, завучну да терслеб, биркюн Георгий Гавриловични чакъырды. Экисини юсюнден оноу сорду. Школну завучу бу затха кыйналыб тургъанын айтхан болмаса, мадар юретмеди. Экисин да чакъырыб, бетлешдириб сёлеширге мурат этдиле. Завуч бла директор эки джанларында олтурушдула. Къасым бла Хаширни бир-бирине майры-

шыб тургъанларын кёрюб, завуч экисини кьолларын бир-бирине кеси тутдуруб, саламлашдырыргъа изледи. Къасым кьолун андан сермеб алды. Былайда Хаджи-Исмаил сёзге кьошулду:

— Экинг да устазла, бир школда ишлейсиз, бир элчилесиз. Джер-суу юлешмей эсегиз, неди сизни дауугъуз?! Сиз огъай эсегиз, кесигиз окъутхан сабийле да бир-бирлеринден аууз къара тутмайдыла. Ойлашырыгъызыны тилейме.

Хашир ёрге туруб, Къасымгъа кьолун узатды. Алай а Къасым тутмады.

— Тилейме, айыбны меннге салмагъыз. Мен Къасымны къарт хатери ючюн къуру да кесим алгъа саламлашыргъа кюрешеме, сёлешдиреме деб да кёрдюм. Болмайды. Мен къалай этейим. Сабийледен огъай эсенг, бир школда тюбешиб, сёлешмей озаргъа мен, таб, кеси кесимден уялама, -- деб, Хашир энди кесини терсликлерин да ангылаб, сокъраннганын айта тургъанлай.

— Мен школну, аталаны-аналаны атлары бла сизден тилейме, бусагъатда огъуна кьол тутушугъуз, бир биринги кечигиз. Сиз былайда кьол тутушуб чыкъма сагъыз, мен бютеу устазланы джыйыб, сизни ишигизни сюздюрлюкме. Ол заманда меннге айыб этмегиз, — деди Хаджи-Исмаил.

— Сизни хатеригиз ючюн не боллукъ эсе да мен бу джол тутайым. Алай а муну джюреги алкъын меннге тешилмегенди, аны сиз кёре турасыз. Аны ол хапары менден эсе, таб сизге ачыкъды. Джерден чыкъмагъанма, мени да бардыла адамларым. Ол кюн огъуна эшт-дирген эдиле,—деди Къасым. Ауузу алай айта тургъанлай, кьолун Хаширге узатды.

— Къасым, къол тутушуу бир-бирини кемлигин джашырыу тюлдю, ол эсингде болсун, — деб, журналын алыб, Хашир кесини классына кетди.

Онунчу башы

Къач. Джангур тохтаусуз къуяды. Къалайгъа къарасанг да сууукъ тубан этеклерин джерге ийгенин кѳресе. Сууну тунакы шууулдагъаны джангурну тауушундан айырылыб танылады. Отун арбала ташлы джоллада дыгъыр-дыгъыр эте, элге озадыла. Кюнорта оза, гитче джабыкъ машиначыкъ келиб, элни арасында тохтады. Башы къысылыб, пашот урулгъан машокчукъну почтада ишлеген Мырзагъа узатыб, школ таба айланды.

Школну къаты бла озгъан джолда Хамзат Алийге уруша барады.

— Сен къоркъар зат джокъду дейме мен. Школну бошадынг шойду да.. Мазаллы джаш болдунг, Советге къагъытчы огъай эсенг, мени орнума салсал да ишлериксе. Хатынг ариуду. Не джазарыгъынгы мен айырыкъма, билмегенинги юретирикме. Окъугъандан эсе ишлеген тынчды, — деб Хамзат аны кесине къагъытчыгъа джарашдырыр мурат бла къызыб сѳлешгенликге, Алий анга суюб тынгыламайды.

Машина къатларына джетгенлей, тохтаргъа башлагъанча, акъырын болду. Алай а дагъыда гюрюлдеб кетиб тебрегенлей, Хамзат башын энишге тутуб, ичине къарады.

— Эй-эй, Алий тохтачы! Ай антсыз, адам танымаймы тебрегенсе? Қъазийди, кёремисе! — деб Алийге къарагъанында, ол да машинадан эки кёзюн алмай сейирсиниб тургъанын эследи. Машиначыкъны чархлары огъай эсенг, къабыргъалары да сары зыгъыр бла сюртюлгенча кёрюнедиле. Аллында мыяласы кирден аз танылады. Машина тохтады. Ичинден Қъазий ышарыб чыкъды. Аны бети къызарыб джунчугъанын эслеб, Хамзат кёкрегине къысды.

— Аперим сеннге! Энди толу адам болдунг! Атанг, ананг кёргенмидиле?—деб джарыкъ сорду ол.

— Юйге бара турама кёрмегендиле, — деб ышарыб Алийни къучакълады. Хамзат машинаны эшикчигин ачыб, не эсе да излегенча, ичине кёз джетдирди. Сора айланыб:

— Қъайда ишлейсе, къачандан бери джюрютесе муну? Сени кибик джаш адамгъа машинаны ышаныб бергенлери да сейирди, — деди.

— Хамзат, шахарда мен шоферлик школну бошагъанма. Почтаны джюрютеме.

— Э-эй, джигит, школдан къачыб айланган заманларынгы кёзюнге кёрюземисе? Сен да кёблени тарыкъдыргъанса. Джарлы Қъасым сени хапарынгы айтыб тебресе, джасыкъсынырым келе эди. Энди уа ма, адам болдунг да келдинг. Джаша, Қъазий! Кесинг кибиклени къашларына салдынг! Былай бу баргъанынг бла школну арбазына бир кириб кетчи! Қъысталгъан джашны къаллай адам болуб келгенин устазла да бир кёрсюнле! — деди Хамзат. Қъазий сёз къошмай машинаны ичинден къара джурунну алыб, мыяласын сюртдю. Сора Алийни къатына келиб, не эсе да айтыры болгъанча къарагъанын кёргенинде, Хамзат

— Алий, тамбла меннге тубемей кьалма. Эртде-ракъ келирсе, кюнортадан сора джолоучу боллукъма. Маллагъа кыш межамла эте турадыла. Битдире болур-ла, къараб къайтыркъма», — деб Къазийни имбашындан кьагъыб, школну джаны бла энишге айланды. Алий бла Къазий бир-бирин джангыдан эркетирча болгъанлыкъгъа, алкъын джюреклериндегин сёз бла айтыб ангылаталмайдыла.

— Мин, Алий, юйююзге элтейим.

— Алий ышарыб, аякъларын да сюртмегенлей, миниб тебрегенин Къазий эслеб тургъанлыкъгъа джукъ айталмады. Машина джолну айланды.

— Алий, мен хапарымы айтдым, сен а тынгылаб тураса. Не болдунг? — деб Къазий эки кёзюн джолдан алмай сорду.

— Да мен нени айтайым. Школну бошагъан кибик этгенме. Юйюбюзде ишден бошаб, заманында кьагъытларымы джарашдырыр амалтын быйыл окъуудан кьалдым да кетдим, — деди ол.

— Къайры кирликсе?

— Педтехникумгъа.

— Да энтда кирирсе. Мени уа кёресе, ма мынга джарашханма да кьалгъанма.

— Сора, Къазий, андан сора не излейсе? Ай, анасыны. Шо сенича уа болуб кьалгъа эдим. Къазий, сенден насыблы джокъду! Муну джюрютюрге табсам, таб, Хаджи-Исмаилны орнуна да бермез эдим.

— Аны уа айтма, Алий, сахарда мени окъутхан бир асылу адам, бир кесек ишлесем, техникумгъа салыргъа айтханды.

— Не техникумду ол?

— Аны бошасанг, таб инженер да боллукъса дейдиле. Айхай, энтда тёрт джылны окъургъа керекме. Он

джыл болса да окъурукъма. Алан сѣзге, болуб, озуб кетербиз, юйюгюз бу орамны аягъында шой эди да, — деди Къазий.

— Хо, сизден узакъ бармай, джолну онг джанында уллу тѣнгертге юйню унутубму къойгъанса? — деб Алий сукъланыб джылтырауукъ машиначыкъдан кѣзлерин алмагъанлай сорду.

Къазий юйлерини туурасына джетерге Назбий гюрюлдеген тауушха сагъайыб, арбаздан джолгъа айланды. Машиначыкъда джашын эслеб, къара мыйыкълары сылаб, бауну аллында гардош ариулай тургъан Байдыугъа:

— Э-эй, сеннге айтама да, былай чыкъ, къонакъла келедиле, — деб къууаннганын ичинде джашыралмай, таууш этди.

Къазий «дунияда мени кибик ким барды» дегенча, арбазда чачылыб тургъан къангаланы юслери бла машинаны арбазгъа кийирди.

— Былайдан ары мен кесим барырма. Бюгече бизге келсенг, олтурур эдик, эрикгенибиз кетер эди, — деб, Алий машинадан тюшюб, не айтырыкъды деб, нѣгерине айланды. Алай болгъаны ючюн Къазий аны къайгъылы тюлдю. Кеси джюрютюб, машина бла арбазгъа бюгюн биринчи киргенди. Анасы асыры къууаннгандан джашына тѣзмей, абын-сюрюн эте джетиб, таб, ол джюрютюб келген машиначыкъны къучакъларча болду.

— Огъай,тохта, бир кесек сабыр бол. Мен юйюнге кесим элтирме, — деб Къазий тюшдю.

Байдыу джашына къууаннгандан Алийни да уппачуппа этиб, юйге джыйды. Назбий кеси арбазда машиначыкъны тѣгерегине айланыб, джукъ таныгъанча башын булгъайды. Ол къой кютген, биринчи чалкъы тутхан джылын, биринчи кере арба джегиб, джолоучу бол-

гъан кюнюн кёзюне кёргюздю. Къошдан юйге азыкъ эн-дирген заманда баш энишге эмилик ёгюзлеге боюнсха-ны, чомачаланы сындыртыб, джаргъа къуюлгъанын эси-не тюшюрдю. Сагъыш этиб, арбазына кийирген джашы ючюн дуняда кесин эм насыблыгъа санады.

— Санга айтама да, эшитемисе? «Ол окъуб энди адам боллугъу ётюрюкдю, сенден тууб, ол къуллукъчу бсллукъ тюдю»,—деучюнг эсингдемиди? Энди къа-лайса?.. Кёбле окъуйдула, алай а, быллай машинаны «джюрют» деб кимге ышаныб береди!» — деб Наз-бий махтанганын джашырмай сёлешди.

— Хо, сенден сора джашы машина джюрюте бил-генми барды. Асыры уллугъа кетмедигми. Эслеп сё-леш, айыб этдирirse, — деди Байдыу, къууангандан кюллюгюн тыялмай.

— Этме къой, къайда аман да бизни ыйлыкъдырыб, башыбызны кёлтюртмей, азмы инджитгендиле. Алий, сен да къадал. Адам болурса да кетерсе, — деди. Бай-дыу ушхуур этиб ашатхынчы Алийни юйюне иймеди. Къалай эсе да джунчугъаны ачылыргъа унамагъанын Алий кеси да эследи, сылтаун а билалмай эди. Къа-зий машинагъа мингенли ким да танырча уллу кёллю болгъанды. Ол энди Алийни алгъынча сан этмейди. Сууукъ болгъаны сёзюнде да къарамында да белгили болуб турады.

— Джюр! — деб Къазий машинасына Алийни мин-дириб джолну ёрге айланганлай.

— Казий, энди бусагъатда къайры сюйсенг да бериб кетерикмисе? Аллай хыйсабынг бармыды? — деб, Алий сукъланыб сорду.

— Эй, сени огъесе. Сен джаш бла ойнама! Мен къайры сюйсем, ары барама. Алай а айланыб турургъа

суюмейме, — дегенинде, Алий ийнаныб башын бул-
гъады.

— Сен а залим болдунг. Къалай иги этген эдинг киргенинги. Мен да барлыкъ эдим, Хамзат Советге къагъытчы бол деб буугъанды да къоймайды. Анам, атам да «кир да къал» деб турадыла, — деди ол.

— Менми? — Мен ёмюрде да кирмез эдим алай-
гъа, — деди Къазий. Аны къуллукъгъамы санайса? Ал-
лай иш къайда да тоб-толуду.

Юйге джетдиле. Алий кюрешиб, машинаны арбаз-
гъа кийиралмады.

— Джангур джауа турады, мен къайтама, — деб кесине джалындыра тургъанлай, Къозтюйме къатлары-
на келди. Кёзлерине ийнанмай, талай бирни къараб
турду.

— Ах, мен джарлы, Къазий, энди сен да машина джюрютюбмю тебрединг? Андан сора сеннге окъуу да иш да къуругъанмы эди? Бу хылы-мылы джоллада. ал-
лах сакъласын. Бала, башынга къара палах алгъанса. Ах, Байдыугъа келгенди иги кюн! Насыбсызны сеннге къайгъы этгенден ашагъан ашы да джугъарыкъмыды ичине! Он джашым болса, ёлгенлени джаны ючюн, джангыз бирин машинагъа саллыкъ тюл эдим.

Даурланы эшитиб, Огъурлу юден чыкъды. Юй бийчесине, Къозтюймеге къараб:

— Кеси джыгъылгъан джыламаз дейдиле. Къазий, машалла! Адам болгъанса. Аны джюрютгенле да сени киби джашладыла. Аланы къоллары, аякълары ар-
тыкъ тюлдю. Алай а тилерим: Машинагъа минсенг, къайгъынг тас болсун, кирпичлеринг джабылмай, эки кёзюнг нени да кёрючю болсунла. Шоферну эки уллу джауу барды. Аладан сени сакъларыкъ кимди? Джангыз кесингсе. Аланы билемисе? — деди.

Къазий сагъышланды. Кёблени эсине тюшюре келиб:
— Билеме. Хочай бла Салымгъа айтаса, — дегенинде, аллында ачыулана тебрегенча, хыны къан алды, со-
ра олсагъатдан тюрлениб, харх этди.

— Ой, сени огъесе, Къазий, машинагъа къоннган-
лыгъынга биягъы джашлыгъынг кетмегенди юсюнгден.
Ички бла уллу кёллююкге айтама, экиси да эгизледи-
ле, — дей машинаны къатына келди. Къазий юйге ки-
рирге унамай, машинасына миниб, тютюнлетди. Ачы
гюрюлдеген тауушдан джанлаб, Огъурлу джукъ айт-
май, артына турду. Къазий юйюне кетди..

Сабийликде бир-бирин кёб кере джылатсала да,
туугъан къарнашлача, суймекликлери болгъан эки ха-
лал тенгчикни джоллары бирер тюрлю башланды.
Къайсыны джолу тюздю? Къайсы насыблы боллукъду?
Аны бюгюн айтыб къояргъа къыйынды. Джолла узун-
дула, ала къаллай тюзлени, къаллай сыртланы бар-
лыкъдыла? Нелеге тубетирикдиле? Нелени сынаты-
рыкъдыла? Джууабын айтырыкъ джашауду. Тюз арба
джолда тайыб джыгъылгъанла да кёб, тик, джаяу джол-
лада сюрюнемей баргъанла да аз тюлдюле. Айыбны
джолгъа салгъан тюзмюдю? Джолоучуну джолу джю-
рюй билгенине кёре болмаймыды? Керти джолоучу сай-
лай биледи, къыйын джолну да къоратады.

Къазий бла Алийни алгъыннгы татлылыкълары тура-
есе да, бюгюн ол асыры танылмайды.

Джолланы башхалыкълары аланы бираз сууута
башлагъанды.

Ингирде Огъурлулапы юлеринде уллу даулашыу
кечени арасына дери барды. Атасы бла анасы Алийни
дженгдиле. Эртден бла ол тартына-тартына советни

эшигин ачыб къарагъанлай, Хамзатны Таубатыр бла селеше тургъанын кёрюб, кирмей эшикни этди. Хамзат болай ёрге къобуб:

— Эй, хомух, адам алаймы этеди! Қир бери, сен эркин тюлмюсе? — деб кычырды. Эшик акъырын ачылды. Алий башын кёлтюрмегенлей юйге кирди.

— Энди саламлаш, былай атла да къолубузну тут, — деди биягъы Хамзат. Дерсе сабий устазны аундан чыкыгъан сёзюн этиб барады. Таубатыр джашны кыагъытчы болуб ишлерин билгенинде, башын сылаб:

— Алкъын сен джашса, уллула айтханнга тынгылаучу бол, абынмазса! — деб кесини кабинетине кетди.

Ал ыйыкъда Алий не этгенин билмегенлей, джюнге тюшген тауукъча, къатышханлай турду. Хар кюнде джюз тюрлю кыагъыт джазаргъа керек бола эди. Дженгил джазмай кёб сакълатханы ючюн ачууланыб, таб, бир-бир тиширыула уа къаргъаб кете эдиле. Хамзатха тарыгъа тургъанларын эшитиб, Алий бу ишден джалларгъа таукел болду. Ингирде Хамзат кеси кългъан заманны мараб, туруб, эшигин кыагъыб кирди.

— Хамзат, мен тамбла ишге келлик тюлме, — деб, мыдах селешди.

— Нек сора? Амалсыз ишинг бар эсе, бирсикюн келирсе.

— Огъай, тубелек кетеме.

— Алай деген неди! Иш богъурдакъгъа дери дже-тиб тургъанын билмеймисе сен? — деб Хамзат хыны этди.

— Мен ол ишни эте билмейме. Хар ким мени кы-джырайды, мени къаргъайды.

Эшик гузаба ачылды. Адам арасы болгъан узун къуу къатын къолунда таягъы бла юйге гузаба кириб:

— Не иги болду, Хамзат сени былайда табханым. Бюгюн юйюм бла советни арасында къалыб, ит болуб бошадым да! — деди тылпыуун кючден ала. Хамзат аны сёзюне тынгылаб:

— Дымай, нек чамланганса? Джанынгамы тийгендиле? Айтчы, былай кереклерин бериб нейим. Сен кыйнаргъа кимни кюлундан келди?! — деб, чам этгенин Алийге кёзю-башы бла билдирди. Дымай, бу сёзлени эмитгенлей, джар оюлганча юйню зынгырдытыб тегюлдю.

— Хамзат, мен сёзю артха сала билмейме: бу «адам-суратны» былайгъа нек чёкдюргенлигинди? Аузундан сёзю чыкмай, тюклюаякъ тауукъча, кеси-кесин джунчута, джюрегими узунуна джарыб кюйду да!

— Не бла, Дымай? — деб, Хамзат кесине ишекли этмез ючюн энди кёлю бла сорду.

— Не бламы дейсе? Шо сен да алаймы сораса? Энди мен иш этиб, аны бла сени алдаргъа келмезлигим билалмаймыса? Юйюмю башы акъган этеди. Сабийле таш ата, дранын бошагъандыла. Болушлукъ деб келгенме.

— Къаллай болушлукъ, Дымай? — деб сорду Хамзат.

— Башын джабаргъа дран керекди.

— Дымай, колхозда драныбыз джокъду. Аны колхозгъа айтыргъа керексе.

— Мен колхозда ишлемегенме. Ишлесем, къалсам да сенден къагъытчыкъ керекди дейдиле.

— Сора уа? — деди Хамзат.

— Да «сора уа» не, сёзюмю ангылаталмайма ма бу адам келекгеге. Муну кыйдан табхан эдинг, а джаш? Огъурлуну хатери болмаса, ма бу таякъ муну башында

сынаргъа керек эди, — деб, Дымай къолунда къысха чум таякъчыгъын кѣргюздю. Хамзат кюлдю.

— Дымай, сен да дженгил болуб къалгъан кѣреме!.. Къагъыт ючюн таякъ сынаргъа керекмиди?

— Керекди! Ариу джарашмагъаннга зыбырын кѣргюзтмесенг, болмайды. «Юйюнгю башын мен кесим кѣрюрге керекме» дегенди да «кѣр кѣрге кирлик» дегенме. Тохта, бусагъатда бош тюлме, — дегенди да эшик алдында къангалагъа олтургъанма да эрикгинчи сакълагъанма. «Къалай джазарымы сорайым», — дегенди да «Сор, аллахны алдагъан!» — дегенме. Алай эте турду да думп болду да къалды.

— Энди, Дымай бюгюн кеч болду. Не этерик эсенг да тѣз. Тамбла тангны бурну къарагъанлай, биринчи къагъыт сеннге джазылыр.

— Тамблагъа къалса уа, ол бюсюреулю болсун бу баштѣбен! Таб этмейсиз, Хамзат. Онгсузгъа санаб мени бла ойнай турасыз. Башхагъа этерик а болгъа эдигиз былай, сизни тюгюгюзню бардырыр эди. Сизни насыбыгъыз болса, мен ёлюрме да къорарма. Алай болмаса уа, сизни кюнюгюзню да кѣрюрбюз, — деб ызына айланды. Ол юйден чыкъгъанлай, Алий Хамзатха къараб:

— Айтхан эдим да! — деди.

— Ай сени огъесе. Дымайны къылыгъын билмеймисе. Ол кимге да алайды. Алий, ишлериксе, къайгъынгы къой. Джыгъылмай джюрюб башлагъан сабий болмайды. Бир джыгъылгъан экинчи ерге къобмазгъамы керекди? Абынган да этерсе, джагъылыб бурнунгу да бузарса, ала ючюн джолунгдан бѣлюннген огъай эсенг, муркугу да этмезге керексе. Бюгюн кѣб ишлеб арыгъанса бар, солу. Джукъласанг, эртденблагъа барын да унуту-

рукъса, — деб, аны джашлыгына, ол иш тындырыб тебрегинчи алктын иги кесек заман керек болгъанына кыйнала, юйюне бошлады.

Хашир эртден бла колхозну тамадасына келиб, таудан биченин келтирирге арба тилерге башлагъанлай:

— Тохда, марджа, сен эркишисе, мен советден къагъытым бла келгенме. Мен кетсем, сиз, къайнайсыз селеше турусуз, — деб, Дымай тамадагъа айланды.

— Азал, бу джарлыланы власты эсе, ол эски тыгъырыкъ хилеу болгъанды, юсюме оюлуб къалыргъа башлагъанды. Ма бу джауумла айланганлы акъмагъан джери джокъду. Юйню тюбюне табакъланы, тазланы тизиб турама. Аны къой, орнум джибиб, къара кылдыды.

Колхозну джангы тамадасы Азал чубур сары мыйыкчыкъларын сылаб, джити кек кезлерин Дымайгъа джандырыб:

Бусагъатда сени къайгъынгы этерге бошамайбыз, сёз ангылай эсенг, аллахны суйген къулу! Сен сынгар башынгы къайгъысындан сора джукъ билмейсе. Бизни уа къралны иши бойнубуздады. Дран, къанджал сеннге табмагъа эдик да колхозну мал къошларыны башларын джабаргъа табха эдик. Сен ойнай айланаса, — деди. Аны хынысын келтюрмей, Хашир джууаб этерге тебрегенлей, Дымайны джанына тийиб, былай айтды:

— А, джаш, анча сайын аузума чабма, сабийлеге къычыра юрениб къалгъансыз да адамны сёзюне тынгылай билмейсиз. Ах, намыс да бет да къайры кетиб къалдыла? Сора «Заман, зауукъ заман» деб кесигизни мах-

тыб тебресегиз, сейир болама, — деб ачыуланыб сёлешди.

— Дымай, мен сени къайгъынгымы этейим, огъесекъралны къайгъысынмы этейим? Къайсынга джетишейим? Мени былайгъа къралны адамыса, халкъгъа элинге джара деб салгъандыла.

— Джара, джашым, джара, тюз айтадыла.

— Да, джарайбыз деб тургъанлыгъыбызды.

— Огъай, тоба, джарамайса. Элге джарай эсенг, мен да элчиме Эл мени кибикледен къралгъанды. Меннге болушмайса да! — деди Дымай.

— Айыб этме, юйюнгю къабыргъалары, печи уа къалайдыла? — деб сорду Хашир.

— Аузума ючюнчю кере чабаса. Сора андан сен не излейсе?! Ол сеннге неге керекди? Энтда бир сёз чыгъарыр эдимми дейсе!

Дымайны бу сёлзлерине Хашир сейирсинди.

— Огъай, Хашир, «Бёрю атар бёркюнден танылыр» — дейдиле. Насыблыны баласы болсанг, кесинги танытыр заманынг а джетгенди, — деб Азалгъа айланды.

— Тилейме, Дымай, мени ишлерге къой. Бу адамла хатеринги этиб, сеннге сёз кьошмай турадыла ансы, бары да ишлери болгъан адамладыла. Колхозгъа капек тенгли хайырынг тиймегенлей, колхоздан тилерге бет керекди. Колхоз саулукъ ийнек тюлдю. Мадар болса, кёрюбюз, — дегенинде, Дымай аузуна тюшген сёлзлени ёлчелемей сёлешди. Бьягъы таягъын да алыб:

— Сиз этген адамлыкъ ма буду. Сау болугъуз, бек разы этдигиз! — деб Хаширге айланыб, башын булгъаб юйден чыкъды. Азалны джууабын джаратмай, Хашир сагъышланыб:

— Азал, ол керти инджилгенге болушургъа керекди, — деди. Азал кёзлерин быягъынлай джандырыб:

— Хашир, джанынг алай бек ауруу эсе, болуш, сен да адамса, — деди ол, кесини иши къайгъылы бола. Хашир анга разы болмай кетди.

Эртденбла школгъа баргъанында, Таубатырны къабыргъа газетге битиб тургъанын кёрдю. Саламлашыб:

— Къалайды газет, Таубатыр? Халаты кёбмюдю? — деб сорду Хашир.

— Иги болду келгенинг, Хашир, мен сени сакълаб турама. Газетни юсюнден артда сёлеше турурбуз, быягъы сен бир джумуш этмесенг болмайды. Айтырымы билемисе? Келир ыйых кюн колхозчуланы барын да джыяргъа мурат этебиз. Оноулашыр ишибиз кёбдю. Сабийлени юйде халиге юретиюню юсюнден сен сёлешсенг, сюе эдим. Деменгили хазырланыргъа уа керек боллукъду, — деди Таубатыр. Асыры чарлаб кюрешмей:

— Бек тыйыншлыды, алай а школну директору тургъанлай биз былайда не оноу этерикбиз. Хаджи-Исмаилгъа айт. Ол кеси сёлешиб да кьоюучанды. Ким билсин, джашауну менден эсе иги билген, кеслери сабий ёсдюрген, кёбню сынагъан устазла бардыла. Сёлешир адам табыллыкъды. Газетибизни джаратмадынг дейме, джукъ айтмай кьойдунг, — деди Хашир.

— Хашир, иги окъугъанла да ариу халилери болуб, къалгъанлагъа болушханла да, кылыкъсызла, дерследе къарыусузла да газетде кёрююрге керекдиле. Мынга уа къара: праздникге хазырланыуну юсюнден бир мазаллы статья, биринчи класс китабларын къалай тутады, сора газетден кесилиб алыннган ма бу юч-тёрт сурат, андан не барды, айт? Школугъузну бетин, ишигизни кёргюзмегенсиз. Къылыкъсыз сабийлени уялтырча,

алагъа эс табдырырча джазылгъан джукъ кѣрмейме. Сизде кечигиб келген, дерсге хазырланмагъан, устазына тынгыламагъан сабийле аз тюлдюле. Газетигиз аланы ыйлыкъдырыргъа нек суймейди? Газетни сабийле кеслери джазсынла, суратланы кеслери салсынла.

Ол заманда аны бары да окъумаса кѣрюрсюз.

Экиси да канцеляриягъа киргенлеринде, Хаджи-Исмаил Гочарны мюйюшге сюеб, сѣлеше тура эди.

— Ауузларын тыйсынла, — деди Гочар!

«Ачдан ѳлген» дейдиле, «колхоз сизге садакъа береди,» «юсюнде кийимлеринг хаухдула»—деб, къоймайдыла, — деб, Гочар тыгъылыб джууаб этди.

— Гочар! Кийимни сеннге колхоз бергенди. Сен сан этмей къойсанг, ала кеслери тохтарыкъдыла. Экинчи даурунг чыкъса, эшитмедим деме, бар да олтур классынга, — дегенинде, Гочарны джюрегинде кѣб заты болуб, айтыргъа тартыныб тынгылагъаны танылды. Алай а ол баш энишге къарагъанлай, чыгъыб кетди.

Ючюсю да олтурдула. Хашир тѣзмей сѣзню башлады. Ол Гочарны юй болумун айтды. Аны къозугъан сабийлени терслеб:

— Аланы былайгъа чакъырыб сѣлеширге тыйыншлы эди, — деди. Айхай, Гочар да алагъа тынгылаб къоймагъанды. Алтынчы классда Джашарбекге, бешинчиде—Муссагъа къл джетдиргенди. Юлюшон бу да алгъанды, — деб Хаджи-Исмаил аланы базманлашханнга санаб сѣлешди. Хашир:

— Иги этгенди, — дей тургъанлай, Таубатыр сѣзге къошулду.

— Хашир, власть бла тенг туугъан акъыл-балыкъ болмагъан сабийлени аталары бла ыйлыкъдырмагъыз. Ол сабийле аллай сѣзлени тамбла кесигизге айтырла.

Аталары не этгенлерин сабийлери къайдан биллик-диле...

— Колхоздан къачыб, малларын чегетге джашырыб айландыламы? Айландыла. Отузунчу джылны, Таубатыр, сен кесинг билесе. «Кеслерин алдатыб, колхозгъа кирген тиширыула бютеу эркишиле бла айландыла» — деб тамагъы джарылгъынчы кычырыб кюрешген ол Джашарбекни атасы тюлю эди? Айтдырмай къоймай эсенг, босагъасыны тюбюнден къазыб шок чыгъардыламы?

— Хашир, ол бюгюн колхозгъа бой бериб, ишлеб турады да? — деб Таубатыр кесин дженгдирмезге излеб сорду.

— Ишлейди. Анга мен бююреумю этеме! Амалсыздан узатханды бойнун. Ол джашланы артыкъ сёлешгенлерин мен къулагъым бла эшитсем, кечер эдим деб билмейме. Таубатыр Хаширни сынаб туруб, былай айтды: «Атаны айыбы джашына келмез. Атады, къарнашды, эгечди, деб, чырт да андан хапары болмагъан гюнахсыз адамлагъа азаб чекдириуню мен кеси башым бла тюзге санамайма. Итлик этдим эсе, ас мени! «Туз джалагъан суу ичеди», атама уа къатылма.

— Таубатыр, бир джерде, бир юйде джашаб, юйдегисине сорушмагъан, оноулашмагъан, баласыны не этгенинден хапары болмагъан ата-ана табылырмы? Юйюнден чыгъыб кетиб, кеси оноуу бла, башха юй болуб джашагъынчы сабийлени айыблары аталарында, аналарындады. Аталаны ишлери уа башхады. Ала кеслери ушатханча, атлайдыла, — деди Хаджи-Исмаил.

Хашир тышына билдирмесе да Таубатыр бла Хаджи Исмаилны сёлерин терслеялмады. Ол джашауудан сынамы аз болгъанына хар кюн сайын бекден-бек тюшюне барады.

Колхозчулагъа доклад этерге Таубатыр Хаширни алландыргъан бла къалмай, директордан да эркинлик алды.

— Барындан да иги сѣлеширикди. Хазырлансын. Мен огъаймы дейме. Хашир, бир къызсанг, кесинги тыя билмеген кылыкъчыгъынг барды. Алайчыгъын эскер. Мардадан озгъан зат татыусуз болады. Алайда сабий боллукъ тюлдю. Юйдегилерин сан этмеучю аталаны, аналаны бир да аямай, кереклерин бер, — деди Хаджи-Исмаил. Анга тынгылаб, Хашир кесини кѣлюндегин арагъа салды.

— Шо экинг да мен айтханнга бир эс бѣлюгюз. Дымайны юйюне кесим барыб къарагъанма. Эри эртде ѳлгенди. Кесинден сора адамы джокъду. Юйю джатмадан онглу тюлдю. Совет болушургъа айтханды. Колхоз этгенни да кѣрюрюз, Азал, а «элни къайгъысы башымы тоблукъ этиб бошагъанды», — деб кѣйду. Энди джюрюгюз, юйню къолгъа алайыкъ. Устазла да абадан класслада окъугъан сабийле да къадалсакъ...

— Къалай, Хашир? — деб Таубатыр къулакъ ийди.

— Мамматха барсакъ дей эдим. Оюн неди десенг, драны, чюйю, чыбыгъы джокъду. Былайда, Хаджи-Исмаил, сен болушмай боллукъ тюлсе.

— Не бла?

— Иш ючюн къоркъмайма. Ыйых кюн къадалсакъ, бошарыкъбыз. Бир кюнчюгюн къарт къатындан кызгъанлыкъ устаз джокъду. Дранны мен кесим огъуна ура билеме. Алай а сен иш этсенг, дран табарыкъса, Хаджи-Исмаил.

Майна, эски бауну ичинде тургъан дранла анга боллукъдула, — деди Хашир.

— Да сора бизге уа не ашхы? Школну баууна не этерикбиз. Алай оюмсуз кяалай селешесе?!

— Бизге Совет берликди, колхоз да школуна огъай деб бир кёрсюнчю

— Хашир, сен алагъа джетме, солуу кюнде болушургъа мени огъайым джокъду. Керегине уа кеси мадар этсин.

— Бу иги кызыб айланганым бла сууутма.

— Чюй, чыбыкъ кяайда? — деди директор.

— Ай юйюнге, драныгы берсенг, чюй бла чыбыкъны нек аяйса? Мен да Хаширни джанындама. Ол тюз айтады. Школгъа керекди десеги, совети, колхозу да кяарыуларын аярыкъ тюдюле. Кеслерики сабийлеринден кызгъаныр затлары джокъду. Азал бла Хамзатха мен да аууз джетдирirme, бер, онгсузлагъа болушургъа барабызны да борчубузду, — деб Таубатыр аны алландырды.

— Ишге уа ким чыгъарыкъды? Бары да алай тебреб кяаллыкъмыдыла?—деб, директор кеси да ийнанмай сорду.

— Джаш устазланы тебретирге мен бойнума алама. Джетинчи классда окъугъанла мазаллы джашладыла. Айтсакъ, кими чёгюч, кими кысхач алыб джетерикдиле, — деб Хашир кьоймаздан кяадалды.

Хашир докладха хазырланнгандан эсе, мамматха чыгъаргъа бек сагъыш эте эди. Былайда ишге хоншутийре сейирсиниб кяарарыкъды. Школну бети бла ойнаргъа болмайды.

Шабат кюн Хашир классындан тогъуз-он джашха хапар билдирди. Огъай деген, сылтау излеген чыкъмады. Хашир дранны колхозну арбасы бла ингирде Дымайны юйюню аллына ташыб, кеч эте клубха кетди. Биягъы джукъусуз кечелени бири. Колхозчула джыйылыб тургъанлай барды. Азал эки къолун да силкиб, тамагъын да бошлаб, ишге чыгъарыуну юсюнден сѐлешеди. Къачда колхозну биченин, гардошун джыйыуда, нартюхню сындырыб ташыуда, къышха мекам ишлеуде джигерлени атларын айтыб, бюсюреу этди. Эринчеклени, джалкъауламы да унутуб къоймады. Ала Азалны аузуна чабыб, даулашыб сѐлеширге къоймай, талай кере чамландырдыла.

— Мен сизге алай сѐз бериб къояйым: ишде артха туракълагъан, колхоздан арба, ёгюз тилемесин, бизден болушлукъ табыуугъуз, колхозгъа хайыр бергенигизге кѐре боллукъду, эшитемисиз, Мусос? Адилгерий? Биймырза? Къалгъанла да аны ангылаб къойугъуз. Айтылгъан этилирге керекди. Анга бузукъ болургъа излеген а айыбына джолугъурукъду! — деб, Азал аны бла сѐзюн бошаргъа тебрегенлей, Таубатыр столну джанындан ёрге туруб, кѐзю, башы бла Хаширни къатынч чакъырды, Азал орнуна олтургъанлай, Таубатыр джыйылгъанлагъа айланыб:

— Къарайма да сизни ичигизде сабийи болмагъан адам кѐрмейме. Сабийин суймеген а болмайды. Ала сабийлени тюз юрете билмейбизми? Бюгече устазла да келгендиле. Хашир аны юсюнден сѐлеширкиди, тынгылагъыз, — деб Таубатыр джыйылгъанланы аулай келиб, Хажии-Исмаилны, Адемейни, Хамзатны эслеб, кѐлюн баса, орнуна олтурду.

Хаширге тынгылагъан, сѐзге чемерлигин таныта турады дерикди. Ол окъууну къалай чыкъгъанындан баш-

лаб, неге кереклисине дери айта келиб, школгъа кѣчдю. Аталаны, аналаны сабийлерин ёстюрюуде джангылычларын айтды:

— Сабийлеригиз ингирде юйюгюзге кеч джыйыладыла, джукъугъа кеслерин хорлатыб, дерслерин эталмайдыла. Эртден бла уа ала къобуб, кеслерин школгъа хазырлагъынчы заман джетеди да къалады. Сабийлеригиз юйге келмедиле эсе, сиз къайгъыларын нек кѣрмейсиз?

Аланы юйюгюзге джыйгъынчы, дерслерин этдиргинчи сизни джюрегигиз къалай рахат болады. «Дерсинги этдингми» деб сормайсыз. Сора сабийлеригиз аман окъуйдула десек, джаныгъызгъа тиеди. Ол бары да кесигизни терслигигизди,—деб къызыугъа кириб баргъанлай, адамла соруула бла аузуна чабар ючюн къалмадыла.

— Сабий юйюнде да, школда да темир багъанача тебмей турсун деб киши да айтмайды. Биз излеген неди: Сабий кеси да окъусун, билим алыргъа къалгъанлагъа да бузукъ болмасын.

Заманында болуша, юрете, ёсдюре билсенг, дерсин эталмазлыкъ, школда окъуялмазлыкъ сабий джокъду!—деб бошады ол сѣзюн.

Алая анга разы болмагъанла, аны юсюнден башха муратлары болгъанла да табылдыла.

— Айыб этмегиз, быллай джерде сѣлеше турмагъанма да къатышдырыб айтама: бизни бирибиз былтыр школну бошады. Махтаныр джигибиз джокъду: аманны кеминде, бизни этибиз-терибииз союла, кючден бутдан бошады. Энтда бир ёсмезлигибиз бешинчиге джюрюйдю. Ол да тоба, асыры башы бла бармайды. Айтханыбызгъа сыйыныб къаладыла дерге, аллах сакъласын, ётюрюк харамды. Энди мен мындан кѣб чайнамайым. сорлугъум буду: «Сабийни урмагъыз, туймегиз —дейсиз

алаймыды, Хаджи-Исмаил?— деб Қъозтюйме башы бла излеб, аны адамланы араларында эследи, алай а Хаджи-Исмаил аны не айтыргъын билгени себебли джууаб этмеди.

— Сора биз сёзюбюзню къалай бла алдырыргъа керекбиз? Ингирде, соргъан—оргъан да этмей, юйден чыгъыб баргъан джашха не этерге керекбиз?

Хашир джууаб этгинчи къайсы эсе да:

— Ол сормай тебреди эсе, сен сор,—деб къычырды.

— Соргъаныма джууаб этмей эсе уа?

Хашир ёрге къобуб былай джууаб этди:

— Сормай тебреди эсе, айтханынга джууаб берирге эрине эсе, аны эшикге ийме.

— Ий, дагъыда бир сорайым, атасы да тынч адам болгъанды да сёлешиб, кесин асыры къыйнаргъа излемейди. Айтханынгы эшитирге унамай эсе уа, анга не этерге керекди?

Биягъыланы бири:

— Къулагъына къычыр,—деб адамланы кюлдюрдю.

Хашир, бала, ариу сёлешесе, таб айтаса, бизге игисин излейсе, алай а алагъа сёзюнгю алдыргъынчы кесинг алыныб, чегетге кирликсе. Қъалай эсе да аланы ёсдюрген бизге къыйын тиеди. Биз мадарыбызны тауусуб турабыз,—деб Қъозтюйме орнуна олтургъунчу джерджерден:

— Тюз айтады, аны былайда оноун этигиз.

— Джаша, Қъозтюйме!

— Тейри, Қъозтюйме, бизникилени юслерине къараб тургъанча сёлешесе,—деб сёз къошдула. Бу соруугъа бары да сагъышланыб, Хаширден джууаб сакъладыла. Таубатыр кеси не айтыргъа билмей, къайгъылы болуб:

— Алан, Хашир, къармабмы къойдула?—деб шыбырдады.

— Огъай, къоркъма,—дей, Хашир акъырын ёрге кёлтюрюлдю. Ашыкъмагъанына бары да сейирсингенча, дауурсуз болуб анга къулакъ салдыла. Джууаб эталмай къалады деген къоркъудан Таубатыр сёзю башхагъа буруб, сорууну унутдуруб акъылгъа кирди.

— Къозтюйме, тюз сорады,—деб башлады Хашир сёзю.

— Сабийни гитчеликден тилинги алыргъа юретмесенг, кеси аллына бошласанг, бюгюн мазаллы джаш болгъандан сора ол сени айтханынгы этмез. Биринчи кере эшикге баргъан сабий сизден, атасындан.—эркинликсиз чыкъмагъанына мен ажымсызма. Къозтюйме, аны ма ол заманда эскерсегиз, кеси айтханга бошламасагъыз, ол бюгюн сеннге сормай атларыкъ тюл эди.

«Энди бусагъатда аллай халисизлеге не этерге керекди?» дейсе, аны джууабы тынч тюлдю. Не да этиб, ала кесигизге тынгыларча этигиз. Керек болса, таб, кесигизни къылыгъыгъызны тюрлендиригиз, керти ачыуланганыгъызны танытыгъыз, терсликни кечилмезлигин билсинле. Сабийни къайры баргъаны, ким бла ойнагъаны сизге кюзгюча ачыкъ болгъанлай турсун.

— Ой, Хашир, аллай сабийлени школда бираз илгендире туругъуз, — деди сакъалына чал ургъан къарт.

— Аллайланы дерслерин сормай къоймайбыз. Аталарына, аналарына тынгыларгъа юретебиз. «Ауруунгу бакъдыргъандан эсе, ауруудан кесинги сакълагъан тынчды», деб тюз айтадыла дохтурла. Биз аны эскермейбиз,—деб Хашир къыйналыб джууаб этди. Халисизлени халиге юретгенден эсе, билимсизни билимли этген кёб кере тынчды. Ол себебден Къозтюймени сорууна джууаб этер ючюн къуру билим аз эди.

Бу Къарачайда эски эллени бири эди. Октябрны бу элге эм уллу саугъаларыны бири—бу школ болгъанды.

Хар джыл сайын аны 25—30 сабий бошаб чыгъады. Алары орнуна биринчи классха андан да кёб сабий киреди. Кёкден тийген кюн юслерин жарытханча, былайда алгъан билимлери аланы башларын, джюреклерин жарытады. Уллу гитче да окъууну татыуун ангылай башлагъандыла. Эл джыйылгъан джерде мюрзеуню, ашарыкканы, сууну, отунну адамланы саулукъларыны юсюнден къайгъыргъанча, энди школну—билимни, халини багъалатыб, сёзге салыб тебрегендиле. Джангы джашау адамланы юлерине сормай киреди. Бу бизни ёмюрню биринчи шартыды.

Бюгече былайда къарангы малчыланы, юй джумушундан беллерин тюзетмеген таулу тиширыуланы сабийлерин ёсдюрге къаллай бир къайгъылы болуб сёлешгенлерине тынгылагъан адам элни тюрленнгенине ажымсыз боллукъ эди. Къартла, аммала кеслерини сабийлеринден озуб, энди хоншу-тийрени сабийини оноун этиб тебрегендиле. Устазла да кеслери окъутхан сабийлени юслеринден сёлешедиле.

Хашир юйюне кеч къайтды. Кружка бла бир суукъ сютно тогъуб, орунга кирди, алай а джукъу андан кенгдеди. Къозтюймеге этген джууабына кёлю хош болмагъанды. Эртден бла ыйых кюн боллугъу, маматха адамланы джыярыгъы эсине тюшдю. Орунда эки къабыргъасындан кёзюу джата, кечени ауурлугъу озгъанында, кирпичлерин кёлтюралмай башлады. Танг белги бере, Хаширни тауукъла уятдыла.

Аны бал бетли къалын чачы кенг мангылайына тегюлгенди. Деу кёкюреги, кенг джауорун къалакълары аны кючюн кёргюзе эдиле. Ол бетин-къолун джуууб, школгъа ашыкъды. Келсе, бир тилли да джокъ. Хашир

эртде келгенин таныб, школну арбазына чыкыгъанлай
Адемейни кёрдю. Аны бла саламлашыб:

— Адемей, сени бюгюн былайгъа ким чакъыргъанды?—деб сорду.

— Чакъырылмагъан келмеймиди!—деб, Адемей-ашыкъмай джууаб этди.—Керек джерине адам кеси келирге керекди.

— Адемей, ол тюздю. Алай а мен сеннге-билдирмеген эдим. Биз, джашла, сизни кыйнамазгъа оноулашхан эдик,—деб, Хашир бир сагъатына, бир джолгъа къысха-къысха къарайды.

Онбиринчи башы

Элни тёбен кыйырында тар орамчыкъ тауусулгъан джерде, эски юйню дранын къобара тургъан джашчыкъла кёрюндюле. Аланы ичинден Хаширни гузабасы эшитиледи:

— Джашла, къадалыгъыз, Дымай келгинчи юйню башын джабыб къоярыкъбыз. Терк болугъуз, марджа!

Кёб джылланы джангурну, кърны, бузну сынагъан эски дранла, къолгъа джетгенлей, кърккъыладыла. Хаширни классы эте турмагъан затын уллу къууанчха санаб. бюгюн солуу алмай ишлейди. Адемей тубюнден оноуу бла болушады. Башындан атылгъан дранланы тауушларына хоншулары сагъайыб къарайдыла. Талай тиширыу юйню къатына келди. Адемей сабийлени болушургъа келгенлерин айтханында:

— Аллах игилик берсин барынга да, джаныгъызгъа сууабды! Дымай, хариб, тюнене эгечине кетгенли кел-

мей турады. Аз кьюуанмаз—деб алгыш этдиле. Юйню башы ачылды. Джангы дранны урурларыны аллы бла Хашир барын да чардакъда солургъа олтуртду. Хоншула аны кѳргенлеринде, юйлерине чачылдыла.

Кюн ёрге келиб, болгъан бары джылыу ангылады. Аны таякълары джангур сингиген мылы джерни тютюн-летиб кебдиредиле. Алай а аны ючюн къарамай, элчиле джылы кийингендиле.

Дымай биягъы таягъына таяна, юр-сюр эте джетиб, юйюню башындан эки кѳзюн алмай:

— Ай къара къаныгъыз келлик гыбышыла уа! Мен джарлы, юйюмю туб этиб кетдиле да, туб боллукъла! Тохтагъыз, сиз нек ашыгъасыз! Менден къутулгъанлыкъгъа ол башыгъыздан къараб тургъандан къайры бугъарыкъсыз! Мени тюзлюгом сизни иймез, пасыкъла! — деб, джылары тыгъылыб, къычыргъанын Адемей эшитиб кюллюгюн тыялмай къатына келди.

— Не затха кюлесе, кюл боллукъ дерик эдим, дагъыда юйдегинги джазыкъсынама. Сен да былайда тургъанлаймы чачдырыб къойдунг джарлы атам кеси къолу бла ишлеген юйюмю!—дей тургъанлай Адемей ышарыб, арбазгъа къаланыб тургъан джангы дранланы кѳргюздю. Дымай ангыламай, башын булгъаб аузуна, тилине келгенни къуяды. Сора бираз эс джыйыб:

— Ий, Адемей, ол иги ананг джандетли болсун, бу не затды? Бу дранла мен кетген джангыз кечеге къайдан чыкъдыла былайгъа?—деб сейирсиниб сорду.

— Да мен да анга сагъыш эте тура эдим,—деди Адемей, чам этери келиб.

— Ма былайда хоншубузну джашчыгъы чабыб джетиб: «Дымай, школ сабийле юйюнгю башын чача турадыла! —деди да, «энди уа кимни тыбыры тартынды»—

деб, мыллык атыб келе турама. Огъай, былай да мен билмеген бир зат барды. Хамзат да Азал да къара аказны басыб ийгендиле. Сора мени арбазыма кече бла дранны келтириб ким къуярыкъды? Огъай, тоба, тюшюм болуб, телинене тура болурмамы? Быллай алам ийнанмазлыкъ затланы тюшюбюзде кърювченбиз, — деб Адемейни кезлерине битли. Тынгылаб туруб, Хашир джашланы къобарды. Юйню башындан бери айланыб:

— Дымай, эгечим, тюшюбюзню, тюнюбюзде кърген дунягъа чыкъгъанбыз десек, унамайса. Энди уа сезюнг болмаз!—деб къычырды. Аланы эслегенлей, Дымай уятлы болуб:

— Тоба, тоба! «Бу тели къатынны ачуланнганына бир тынгылайыкъ» дебми бугъунган эдигиз? Терс селешиб, гюнах алдым эсе да, сиз джашсыз, кечер эдигиз, джаратхан аллах кеси кечсин ансы, — деб джууаш селешди.

— Дымай, ма джашланы керемиесе? Была сеннге болушургъа келгендиле, мамматладыла,—деди Хашир.

— Бала, тюнене мен сеннге бир табсызла селешиб, уятлы болгъанма,—деб, Дымай керти джунчуб селешди. Джашланы джартысы тюшюб, джангы дранланы басыч бла ёрге узатыб тебрегенлерин кёрдю. Хашир джашлагъа кёргюзюб, дранланы кеси уруб башлады. Джашланы тунакы чегюч тауушлары къызыудан-къызыу чыгъыб тебрегеничде, Дымай юйюню башындан эки кезюн бери алалмай, къараб турду. Джыламукълары ойнаб, хотасы бла кезлерине узала:

— Сизден алгъа ёлейим, бир джангыз токълум барды да ма бусагъат кесдирейим, ёлгенлени джаны ючюн, керти кълумдю,—деди ол. Адемей аны ангылагъанында, сёзге тыйды. Экиси да арбазда терен хапарлагъа кириб

тургъанлай, юйню джартысы джабылды. Джангы джарылгъан наз дранла кюнню джарыгъында кюмюшча джылтырайдыла.

Дымай юйюню киритин ачыб, ичине кирди. Агъач челекни алыб чыкъды.

— Къошдан келген айранды. Тюнене эгечимден тургъан келтириб кетгенди, сау къаллыкъ. Сизге джарды!—дей, барыб уллу агъач гоппанны келтириб, ичин толтуруб Адемейге узатды. Ол да челекни юйню башындагъылагъа бериб, кёзюлетдиле.

— Айранынг ючюн сау бол! Алай а энди бизни бёлдюрме. Биз бюгюн муну бошаб кетерге керекбиз. Барыбыз да ашаб келгенбиз,—деб, Хашир башындан таууш эте, чёгючюне ишлетиб тебреди. Дымай юйюню башына кёзю джетгени сайын бир алгъыш этеди.

— Тохтагъыз, сиз мени сёзге булджутуб тургъанлыгъыгъыз болур. Бу кюйген юй тюлдю. Ырысхыгъа борчлу джаратхан аллах кесиди»,—деб бычагъын келтириб Адемейни къолуна тутдурду. Адемей унамагъанында:

— Ёлгенлени джаны ючюн, мыдах этериксиз. Мен быллай бир разы болгъандан ары, Адемей, ол иги ананг джандет табсын, бойнун ары бир тарт. А, джаш, мени тиширыу хатерими да къалай этмейсе? Мени онгсузгъа санай болурсуз. Мен да ёлюк тюлме, джерде джашайма»—деб къадалгъанлыкъгъа Адемейни бирден эки эталмады.

Кюнню кёзю къаялагъа ташайыргъа чёгюч таууш тохтады. Юйню башы бирден джылтырады. Джашла эрлай тюшюб, кетиб тебрегенлей:

—Энди эски дранланы джугъун да къоймай юйню джанына джыйыгъыз,—деб Хашир таууш эте, кеси да тюшюб, Дымайны къолун тутду. Дымай аны къолун къысыб тургъанлай:

— Бала, мен сени атангы ма былай сенича таный эдим. Анда бир джумушакълыкъ, бир огъурлулукъ бар эди. Юйюнг къуруб кетерик... Бир адамгъа аллах аллай бир акъылныда къалай бериб къойгъан эди. Адамла ючюн джанын артха салмагъан, артыкълыкъ этиб, антсыз эдинг къутулмасанг. Ах, адамла бары да алай болсала, джашау джандетди дер эдик. Аны джашы болгъанынг, бала, танылыб турады. Барынг да джашаулу болугъуз! Сизни бюгюн этген ашхылыгъыгъызыны мен къайтараллыкъ тюлме, билеме, аллахдан къайтсын.

«Адам къатында адам ёлмейди» деб тюз айтханларына энди ийнандым. Эл бла бир къыйналдыгъыз, барыгъыз энди, юйюгюз къыйынлыкъ кёрмесин!—деб бир таланы аланы ызларындан къараб турду. Сора бери айланыб:

— Хашир, энди юйлю да, отунлу да болуб къалгъаныма къарачы! Энди бу ашхылыкъны сизге мен къалай къайтарлыкъма? Дран, чюй къайдан табылды? Мен аланы багъаларын кимге телерикме? Кимге борчлу болдум?—деб кёлю бла сорду.

— Кишиге да борчлу тюлсе. Бу школну болушлугъуду. Джашчыкъла да кеслери разы болуб келген эдиле. Кесинг юйде болмадынг да сормай-ормай башлаб къойдукъ, аны сен да кечерсе.—деб Хашир айырыла тебегенинде, Дымай ахсыныб:

— Ийнаныгъыз, джанымы бир тюк чакълы кёрмеген кюнлерим бола эдиле. Къарт болдум, къарыусуз болдум, адамым джокъ, мюлк, рысхы да бошду деб кёб кере ахсынганма. Энди уа адамла мени атыб къоймазлыкъларын кёрдюм.

Огъай, энди ёлюрге уа излерик тюлме. Джашауугъуз, джашла, кюнча джарыкъ болсун!—деб, Хашир бла Адемейни орамны аягъына дери ашырды.

Юйге келгенинде, Хаширни анасы письмону узатды. Къараб кѳргенлей, Суфиятдан болгъанын таныб, беткъол да джуугъунчу аргъы юйге кириб, ичин ачды. Бир бет да тюгел толмагъан къагъытда Суфият Москвада тенглеринден хапар джаза эди. Ол письмосунда Къазий не болуб къалды? Тищенко бизни элге биягъынлай джюрюймюдю? Джангы устаз къошулгъанмыды? деб сорады. Письмону аягъында ол былай джазады: «Москва джауумлуду, сууукъду. Алай а джашауну джарыкълыгъы джюрекленди джылытады. Окъуу тынчды деген бери келсин. Хашир, сен аны эртде сынагъанса. Ызыма ашыгъама. Кюнлерим джыллача кѳрюнедиле. Джазгъанынгы тансыкълаб окъуйма. Не келсин, сѳзге асыры къызгъанчса. Огъесе эринчек болубму тебрегенсе? Не къадар дженгил, кѳб джазсанг, мени ол къадар бек къууандырлыкъса» Арт тизгинлерин Хашир къайтарыб окъуду. Кесини джюреги излеген сѳзлени табмады. Суфият ѳзге кимге джаза болур деб, элдегилени барын да эсине тюшюрюб кѳрдю. Школда устазлада аны акъылы бѳлюнюрча джаш адам джокъду. Башха адамлагъа джаза болурму деб, Хашир сагъышланыб тургъанлай, анасы кирди.

— Хашир, бала, арыб келгенсе, бир джукъ ауузлан. Письмо уа кимден келгенди?—деб сорду.

— Да кимден келликди, тенгим ийгенди.—деб, онгунмай джууаб этди, къолунда къагъытны конвертини ичине сала.

— Сени аз тенгинг джокъду. Къайсыданды?

— Анам, сен къайсы бирин таныйса! Аны къой да джумушунгу эт, — деб письмону китабыны ичине джа-

шыра, кружка бла суу алып, кьолларын джууаргъа эшикге чыкьды. Ызына кьайтханында, анасы аллына ушхуур салды. Хашир бир эки кьабхандан сора кьойду.

— Хашир, джаратмагъанлыкьмы этесе да асыры батмайса. Аурукьсуна болурмуса? Бетинг аманды, — деб анасы кьыйналгъанын билдирди.

— Эртденден ингирге дери белинги тюзетмей ишлесе, арыгъан да этерсе. Ансы бир сызлагъаным джокьду, — деб кьобуб биягъы юйге кирди. Сюеле туруб, стол джанына олтуруб, китабындан Суфиятны кьагъытын алды. Хар сёзюне эс бёлюб, энтда бир кере окьуду.

— Хы, меннге кёлю бёлюнгенин джазмайды. Кьалай окьусанг да адам ишекли болур заты джокьду. Сора «не кьадар дженгил, кёб джазсанг, мени ол кьадар кёб кьууандырлыкьса» деб нек айтады? Тюз хапар билирге? — Огъай, хапарны кьайсы устаз да джазаргъа боллукьду. Таб, элчиле да этерикдиле аны соруб джазгъанына джууаб. Огъесе менден бек базгъаны болмай, бу джууаб кьайтармай кьоймаз дебми джаза болур.. Сагъышха кириб, Хашир не джазаргъа да билмей тургъанлай, сагъатына кьарагъанында, он болуб турады. Хашир «письмода джазгъанынгы тансыкьлаб окьуйма» деген сёзледен кёзюн алалмайды.

— Суфиятны джазгъаны тюз бир тенг танышына ийген кьагъытдан башха тюлдю. Алкьын ол мени джюрегими сезиб бошамагъанды. Эшта анга кесими сёзюмю энтда ангылаталгъан болмазма. Терслик кесимде болур, — деб, Хашир энди ачыкь джазаргъа таукелленди. Анасы джатхынчы китаб окьуй туруб, ол орунга киргенлей, ручканы кьолуна алды. «Ачыкь джазгъаныма Суфият ачуланыб, джууаб бермей кьойса уа? Кенгден келтириу бла иги илеширик болурму? Огъай, тау-

келлик насыбыны аллыды», — деб Хашир джаза, буза, бир кьагьытны толтурду, алай а алкьын кёлюндегини ондан бирин да айталмагъанды. Аны тегер ючюн сау тетрадь керекди.

Джазгъаны кёлюне джетмей, юсюн тартыб, башха кьагьытха кёчюрюб, кечени арасына бошады. Аны арт тизгинлеринде Хашир, джюрегин кемириб тургъан затны джашырыб кюрешмеди:

..«Тюшюм тюнюм да энди Москвадады... къалай суйсенг, алай ангыла. Сени атынг сагъынылгъан джерде джюрегим учунады. Санларыма кюч киреди, кёзлерим айырылыб джарыкь кёредиле. Алгъын ёмюрюнгде да мен болгъан джерден таярыкь тюлсе деб, акъылым алай эди. Энди уа сени хар сёзюнгю эсиме тюшюреме, тюрсюнюнгю кёзюме кёргюзгенлей турама. Къачан къайтаса деб сакълайма. Быланы барын да ачыкь джазаргъа бюгюннге дери базмагъанма. Энди уа иш сени кьолунгдады. Алай болса да мени джюрегими уа тюрлендираллыкь тюлсе.»

Беш-алты кьагьытны толтуруб, биягъы китабны ичине салыб, орунга кирди.

Эртденбла школгъа бара письмону Москвагъа ашырды.

Хашир Советни къатына джетерге Таубатыр аллына чыкьды.

— Алан, не кереклим болса да сени бла оноулашыргъа юреннгенме да эрикдире да болурма. «Тартхан ёгюзге чыбыкь бек тиеди» деб тюз айтадыла. Сеннге джюкню да джюклеибиз, джанынга да тиебиз. Аны ючюн сени мутхуз болуб да кёрмейбиз, — деди ол.

— Айыб этме, Таубатыр, мен дерслеге ашыгъама. Не айтырыкъ эдинг?

— Комсомолну секретары Кемал, окъургъа кетгенли ай болуб келеди, энтда орнуна адам айырылмагъанды.

— Айырыгъыз, меннге аны несин сорасыз.

— Элде джаш къауумну сенден иги билген ким барды? Къайсы болса да бир болумсуз тюшюб къалмасын. Энди сен бу джол да бизге бир болуш. Ол кюн кесинг коммунистле джыйылгъан джерде не айтхан эдинг, эсингдемиди?

— Къайдам, не айтхан болурма? Олмуду къайгъым.

— Элде комсомолгъа болушхан мени бойнума болсун, — дегенми эдинг?

— Деген эдим. Алай а дерслерими атарма да кетерме деген болмаз эдим, не-е, Таубатыр?, — деб Хашир сагъатын аны кёзюне тутду.

— Кёреме, бар. Алай а тамбла ингирде клубну джокъларгъа унутуб къойма, болсунму? — деб, Таубатыр анга «хо» деб айтдыргъынчы къоймады.

Экинчи кюнню эртдени джелли болду. Тёбенниги суукъ айланыб, къышны джетиб келгенин танытды. Терекледен чапракъла акъгъандыла. Ханс къатханды. Эртденнгиде орамгъа палтон, тон къаблаб чыкъгъанла кёрюнедиле. Мал баугъа джарашханды. Юч-тёрт айны къарны тюбюнде турлугъуна сагъышланганча, джер мыдах кёрюнеди. Танг атмай кюн джылтыраучу таулары башларын акъ аула джабхандыла! Джылны къайсы чагъына да бой бермей, наратла бирча кёклей турадыла. Ёзен тубанчыкъ сууукъсуратыб, элни тёбен джа-

нындан кирди. Къургъакъ тубан джерге баууурун салыб, тамчы акъмай ингирге джетди.

Хашир ашыгъыб чыгъыб тебрегенлей, анасы джууа тургъан табагъын стол юсюне салыб:

— Энди уа къайры тебрединг? Сеннге чырта тынчлыкъ джокъ кёреме. Бу джукъусуз кечеле къачан бошаллыкъдыла? Бош ингиринг боллукъ тюлмюдю? — деб, тыяргъа базмай кесин джазыкъсындырыб сорду.

— Иш, анам, ..кесинг билесе, мен тойгъа бармайма!

— Не ишди бу, къыйыры-учу болмагъан?

— Анам, сау адамгъа ишни арты болмайды. Меннге тилек тилесенг, «сени ишинги арты болмасын», — деб тилей тур. Кёрюнюб къайтайым, — деб, радио бла бюгюн эштген бир джангы макъамны сызгъыра ,ашыгъыш кетди.

Джыйылыуда элни болумун, джашауун сезериксе, адамларыны халилерин ишлерин, таб, кылыкъларын, мурадларын да танырыкъса. Неге да тырмашыучу ишден баш бурмагъан, терсликни кечмеучу, джангылыкъны джол нёгери — джаш тёлю кёлюндегин артха сала билмейди.

Хашир келгенинде, Таубатырдан сора джыллыгъы келген адам кёрмедди. Джашла, кызла да кириб, бош орунлагъа олтурдула. Эки башлы лампа столну эки джанында джарыкъ джанадыла. Къабыргъалада кърал тамадаланы суратлары бла колхозну байлыгъын айтхан талай къагъыт кёрюнеди.

Таубатыр бла Хашир ушакъларын битдиргинчи келликле бары да джыйылдыла, джыйылыугъа къагъытчы бла тамада айырдыла.

— Кемал окъургъа кетгенинде, аны орнуна секретаргъа Асхат къалгъан эди. Къарайма да джукъ этилгенча кърмейме. Қим билсин, мен ишден бошаб эслеялмай къала эсем а. Не ишлейди, комсомол бусагъатда колхозуна, элине не бла болушады, аны айтсанг, — деди Таубатыр. Асхат олтуруб тургъанлай: «мен нени айтырыкъма», деб къойгъан болмаса, ёрге да къобмады. Хашир бла Таубатыр бир-бирлерине къарадыла. Артда олтургъан эки къызчыкъ къуш-муш болдула. Джашны къобар акъылы болмагъанын таныгъанында, Таубатыр. Хаширни къулагъына шыбырдаб: «Энди ишни сен колунга ал да кесинг бардыр ансы, чотну табсыз кёреме, не десенг да сен менден джашса», — деди. Алайсыз да кесин тыялмай тургъан Хашир къашын-башын туююб:

— Асхат, Кемал ишни кимге къойгъанды? — деб сорду.

— Меннге, — деб рахын джууаб этди ол.

— Ол кетгенли сен этген зат бармыды?

Асхат тынгылады. Джыйылыугъа тамадалыкъ этген:

— Қызла, дауурну тохтатыгъыз, сиз да бусагъат туруб сёлешген этериксиз, — дегенлей, къызла «Оу, со-ра нек?» — деб, шум болдула.

— Асхат, была бары да сени аузунга къараб турадыла, айт.

— Мен не айтырыкъма... Эт деген затлары болса, этерге кюрешгенме. Ол, бу деб тизерге мен аланы башымдамы тутама. Джыйылыргъа керекди десенг, келирге эринедиле. Кесигиз билесиз, мен да колхозда арбачыма. Бош заманым аз болады. Эски адетлени юсюнден бир пьесаны салыргъа тебреген эдик. Қызла аякъ

тиредиле да тохдадыла. Айхай джашла уа кыыз болуб ойнаргъа унамайдыла.

— Комсомолда ненча адамынг барды? — деб сорду Хашир.

— Окъургъа кетгенле бла 27 комсомолчу барды. Аланы бешиси кыызладыла. 9 адам окъургъа кетгенди. Бюгюн элде 18 комсомолчу барды. Аланы тёртюсю эл школну бошагъандыла. Къалгъанла юч-тёрт клас-дан озмагъандыла.

— Колхозда ненча комсомолчу ишлейди?

— Колхоздамы? Тохта да джартысы ишлей болур, — деб Асхат ишекли айтды.

— Андан бери ненча кере джыйылгъансыз?

— Да кишини джыялмайма деб айтдым да?!

Аны олтуртуб тамада:

— Айтыры болгъан бармысыз? — деб, арты сюрем-де къуш-муш эте тургъанланы сагъайтды. Сёлеширге излеген кёрмей, ол Таубатыргъа къарады.

— Бюгече сёлеширге керекдиле, — деди Таубатыр.

— Кечени арасына дери тынгылаб, бир-бирибизге къарашыбмы турлукъбуз? Мени тамбла дерслерим барды. Таубатырны кёресиз. Сизни къарт аталарыгъыз бла тенгди. Комсомолну иши кёлюгюзге джетемиди? Къолугъуздан келиб, этмей къойгъан затыгъыз бармыды? Нек тынгылайсыз? Асхатны ишин джаратамысыз? Тургъуз да айтыгъыз, — деб Хашир сёз къошду.

Аллында олтургъан джаш ёрге къобду. Асхатны терслиги джокъду, деб ариуларгъа кюрешген болмаса, ишини юсюнден сёз да айтмады. Хашир аны къатында сары шилли алаша, токъ джашха къараб:

— Джашау, айт, тынгылагъанынг боллукъду, — де-

генлей, ол кьобуб сёзлени кьурмач чартлагъанча кьуйду:

— Таубатыр, Хашир, бизни джыйылгъаныбызгъа сиз тубей тургъансыз. Ол сизни бойнугъузда борчугъузду. Аны билебиз. Комсомол суукъ суугъа кьолун тийирмегенди дерге кимни кьолундан келликди? Иш Асхатда тюлдю. Комсомолгъа биз аны ючюнмю киргенбиз. Асхат, Кемал болмай кьалсала да биз ишлерикбиз. Мал, джер ючюн салынган налогну советни адамлары бла бирге айланыб джыймадыкъмы? Бу джай кече колхозну эки джылны кысыр кьалгъан ийнеги тас болуб кьалгъанында, ким излеб табханды? биз, комсомолчула. Тёртеулен, мен да аланы ичинде, джай чилледе ийнек ызны алыб, джаяу джолчукъ бла барыб тургъаныкъда, тауда нарат чегетни башында талачыкъда эшиги бегиб тургъан тёнгертеге кьошну кёрдюк. Стауатда джанджаныуар джокъду. Джай алайда мал турмайды, — дей эдиле. Кьошну эшигин ууатыб ачсакъ: ийнек кёбюб, тёрт аягъы да ёрге айланыб, ёлюб тура. Билгенибизча акт этдик, келиб хапарыбызны Советге, колхозгъа да айтдыкъ.

Бир ыйыкъгъа агъач кесерге чёб чыкъгъанында, сёз да салмай, джети джаш кетдик. Къалай ишлегенибизни сорсагъыз, айтырыкъдыла. Мен аны махтаныб айтмайма. Алай а комсомол джукълаб турмагъанды. Асхатны юсюнден а мени айтырым: Асхат кыллы кьалгъан ишден кьол джуу. Аман джаш тюлдю, не келсин кесини ишинден бошамайды, айтханын киши этерге унамайды. Къарыуундан келмеген ёгюзге чыбыкъ да болушмайды. Башха адам айырылса иги болур, — деб олтурду. Дагъыда талай адам сёлешди.

— Боллукъ эсе, эки сёз айтайым, — деб орта бой-

лу, эсли, тум къара чачы джылтырай, къара костюму, чырайлы, джаш ёрге къобду.

— Асхатны харамлыгы, ётюрюгю джокъду. Къолундан келсе, кимге да болушурга излейди. Ол затлары ючюн анга барыбыз да разыбыз. Ишине къарасакъ, бу биз билген Асхатды деб айталмайбыз. Кино келген заманны кёзюгюзге бир кёргюзюгюз. Биз олтуруб турганлыкъга, кишини тютюн ичери, уятсыз сёлеширри, къызлагъа табсыз чамы къаламыды? Орнундан къобуб, алагъа «Былай нек этесиз» деген къайсыгызсыз? Башыгызны энишге ийиб, эшитмеген кибики этиб турамысыз?

Джырлай, тебсей билмеген бизни элде джаш къыз да болмаз. Клубда аланы джыйыб, юретиб, халкъны кёзюн ачарга нек болмайды? 14 комсомолчу тёрт класдан сора окъумагъандыла. Биз былай бла Ленини осиятын толтураллыкъбызмы? Къачда уа Джалан-Къолну аягында гардошну заманында къарар амалтын чегет тонгузлагъа аш этиб къойдукъ. Онсегиз адам эки кюнюн харам этсе, бир тютюн къоймай джыярыкъ эдик. Аны къой, Асхат взнос джыйыб билмейме. Таб, кеси да тёлегенмиди, къалганмыды, кишини хапары джокъду. Биз партияны кичи къарнашы эсек, кесибизни анга хазырлай эсек, биз бусагъатдача ишлерге боллукъ тюлбюз.

— Хафиза! Сен комсомолда болганлы эки тегерек джыл озду. Аузундан сёзюнг къалай чыкъгъанын эшитмейбиз. Тур, бир джукъ айт, — деди биягы тамада.

— Асхатха мен не айтырыкъма. Ол кеси барын да менден эсе иги биледи. Аллында сёлешгенле: «къызла комсомолга асыры ашыкъмайдыла, киргенле да ма былай бюгюнча джыйылган теребизде келмей къалырга ёчдюле» — дейдиле. Тюз айтадыла. Тели накъырда бла

быргъыдан чыкыгъанча тютюн — ма биз кѳрген быладыла. Бизге керекли затланы юслеринден аз сѳлешинеди, джыйылыулары бизге не хайырлары болгъанын алкын ангылаб бошамагъанбыз. Къызлада комсомолгъа кирирге огъай демегенле кѳбдюле. Сѳз ючюн, бизни къатыбызда Мамурхан, былтыр школну бошаб чыкыгъан Кулий, таб, къобузчу Нурсият бюгюн да хазырдыла. Не келсин, киши ала бла сѳлешмейди, къагъытларын джарашдырыгъа болушмайды, — деб эшмелерине тюшюб баргъан мор джаулугъун башына тарта, олтурду.

Малчылары арасында комсомолчула аз болгъанлары Муссабий чертиб сѳлешди:

— Мен джыйырманчы джылланы эсима тюшюрюб сейирсинеме, — деб башлады сѳзюн Таубатыр. — Къыйын, къоркъуулу джылла. Бюгюнню джашау ючюн олсагъатда комсомолчула джанларын артха салмагъандыла. Эри партизанда болгъаны ючюн къарны болгъан къатынчыкъны акъ офицер герох бла ура тебрегининде, комсомолчу къыз чабыб джетиб, экисини да арасына кириб, тюз адамны, джатар айы джетген тишируну сакълар ючюн кесин ѳлтюртгенин кѳргенме. Бизникиле алыб тургъан станисеге кириб «акъла» Советни юйюне от салгъанларында, аны джукълатама деб кюйюб ѳлген комсомолчу джашны кесим таный эдим. Къазауат тохтагъанында, элле атсыз, ѳгюзсюз къалгъан эдиле. Элге ачлыкъ джетмез ючюн къаладжюкге кеслери джегилиб, сабан сюрюрге кюрешген комсомолчулары да билебиз.

Ол джыллагъа кѳре бусагъатда джашау джандетди. Кереклибиз да табыла, этер адамла да бар, юретирикле, джол кѳргюзюрюкле да кѳб. Колхоз элни мюлкюдю. Эл а кимди — биз кесибибиз. Ол себебден колхозгъа ишлеген

— башына ишлейди. Сизни биринчи борчугъуз — аны халкыгъа ангылатыуду, экинчи борчугъуз — аны танытыр ючюн иште кесигиз алчы болууду. Аны барын да айыбсыз тындырыр ючюн а не зат керекди, айтчыгъыз? деб Таубатыр къулакъ салыб тургъан джашлагъа къарады.

— «Билим» — деген тауушланы эшитиб, Таубатыр:

— Барын да бек ариу билесиз. Мен айтыр кереклигиз джокъду. Не да болсун, хомух болмагъыз. Эртденли бери мен сизге къарайма. Собраниени бардырыгъа экеуленни айыргъансыз. Ауузларын кысыб былайда адамлагъа сёз берирге да тартынган этедиле. Кёллерине келгенни туруб айталмагъан джашланы да кёре турабыз. Сизни орнугъузда мен уялдым. Асхатны болумун менден эсе сиз иги билесиз. Арбачылыгына сёз джокъду, сау болсун. Адамлыгъын да махтадыгъыз. Алай а сизге башчы керекди.

Была сени бойнунгададыла, айт кёлюнгдегин. Тыйыншысыз адам тюшюб къалса, таягъы сеннге тиеркиди,—деди Хаширге Таубатыр.

— Асхат комсомолчуланы айтханына джыяллыкъ адам тюлдю. Мен тыйыншы кёргенни айтыб къояйым. Сизни аллыгъызда Алым чыгыб сёлешди. Аны джангыз бир терс сёзюн табтыгъызмы? Ол билими болгъан, ангылагъан джашды. Колхозда бухгалтер болуб ишлейди. Экинчи джылы барады, айыбын кёрген айтсын. Тиширүчугъу педтехникумну бошагъанды, бизде школда ишлерикди. Ол да комсомолдады. Чюйрени, кемликни кечмеген, ачыкъ кескин сёлешген джашды. Ол сизни да, кесин да бет джарыкълы этерине ышаныгъыз. Атасын да махтадыла, иги адамды. Сагъыш этигиз. Иш сизникиди, — деб Хашир сёзюн аны бла бошады.

— Хашир, Батырланы Алымны барыбыз да билебиз. Элибизде ёсген онглу джашланы бириди. Алай а джылы къалайды, комсомолдан атлар заманы джетген болурму? — деб сорду Муссабий.

— Джыйырма бла ючюнчюм барады, — деб Алым кеси джууаб этди. Артыкъ сёзю, тютюню, ичкиси болмагъаны, джыйылгъан джерде адамлыгъы, тенглерини арасында аны сыйын кёлтюрген эдиле. Тыйыншлы окъууу бла бу элде къарачайлыладан биринчи бухгалтер болуб, ишлеген Алымгъа джашла огъай эсенг, уллайгъан колхозчула да бюсюреу этер ючюн къалмай эдиле. Ол себебден былайда анга огъай деген чыкъмады.

Алым чарламагъанлыкъгъа асыры онгсунмады. Аны эси ишиндеди. Ишден баш бурмау бла бюсюреу, махдау эштирге юреннгени себебли гурушханы, сёгююню кёлтюралмазгъа боллукъду. Атасы ёлгенли, юйде тамада орнуна кеси къалыб, уллу кёллюге тартады. Асхатны былайда хыртха ургъанларын кёрюб, артдасына сэгъышланды. Джашла, кызла да Алымны алгъышлаб чачылышдыла,

Онекинчи башы

Кюнле кысхарылыб, къачны джуукълашханын билдиредиле. Ауур, мылы тубан джерге бауурлана да ачыла, джаумсурай да тохтай, джылны чагъы аушуна башлагъанына шагъатлыкъ этеди. Алгъаракъ районода устазланы конференциясы болду. Озгъан джыл школаны къалай ишлегенлери сюзюлдю. Районону тамада-

сы кесини сёзюнде аны юсюнден айта келиб, Хаджи-Исмаилны школуна джетгенинде, кёл кенгдириб, аяусуз сёлешди.

Бу школда устазла халкъны, аталаны, аналаны алларында борчларын алкъын толтуралмайдыла. Элде школгъа джюрюмеген сабийле бардыла. Хар джыл сайын сау класс тенгли кёб сабийле кёчмей, орунларында къаладыла. Кёчюрюлгенлени билимлери уа къалайды? Орус тилден, хасебден джаз, сынам ишле сабийлени билимлери сай болгъанын кёргюзедиле.

Райкомну секретары президиумда олтуруб тургъанлай аны сёзюн бёлюб, былай сорду:

— Школну иши терсейгенин айтдынг. Энди аны юсюнде кимле терс болгъанларын да унутма.

— Аны юсюнде уа устазла, артыкъ да аланы башчылары Хаджи-Исмаил терсди. Ол школну ишине тюз оноу эте билсе, устазланы бир-бирине керексиз гурушхаларын, илинмеклерин тыйса, сабийлени билимлерин ёсдюрюр ючюн бары да къарыуларын, усталыкъларын аямазча этсе, биз бюгюн Хаджи-Исмаилны сёкмей, школну махтаб сёлеширик эдик. Ол устазланы дерслерине кириб, аланы сюзер борчун унутханды. Джаш болсала да къадалыб кюрешген, билимли, пахмулу устазла Хашир Асланович, Суфият Канаматовна, Салимат Рамазановна сурат салыудан окъутхан Адемей, дагъыда башхала сабийлеге герен билим бередила. Ала терк ангылаб къоялмагъанлагъа дерсден сора да къалыб, толу айыртхынчы школдан кетмейдиле. Алай а не келсин, Хаджи-Исмаил алагъа аз эс бёледди. Алчы устазланы сынамларын къалгъанлагъа юретир джанындан болмайды, — деди.

Райкомну секретары энтда:

— Аны биле эсегиз, школну ишин аякъ юсюне салыр

ючюн, районну къуллукъчулары, не мадарла этесиз?— деб сорду. Районону тамадасы бу соруугъа дженгил джууаб этиб къоялмай, джунчуб, былай айтды:

— Биз школну директорун быйыл орнунда къояргъа тыйыншлы кърмейбиз.

— Аны бла иш битиб къаллыкъды дебми турасыз? Аны чыгъаргъан алай къыйын иш тюлдю,—деб секретарь асыры разы болмагъанын билдире, башын булгъады. Бу сёзлени эшитгенинде, Хаджи-Исмаилны бети бир къызарды, бир агъарды. Алая аны адамлагъа эслетмез ючюн башын энишге тутуб, къолунда эски газетни джайыб, окъургъа кюрешеди.

Аны иши кесини кёлуне да джетмейди. Конференцияда устазла бир иннетде биригиб, окъуудан кенгде къалгъан аталагъа, аналагъа сабийни тюз ёсдюрюу джорукъну илму кёргюзген джолларын алкъын ангылаталмагъандыла. Ол себебден сабийле бармай талай кюнню ийгендиле, дерсге хазырланмай баргъандыла. Ала анга алай къыйналмайдыла. Устазланы, аталаны, аналаны джыйылыуларында да сабийлени билимлерин ёсдюрюуден эсе, аланы къылыкъларыны юсюнден кёб сёлешинеди. Қъарангы элчилени огъай эсенг, устазланы ичинде да джашауда эски бла джангыны, бурунгу бла эндигини араларын айыра билмегенле тюбейдиле. Сабий ёсдюрюуде алгъыннгы джорукъла, алгъыннгы билим къуру заран бередила деб толу ийнанган устазлагъа тюбейсе.

Қъасым бла Хаширни арасында сёз алай бла теренге кетген эди.

Қъасым кёбню кёрюб, джашауну сынар ючюн къалмагъанды. Сабийлени билимли этиуде не тюрлю джорукъдан да къачмайды. Ол школда къаты мизам салынырын излейди. Алайсыз халкъгъа билимни джаяр мадар джокъду деб инаныбды. Ол школда къызла бла

джашланы арасында шохлукъгъа къаршчыды. Джетинчи классдагъы джашчыкъны къызгъа биринчи письмосу аны къолуна тюшгенинде, ол аны бютеу школгъа баям этген эди. Аталарын, аналарын чакъыртыб: «Сюдлюк-джоллукъ болургъа тебregenсиз. Суюуб айтама, балаларыгъызгъа сакъ болугъуз»—дегенли кѣб болмайды. Устазланы кѣбюсю уа сабийлени аллай хапарлары кенг джайылырын суюмейдиле. Ала аны тереннге иймеz джолларын биледиле.

— Аны сиз бир-эки да айтмагъыз. Обха-собха да саналмай тургъан къызчыкъланы шайтан арбагъа миндириб къойгъан джашланы кѣрмегенбизми?!.. Сиз тюбешсинле дейсиз. Тюбешу адамланы танышдыргъан этеди. Андан сора ала шагърей боладыла. Шагърейлик адамланы тенгле этеди. Къыз бла джашны арасында кѣбге созулгъан тенгликни арты не болгъанын сиз бек ариу билесиз, ала кѣбюсюне суюгенле болуб къаладыла,—деб Къасым Хаширни дженгерге изледи.

— Ышанынга къарайма да къызла бла джашланы араларына буруу этиб тебрерча кѣрюнесе, нее, Къасым?—деб Хашир ышаргъанын тыялмай сорду.

— Иги джаш, суюмеклик сингенден сора аланы буруу огъай эсенг, тау, тенгиз да тыялмайды. Аланы бир-биринден сакъларгъа излесенг, ала тереннге киргинчи кюреш, къуру да осиятым буду,—деб. Къасым кесин хорлатыргъа излемейди.

Хашир школда окъуй тургъан къызла бла джашла тенглик тутханларын тыйыншлыгъа санайды. Ала не къадар бир-бирин билселе, бир-бирлери бла тартынмай сѣлешселе, аланы керти тенгликлери ол къадар кючлю бегирикди,—деди. Аланы шохлукълары артда беишлик болур деб ол къоркъмайды. Бир школда окъутханлыкъгъа экиси бу затны эки тюрю ангылайдыла.

Къараб-къарагъынчы школ ишин башлар замаң джетди. Устазла кече, кюн демей орамлагъа юлешиниб, тийрелеге айланыб, быйыл окъурукъ сабийлени джазадыла. Аланы китаб, кийим кереклилерини юсюнден атала-анала бла сёлешедиле. Къайтсала уа кечени аурлугъу кетгинчи терезелеринден лампа жарыкълары кетмейди. Ала дерслеге кеслерин хазырлайдыла.

Биринчи дерслеге кирген устазла джунчумайдыла деб ким айталлыкъды. 30 джылны школда окъутуб тургъан Къасым да хар дерсге кириб чыкъгъаны сайын «Ай, энди акъылым а бир болгъа эди, ол дерсни мен бюгюн башха тюрлю бардырлыкъ эдим» деученди.

«Дерсни ангылатыб бошагъанлай, къонгурау къагъылыб къалды. Меннге къараб, кёзчюклерин сюзюб тургъан къарыусуз сохтачыкъла ангыламай къалгъан болурла. Алагъа соруб, ангылагъанларына ажымсыз болалмадым,—дейди ол.

Тюзю да бир дерс экинчи дерсге ушамайды. Хар бирини кемлиги да бар, таблыгъы да, джетишими да бар. Алая сабийлени дерслерин айтыулары да, устазланы ол дерслеге хазырланыулары да, таб, кеслерин классда тутта билиулер да игиден-иги болуб барыргъа керекдиле. Школну директору бла завучу анга къадалсала, школну тюрленирине не сёз барды. Алая ол борчну толтурууну мадарларын бары да бирча ангыламайдыла. Арада гурушха-гуа кёбюсюне аны себебли чыгъады.

Джаш устазланы бири Суфият Москвадан къайтханлай, районо анга бешинчи-джетинчи класслада орус тил бла литератураны берди. Юч классны сабийлерин да ол иги танымайды. Дерсле бошалгъанлай, Суфият кюн сайын кесини бешинчи классны сабийлерини юйлерине джюрюб, аланы юй болумлары бла, аталары, аналары бла шагърей болады. Талайыны дерслерин этерге стол-

лары болмагъанын кѳргенинде, айтыб алдыргъынчы къоймады.

Сабийлеге айтханын этдирир ючюн Суфият аны халисин, къылыгъын билирге излейди. Уллу билимине базыб къалмай, Суфият хар дерсине ажымсыз хазырланады. Ол кечени арасына дери стол джанындан къобмай, дерслеге хазырланады. Джюзге джуукъ тетрадха къарайды. Джюз сабий... джюз тюрю хали, джюз тюрю хат, джюз тюрю джюрек. Суфият алагъа орус тилни тюз джазыу джорукъларын билдирген бла ишни тыныб къалмазлыгъын биледи. Алагъа орус тилни магъанасын ангылатады, тюз сѳлеширге юретеди. Хар сабий тенгчиклерин суююучю, ишленген, адебли адам болсун деб кюрешеди Суфият.

Ыйых кюн башына бош болуб, юй джумушуна бошар мурат бла Суфият шабат кюн ингирден огъуна тетрадларына къараб къояргъа муратланды. Бешинчи классда ючеулен бюгюн дерслерин этмей келгенлерин кечиб къоялмай, ол юйлерине барыб, аталары, аналары бла сѳлешди. Экисини аналары сабийлерини орнуна кеслери уятлы болуб, мындан ары сакъ болургъа, дерсден бѳлмезге сѳз бердиле. Ючюнчюю анасы Кемисхан Суфиятны къараб кѳргенлей, тѳзмей аллына чыгъыб:

— Аллах айтса, бизге келе тура болурса? Билиб къойдум да?—деди.

— Нени билдинг?

— Биягъы сени бизни терслеб сѳлеширинги.

— Да кимни терслейим да? Зураб сени джашынг шойду да?

Ол сени айтханынгдан чыгъарыкъ сабий тюлдю. Дерсин иги окъургъа къолундан келликди, пахмусу болгъан, ангылы сабийди.

— Ангысы бар эсе, школдан биз тыймай эсек, сора

окъутхан айыб сизники тюлмюдю?.. Атасы болса, къоркъутур эди... Мен а бир тишируу, этер къарыуум джокъду. Меннге бош тарыгыб келмегиз,—деб Кемисхан боран-гылан этиб, арбаздан ашырыргъа мурат этди. Алая Суфият аллай сёзлени эшитирге юренгенди, сёлеширге унамагъанлагъа да джолукъгъанды. Ол тёзюмлюдю, хар адамны кесине кёре сёлеше биледи.

Суфият аны не айтханына да тёзюб турду. Артда сериуон болгъанында, аны билегинден тутуб, ариу тилде сёлеше юйге кирди. Зурабны юсюнде анасы терс болгъанын ангылатхынчы Суфият кетмеди. Аллында ачууланыб, арбазына къояргъа унамагъан Кемисхан кесини дженгиллигин ангылаб, кечмеклик тиледи. Ол сабийи окъугъанындан билирге, школгъа бара туругъа сёз берди. Суфият юйюне кечигиб къайтды. Анасыны ушатмагъанын кёзюнден, къашындан таныб;

— Анам, Кемисханны джашы дерсин этмей келген эди, аны юсюнден анасы бла сёлешеме деб кечикгенме, меннге бош къарайса терсинге,—деди. Анасы адам ортасындан озгъан, къатангы джарыкъ къатын джукъ айтмай, ышарыб, башын булгъады. Суфият аргы юйге кириб, башы сынган лампыны джандырды.

— Суфият, джаным, ол бусагъат атыллыкъды. Не джукълатыб къоярыкъса, не да башына къагъыт джабышдыр, миялалары тюшюб къалмазча, —деб, анасы гырджын тегенеде суугъан нартюх тылыны бир джерге джыялмай кюрешеди.

— Анам, мени бюгече къаллай, бир ишим болгъанын билемисе? Стол юсюнде бу тетрад къалау мени сакълайды. Тамбла мени аллыма къараб турлукъ джюзден артыкъ сабий барды. Аланы школгъа элтиб, чачмай къойгъан сени эртденбла юйдегинге ушхуур бермей къойгъанчады.

— Суфият, алай нек айтаса?.. Джаным сау болуб, мен юйдегими ушхуурсуз къалай къояр эдим... Андан эсе ёлейим.., — деди анасы.

— Тюз айтаса, анам. Быланы тамбла элтиб бермей мени да джокъду мадарым. Мен олтурургъа керекме, энди ашагъыз да джатыгъыз. Мени ишимден бёлдюрмегиз. Алайсыз да кечеле бир къысха кёрюнедиле, — деди Суфият. Аны баш кюн беш дерси барды, аланы юлгюлерин бичгенча, неден башлаб, не бла бошарына дери тетратха джазды. Юйге берилген дерслени сорлукъ адамларыны тукъумларын кёргюзеди. Класда нени джаздырлыкъды, юйге не берликди-барын да тизеди. Суфият билимине базыб къалмай, школда кёб джылланы ишлеген Къасымгъа, Адемейге, Хаджи-Исмаилгъа тартымай соруучуду. Адемейни дерсге хазырланыуун бек джаратады. Адемей дерсде хар айтыр сёзюне дери эринмей, заманын къызгъанмай, къагъытха тюшюреди. Дерсде керек болса, ол аны тюрлендире да биледи.

Уакъ джазыу бла, тохтай, буза, сагъыш эте, Суфият беш къагъытны толтурду. Бары да кечеги ушхуурларынын битдириб, джата тебрегенинде, анасы орта эшикни ачыб:

— Суфият, бала, суумай туруп деб, гырджынынгы табада къояма. Айран гитче бекшайчыкъдады. Артда башын джабаргъа унутма,— деди. Суфият башын къымылдатыб, эшитгенин билдирген болмаса, джууаб этмедди.

Джай чилледе забалы джерде табланмагъан чалкъы бла къычырым узунлугъу болгъан хыршыны негерсиз башындан киргенча, тетрадланы бирем-бирем алыб тебреди. Бешинчи класда окъугъан сабийле джай къалай солугъанларын, юйлерине къалай болушханларын, не кёргенлерин, школгъа къалай хазырланганларын джаз-

гъандыла. Алтынчыныкы диктантды. Джетинчи класс джай колхозгъа къалай болушханын джазгъанды. Сабийледе кирсиз, халатсыз, ариу хат бла джазгъанла алай кёб тюлдюле. Халатла диктантда айырылыб аздыла. Сабийле кеслери сагъыш этиб, эслериндегин джазгъанларында уа тюрлю-тюрлю халатла аякълашыб-башлашыб тюбейдиле. Иги окъугъан сабийлени тетрадарында аллай халатлагъа тюбесе, Суфият башын булгъаб, ручкасын столгъа атыб, сагъышланыб талай бирни турады. Тюз джазыуну джорукъларын терк унутхандыла. Билген затларын таб джарашдыра билмейдиле. Джазгъан хапарлары ташны ташха ургъанча, учхара некди? Была былай бла тюзелирлеми? Быланы устазлары Адемей болса, бу халатланы къалай бла тюзетдирлик эди? Сорууларына кеси джууаб этгинчи, дагъыда тетрадарны алыб, къоркъа-къоркъа ичин ачды. Халат табмай сау бетни окъуб чыкъса, кёлюн басыб джарыйды. Тетрадарла джукъара башлагъан заманда тауукъ къычыргъанланы эшитди. Алая бошамай орунга кирлик тюлдю. Баш къагъа тебресе, ёрге къоба да юню ичинде ары бла бери бара, кесин аязытады. Кече лампасы эм кеч джукъланыучула белгилидиле: Суфият, Адемей, Хашир, Салимат. Къайсы бирин тизгин. Алая элчиле аланы ажымсыз биледиле. «Кечелерин устазлача джукъусуз атдыргъан ким болур?»—деб сейирсинедиле. Ала артыкъ да быйыл кёб болгъанча кёрюнедиле.

Августну аягъында, устазланы конференциялары бошалгъанлай, Хаширни районнга чакъырыб:

— Джаш болгъанынги, дженгиллигинги да билебиз, алай болса да Хаджи-Исмаилны орнуна сенден тыйыншы адам табмайбыз»,—дегенлеринде, Хашир унамай, аякъ тиреб кёрген эди. Къоймагъанларында, директорлукъну бойнуна алгъанды. Дженгиллиги болгъанлыкъ-

гъа Хаширни билими теренди. Къолгъа алгъан ишин тын дыргъынчы тохдай билмейди. Сабийлеге суймеклиги барды, алагъа айтханын этдире биледи.

— «Джангы сибиртги иги сибиреди»—дегенлей. Хашир школдан чыкъмайды, ол аны амалтын ауруу табаргъа башлагъанды, —деб, устазла бир-бирине къым-тым этедиле. Хашир школгъа барындан да алгъа келеди, барындан да кеч кетеди.

Конференцияда бу школну директору, завучу да устазланы дерслерине аз киредиле деб чертилгенли, Хашир ишден бошагъанлай, блокнотун да къолуна алыб, къайсыны болса да дерсине кириучю болгъанды. Алая ол кюн бир чурум табылыб, ол дерсни сюзмей къойса, дженгилде джокъламайды, таб, унутуб къойгъаны да болады. Хашир директор болгъан кесек заманны ичинде экинчи классда бир ачыкъ дерс берилгенди. Ары тогъуз устаз кирген эдиле. Бир сылтау чыгъыб, аны да ючюнчю кюнюнде сюзгендиле.

Мындан алда Адемей кесини дерсине Хаширни чакъырды. Джетинчи классда ана литератураны дерси барды. Дерслерини кемликлерин кишиден эшитмегени себебли, Адемей директорну кеси иш этиб келтиргенди. Хашир арты сюремде бош партагъа барыб олтургъанды. Классда кѣб сабий болса да чибин учхан эшитилирча, шыкъыртсызды. Орунларына олтургъанлай, сабийле тиллешгенча, бармакъларын ёрге кѣлтюрдюле. Устаз сорургъа ашыкъмады. Кимле келмегенлерин джокълаб, «юйге берилген дерсни сорду. Къолла биягъынлай кѣлтюрюлгенлей турадыла. Орта тизгинден ал партада олтургъан кѣккелек джашчыкъ Адемейден эркинлик алыб.

— Биз бюгюн «Джумдурукъ бла джалчы» деген поэманы хапарын айтыргъа, тыйгъычсыз уста окъургъа керекбиз юйге аны бергенсиз, — деди.

— Биле эсенг, поэма не кёзююню сураглайды? Аны ким джазгъанды? Айт,—деди Адемей.

Джашчыкъ гузаба атлаб, классны аллына чыкъды. Ол Хашир бла устазына кёзюу къарай, поэманы хапарын башлады:

— Джангы власть эркинлик келтиргенликге, биринчи джыллада насыб табмагъанла болгъандыла. Къарачайда ол кёзюуде, таб, джалчы джекгенле да тюртюлгендиле. Иссаны поэмасы отузунчу джыллада Къарачайда класс кюрешиюню кёргюзеди. Адам тюрсюнде хатер сиз, къызгъанч байны иннети джаныуарды. Ол бир джарлы джашны беш джылны джегиб, хакъын тёлерге керек болгъанында, асыры джутлукъдан джалчысын чегетде, адам болмагъан учхара джерде ёлтюреди. Ол мурдар хакъгъа чыгъарыкъ малын, кесине къалдырыгъа мурат этгенди, алая...—деб, хапарны юзмей, бардыра тургъанлай, Адемей анга былай сорду:

— Ол бары да алайды. Сен поэманы баш магъанасын айталлыкъмыса? ,

— Нек айталмайма. Мен аны башдан-аякъ төрт кере окъугъанма. Ол огъай эсенг, ёлген джалчыны таныгъан адамланы хапарларына да тынгылагъанма,—деди джаш.

— Игиди, олтур. Мени сорууума джууаб эталлыкъ бармагъынгы ёрге тутчу,—деди биягъы Адемей. Бармакъла кёлтюрюлдюле. Устазы онгсунганы аны сююмлю ышаргъанындан танылды.

— Ибрахим, турчу, сен джууаб эт,—деди ол. Арты сюремде терезе тюбюнде олтуруб тургъан санлы джаш эрлай ёрге къобду. Ол ашыгъыш атлаб, досканы туурасына чыкъды.

— Поэманы баш мураты: байланы, адам джегиучюлени бетсизликлерин, къаллылыкъларын кёргюзюудю.

Адам джегиучюле, киши хакъ ашаучула джалчыларын джазыкъсынмай, аланы толу хакъларын табдырмай таб тышген джерде уа къанга бояб къояргъа да тартымагъанларын кѣргюзюдю. Алай демеклик, бай бла джалчы ёмюрде да къарнаш болуб джашарыкъ тюлдюле. Байлыкъ, харам ырысхы байны эсирик, къаллы этедиле. Джангы властыбыз адам хакъ ашаучулагъа аны ючюн къаршчыды.—деди Ибрахим.

Дагъыда сохтала талай соруугъа тыйыншы джуаб этдиле. Устаз алагъа поэманы юзюклерин окъутуб кѣрдю... Къайсы бири да тыйылмай, джунчумай джалчысын сойгъан мурдаргъа демлешгенлерин таныта кѣлтюртуб, таукел окъудула. Дерслерине иги хазырланыб келгенлерине кеси да ыйнаныб, директорну да ажымсыз болгъанын таныгъанында, устаз сабийлеге талай соруу сорду.

— Адам джегиуню тохтатхан бла къалмай халкъ бары да бирча урунуб джашар ючюн, джашауда толу тенглик болур ючюн бизни джуртубузда не этиледиз?

Бу соруугъа джууаб этерге хазырла бармакъларын кѣлтюрдюле. Адемей къызчыкъны ёрге къобарды.

— Адамла бирча урунуб, тенг джашар ючюн бир-бири хакъын ашамаз ючюн, бизни къралыбыз колхозла къурагъанды. Джалчыланы, джарлыланы, урунуб джашагъан берч къоллуканы джарыкъ, насыб джашаугъа чыгъарлыкъ колхозду. Адам хакъ ашаучула колхозну кѣрюб, аны ючюн болмайдыла. Биз окъугъан поэма анга туура шагъатлыкъ этеди,—деб къызчыкъ джууаб этди. Дагъыда талай соруугъа тыйыншы джуабла этдиле. Адемей ала джетишдирмей къойгъан затланы эслерине салды. Джетеуленнге берген кесаматын журналдан окъуб, барына да эшитдирди. Сабийле да устаз

берген багъагъа разы болдула. Адемей. «поэманы экинчи башын азбар этиб келигиз», дегенинде, башларың булгъагъанла болдула. Аланы эслесе да устаз сёз къошмады.

Къонгурау къагъылыб. Адемей дерсни бошалгъаның айтханында да сабийле, орунларыңдан тебмей тура, эдиле. Хашир, классха бюсюреу этиб чыкъды. Аны ызыңдан бары да тышына къотарылдыла.

Школда эртден бла окъугъан къаум чачылгъанлыкъгъа, устазла Хаширге билдирмей, кетиб къалмайдыла. Бюгюн да аланы канцелярияларында мурукгуларың эслеб:

— Эки минутха былай бир олтуругъуз,—деди ол. Бизни школубуз тамадаланы аузларына тюшгениң кесигиз билесиз. Къадалыр кереклиди ансы, биз къалгъан школланы устазларыңдан не бла кембиз?.. Айтыгъыз. Школ ишде менден эсе сиз кёбню кёргенсиз. Бизни джангыз бирибиз не билимин, сынамың, не усталыгъың, къалгъанладан джашырмазгъа керекди. Школубузну бети чыгъарың излей эсек, биз барыбыз да бир юйюрча болайыкъ. Сабийлеге кемсиз хыны джарамайды дейсиз. Болур. Алая кеслерин алагъа ариу кёргюзюр, «сюйдюрюр» ючюн хата этгенлерин да, дерслерин билмей келгенлерин да эринчекликлерин да кечиб баргъан устазла тюзмюдюле? Бурууну джанында тютюн иче тургъанланы юслерине чыгъыб къалсала, кёрмегенча этиб, бир джанларына бурулуб кетген устазлагъа школда орун болмазгъа керекди. Саулай школну сакълар ючюн, биреуню харам этиуде мен джангылычлыкъ кёрмейме, —деди Хашир. Устазла анга сёз къошмадыла. Алай а энди нени юсюнден сёлеширикди директор? Аны билмей аузуна къарайдыла. Адемей папиросун бура: «Арабин не зат айтыб къоярыкъды? Дерсими юсюнден была бары

да тургъанлай сёз башлаб къояр да» деб къоркъгъанча, Хагирге кёзюню къыйыры бла къарайды.

Джангы директор канцелярияда тютюн ичиртмейди. Устазланы ашыкъгъанларын таныб:

— Кёб сёлеширик тюлме. Мен сизни дерслеригизге кирсем, кесигиз бла сёлешиб къоючанма. Бюгюн Адемейни дерсинде эдим. Ол энди литератураны окъутады. Аны юсюнден кёлуме келгенни барыгъыз да тургъанлай айтыргъа разы болуб тыйгъанма сизни. Мени сёзюм ачыкъды, бюгюн Адемей къуандырды. Сабийле устазларын багъалатадыла, дерслеринде кеслерин тута биледиле. Адемей сёлешген заманда ала шум болуб къарайдыла. Сорса уа бармагъын ёрге кёлтюрмеген аз кёрлюксе. Не ючюн? Дерслерин этиб келгендиле. «Къалай?»—деб сорургъа излей болурсуз. Устаз дерсни толу ангылата биледи. Къарыусуз окъугъан сабийлеге аслам эс бёледиле. Къонгурау къагъылыб, дерсле бошалгъанлыкъгъа, Адемейге школда иш бошалмайды, юйге ашыкъмайды. Ол ангылаялмагъан сабийлеге тынч тилде айыртхынчы къоймайды. Къысхасы, Адемейни тюшю-тюню да сабийледиле, кечеси-кюню да школдады. Бюгюн кирген дерсимде мен кемлик танымадым. «Джумдурукъ бла джалчы»—деген поэманы сабийле устазларындан кем биле болмазла деб къойдум. Джумдурукъгъа да джалчыгъа да ала тыйыншыла багъа бере биледиле. Класс кюрешиуню магъанасын ангылайдыла. Ол огъай эсенг, колхозла не ючюн къуралгъанларын, аланы эллилеге не хайырлары болгъанларына дери джик-джиги бла айтадыла. Назмуну тюз окъугъан тынч болмагъанын барыбыз да билебиз. Алая Адемейни классына барыгъыз да окъугъанларына бир тынгылачыгъыз. Орус тилден, хасебден да сабийлени аллай билимлери болса, школубуз ючюн бизни киши ыйлыкъдырлыкъ тюлдю. Анга

ажымсызма. Адемейге соруучу, аны дерслерине барыучу болугъуз. Аны дерсинде олтургъан сагъатымда мен кесим кѣб затха тюшондюм. Сау бол, Адемей! — деб, Хашир сѣзюн бошады. Адемейни бети къызарды. Ол уялгъандан башын кѣлтюрмей:

— Хашир, юсюмде болмагъан махдауланы саласа. Алай болса да сен айтхан сѣзлеге тыйыншылы болур ючюн, къарт болгъан эсем да, къарууму аямазма, — деди. Устазла къобуб кетиб къалмадыла. Сѣз сѣзню къозгъай, озгъан джыл башха класслада кѣчмей, орунларында къалгъанла аслам нек болгъанларын, Адемейни дерсинден а джангыз бир сабийге джайгъа иш берилмегенин сагъындыла. Сѣзню башланнганы былтыргъы джангылычланы къайтармаз дыгаласдан болду. Алая аслам адамны кѣчюрмей къойгъан устазла кеслерин терслемейдиле. Ол огъай эсенг, «биз багъаны сабийни билимине кѣре салабыз» деб махтаннганча сѣлешгенле да болдула. Адемейни уа асыры джумушакъгъа, чомартха санайдыла. Аны ангылагъанында, Адемей сѣзге къошулмай чыдаялмады:

— Тюз айтасыз. Устазны чомартындан эсе къызгъанчы ашхы болгъаны ачыкъды. Билими болмагъан сабийни кѣчюрюрге керек тюлдю. Алай а сабийни керти билимин къалай, не бла ёлчелерге боллукъду. Мен айтыб къояым, бизни ёлчезиб бирча тюлдю. Сѣз ючюн, былтыр Хаджи-Исмаилны дерсинден бир къызчыкъ, мени хоншум, окъуу джылны биринчи, экинчи, ючюнчю бѣлюмлеринде да «2» — ден ёрге чыкъмады. Тѣртюнчюде уа «орнумда къалыб кетеме» деб къадалды. Дерслеге таймаздан хазырланыб келе эди. Билмегенин устазгъа сора эди. Алай бла, къыз джылны ичинде билмеген затларын да билди. Тѣртюнчю бѣлюмде Хаджи-Исмаил анга «3»-ню салыргъа болалма-

ды. Алая джылгъа багъа салгъан заманда «окъуу джылны юч юлюшонде дерсин билмей тургъанды, бир юлюшонде къадалгъанлыкъгъа уа,—деб «2» салды. Сабий джай юй джумушдан бошаб окъуялмай, орнунда къалды. Мени дерсимден да тамам аныча окъугъан бир джашчыкъ бар эди. Апрельден башлаб, ол башха адам болуб къалгъан эди. Тюз джазыуну кыш узуну биз окъуб бошагъан джорукъларын ол майны аллында билди. Азбар этилген назмуланы, хапарладан юзюклени кёбюн къоймай, джаз азбарлаб айтды. Сора мен аны орнунда къояргъа нек керек эдим? Ол огъай, мен анга джайгъа иш да бермедим. Джаз классланы кёчюрген заманда биз эске нени алыргъа керекбиз? Бююн сабийни билими бармыды? Быйыл окъулгъан затланы толугъа ангылагъанмыды? Ангылагъан эсе, биле эсе, къачда, кыш къалай окъугъанына къарамай кёчюреме. Терс этеме деб кёлюме келмейди. Джангыла эсем, айтыгъыз, — деди Адемей.

Устазла сагъышланыб, анга джууаб этерге ашыкъмадыла. Хаджи-Исмаил тынгылай туруб, башын ёрге кёлтюрдю. Хаширге да къарай, былай сорду:

— Адемей, мен сени сёзюнгю тутхучсузгъа санамайма, алая бусагъатда бизге юретген джоругъунг кышныкыш узунука сабийлени дерслеринден тагъаландырмалмы? Алай дегеним: «сабийле, къачда, кыш дерсибизни этебиз деб кюрешмегиз, джаз къадалсагъыз, устазла кёчюрюб къоярыкъдыла» демеклик тюлмюдю? Ол джорукъ сабийлени дерсге сууутурукъ тюлдю деб ким бегиталлыкъды.

Хашир кюнортадан ингирге окъугъан сабийлени коридорда дауурларын эшитиб, сагъатына къарады.

— Заманыгъызны алдым, айыб этмегиз. Кечикгенбиз. Асыры терен хапарлагъа кириб барабыз. Аланы

юслеринден сѣлешир кюнлерибиз аллыбызда кѣб
дюле, Адемей айтханда да магъана барды,—деб. ёрге
кѣобду. Бары да чыгъыб, кюнортадан ингирге окъут-
хан устазлагъа орун кѣйдула.

Онючюнчю башы

Быйыл «Чомарт» деген колхозну эки фермасы да джайлыкъгъа Наратлы Къолгъа чыкъгъандыла. Кенг терен ёзенни эки джаны юслерин нарат басхан сызгъалы, кѣулакълы) таула, джашил чатла, тѣппелери кѣкге тирелиб тургъан таракъ тишлеча, кысыр къаяла. Тубанланы тюбюнде, къанга бузладан эриб кѣошулгъан, мийик чатладан къайнаб чыкъгъан чокъуракъ суула, чууакъ кюнде узакъ бетледе кюмюш чыбыкъча джылтырайдыла. Адам аякъ кирмеген таулада шындык чегетледе кѣулакъ юзюлген, къая оюлгъан, буу ёкюрген тауушла уллу ёзенни зангырдатадыла.

Тубанла уа! Былайда кюн ариуда аланы сынагъанмысыз? Танг ата, бир къарачыгъыз! Ёзенни баргъан уллу сууну бойнунда кѣксюл тубан къалкыб турур. Чатлагъа, кѣулакъллагъа къарасанг да уюб тургъанларын кѣрлюксе. Танг джарыб тебрегенлей, джукъусураб тургъан тубанла кѣозгъаладыла. Кѣулакълладан, чатладан тебрегенлери аз билине, кѣлтюрюледиле. Былайда сюрюучюле аны эслеселе, «суу ичиб, таяныб барадыла» дейдиле. Сынаб къарагъан, алагъа джансыздыла дерик тюлдю. Ёрге таяна барыб, кѣзню джумуб ачхан тенгли бирге чынгылланы, сыртланы юслерине чагъылгъан шпан джюню юзюклерича, джабыуу болуб джыйылады.

да. Бир титилиб, устукку-устукку болуб, юзюк джюнча деббанлагъа къонадыла. Аланы оюнларына къараргъа излей эсенг, кюнортадан ингирге сына.

Тауну тѣббесине джуукъда чууакъ кюнде къая табхырдан къаралдым булут джерни тубюнден деу кѣрюкю юргенча, къайнаб чыгъыб, джел кюн къарачай оджакъдан бурулуб къотарылгъан тютюнча, аяз ургъан джанына ышырылыб чачылады. Мычымай акъсыл булутла тауну чынг тѣббесинде къая эшикден басыныб кириб, бауурланыб, ѳзенни ичине салынырла. Къараууз булутла уа башы бла бир-бирине джете озуб, дагъыда ѳшюнлешиб, къалджа болуб, тиш туруб, тюз ѳрге чыгъадыла, сора ауурлукъларын кѣлтюралмай, салыныб, ѳзенни башын джабарла, къараб тургъанлайынга болгъан кеч бет алыб, къаралыр. Джылы джангур сермеб башлар. Мычымай биягъы булутла, бир-бири бла демлеше, чачылыша, къошула тебрегенлерин эслегенча, кюн алтын таякъларын джибереди. Таш да, ханс да бирлен джылтырайдыла. Джылы тылпыу, тау хава «мени солу» — деб, эришгенча, кеслерин береди. Джюклерин ташлагъан джарыкъ булутла алгъындан эсе дженгил къымылдайдыла. Чыгъа барыб, башындан огъаргъы тау аязчыкъ къакъгъанлай, энишге салыныб, кюнбетлеге бауурланыб, шындык чегетге сингерле. Бир кесекден къарасанг; чегет тютюнлеб, кюе турады, деб къоярыкъса. Кѣб турмай, биягъы аяз аланы чегетден айырыб, мийикге, кюнге, джуукъгъа чыгъарады. Ала ѳзенни башына чардакъ болуб, биягъы джылы джангур себелейди, сынаб къарагъан, былайы булутланы уяларыды дерикди. Сейирлик таулада сейирлик булутла! Ингирде энишге тюше келиб, биягъынлай тѣббелеге, джитилеге къонадыла.

гзенни башында уа къысыр къара къаяланы кенг бауурларында ѳмюрлени тургъан бугъойла миялача

джылтырайдыла. Наратлы Къолну булутсуз, чууакъ кюню аз болады.

Былайда Дорбунлу къаяны тубюнде, къара сууну бойнунда Назбийни сют фермасы орналгъанды. Сюрюючюле Анзор бла Харун малдан, джерден да хапарлары болгъан адамладыла. Харун джангыз джашын окъуудан тыялмай, малчыкълары бла кеси къалгъанында, табсыныб колхозгъа киргенли иги кесек болады. Алай а мында да кесини малчыкъларын кечиндирир къайгъыда болуб, къалгъанлача, какъ алалмайды. Аны айтыб, ол тарыгъыргъа ёчдю. Анзор анга тынгыларгъа да суймейди. Назбийни къызы бла джашы да биргесине тюдюле. Алай а экисин да ол кеси разы болуб ийгенди. Къызы Муслимат курсланы бошаб, къайда эсе да машинистка болуб ишлейди. Элине аз келеди. Къазий а машинаны къоюб, уллу шахарланы биринде 4-джыллыкъ техникумгъа киргенди. Назбий андан дженгил-дженгил хапар алады. Малчыла бла сёзге къызса, юйдегиси бла махтанган къылыкъчыгъы да барды. Анзор къаратонду. Юйдегили болуб джашагъанлы он джыл болса да сабийи джокъду. Ийнек саууучулары джартысы эркишиди. Къызлада эл школну бошагъан джокъду. Аланы аталары, къарнашлары неда къысха джуукълары былайда ишлейдиле. Малчылыкъдан терен хапары болгъаны себебли Назбийни аман кёрмейдиле. Ферманы тамадасы болгъанлыгъына джангыз бир ишден баш бурмайды.

Бир кюн эртден азыкъны заманында стауатха сары атлы кирди. Къараса, Алым! Аtdан тюшюб Назбий бла саламлашды. Ичкери кирирге унамады, суусабны уа къатына да къоймады. Акъ чилле кёлеги къара кенг бучхакъ кёнчегини ичине джыйылыб, къара чачы мангы-

лайына тѣгюлюб, джунчугъандан онг кьолю бла чубур кырккыылгъан джелкесине узала:

— Мен ашыгъама, Сютюгюз къалайды? Къызла нек кѣрюнмейдиле? — деб сорду. Назбий кюлюмсюреб:

— Сеннге къызламы керекдиле? Ала да узакъ тюлдюле, табарбыз, — дей, кьошланы башында къая таба айланыб сызгъырды.

— Ийнек саууб бошагъанлай, былайгъа таяныб на-ныкыгъа джубана турадыла. Бусагъат джетерикдиле, — деди. Ала тюшгюнчю Харун эки кѣзюн ууа чыкыды. Къара къабдалында саламларын къагъа:

— Хош келдинг, джигит! — деб Алымгъа кьолун узатды. Аны кьолун иймегенлей: — Кьошчу къанынг а джокъду. Ат белине джаратылыб тураса. Сен да насыблыса бизден! — деди. Аны бу сѣзлерин ушатмай, Алым кьолун бери алыб:

— Мени неме сукъланаса аллай бир? — деди.

— Сеннгеми? Сукъланама. Кесинге да къара, бизге да къара. Биз итни-битни кьуллугъун да этиб айланабыз, сен а джылы кирсиз юйде ишлейсе, атланы сайлаб минесе. Сен не аласа, биз не алабыз?

— Харун, мен да артыкъ ачха алмайма. Хар ким да буйюрулгъан хакъны алады.

— Ким буюргъан хакыгъа айтаса?

— Кърал, Совет власть, — деб, Алым джанына тие-рек болуб кѣлтюртдю.

— Ала сени джанынгда боллукъдула ансы, бизге асыры кырылыб кюреширик тюлдюле. — деб Харун къатында нарат дюкгючге олтуруб, инчигине тюшюб тургъан сюзюк ышымларын ѳре тартды.

— Сизни джаныгъызда нек болмайдыла? «Биз» деб кимге айтаса, мен ангылаялмайма?

— Кесиме, Анзоргъа, ма сени къатынгда сюелиб гургъан Назбийге.

— Назбий! Кёлюнге джетмеген не барды? Неге къыйналаса, — деб Алым ашыгъыш сорду.

— Барды! — деди Назбий. Алым не айтыргъа билмей, башын булгъаб:

— Да не затды, къыхсасы, бусагъатда сени джюрегинги аллай бир инджитген? — деб кёзюн алмай сорду.

— Алым, къарнашым, инджилеме, кюеме, не этейим, мадар табмайма, заманны оздургъанма. Окъуусуз къалгъаныма ёкюнеме, Алым...

Алым сюйюмлю ышарды, айтыр зат а табмады. Сора сагъыш этиб:

— Андан сора башха инджиуюнг бар эсе, аны айт. Сен айтханнга бизни бюгюн болушур къарыуубуз джюкъду. Харунну уа джанына тийгенсиз... Къалай эсе да кёлю хош тюлдю. Хакъ алыуу къалайды? Асыры къууанмагъанча кёрюнеди... — деди.

— Алым, къарнашчыгъым, бизни колхозубузгъа «Чомарт» деб бош атагъандыла. Кесине урунганнга капек пайдасы да джюкъду. Атына «Ишлемеген ашамаз» атаргъа керек эди.

Назбийни бу сёзлери джанына джетиб, Харун былай сорду:

— Иманынг хакъына, Назбий, менден артыкъ этгенинги бери бир кёргюз, меннге ёзге не зат ишлетириксе! Бузоу да кютдюресиз, малланы кече да сакълатасыз, таб, бир-бирде уа ийнек да саудурасыз. Сени уа бизге къарауулдан сора ишинг-кючюнг да джюкъду.

— Харун, даулашмайма, сен тамадаса. Сенича мен къалай ишлейим. Алай а Алым тюзюн билирге сюе эсе,

малчылагъа сорсун да къойсун. Энди, Харун, не эсе да бир айтханса деб, сени бла таякълашырыбыз джокъду. Джашынг келсе, барын да ангылатыр. Бизни кибик къарангылагъа сен тынгыларыкъ тюлсе, — деб, сѣлеше тургъанлай, къызла келиб къонакъны къолун тутдула.

— Сиз чегетге джайылыб айланганлыкъгъа былайда къонакъ джаш эртденли сизни сорады, — деб Назбий чам этгенин билдирирге Алымгъа къараб, кѣзюн къысды.

— Назбий, джылынг келгенликге къургъакъ чамынг къурумагъанды. Харун барды ансы санга уа бар эди айтырым, — деб, токъ албѣскюн къыз тенглерине къарады.

Ала келгенлеринде, Харун къолуна таякъны алыб, къая тюбюнде джайылыб отлай тургъан бузоулагъа кетди.

— Алым, къызланы келтир дегененг да келтирдик, энди не айтырыкъ эсенг да кесинг биле болурса.

— Тоба, Назбий, къонакъ арыгъан болур, чам этер къарыуу къалмагъанды. Къайдан эсе да абызыраб келди, — деди бири.

Алым къашын-башын тюйдю, джукъ а айтмады. Анзор малларын суу ызында дуппургъа тыйыб, ала исси-леген кѣзюуде суусаб болуб ат бла къошха бурулду. Стауатда къызла бла Назбий къонакъны тегерегин алыб тургъанларын кѣрюб, Анзор къатларына келди.

— Алым, хош келдинг! Бюгюн бизге бухгалтерлигини кѣргюзейим дебми келгенсе, огъесе комсомолланы тамадасы болубму келгенсе? — деб сорду ол.

— Экиси да болуб келсем, даунгму барды!

— Аллах-аллах, табу да этерикбиз! Энди бухгалтерсиз джашауубуз джокъду. Джылыбыз келгенликге, джаш болургъа барыбыз да бек сюебиз. Ма джаш къызчыкъла не айтаса, — деб ауузунга къараб турады-

ла. Сеннге огъай дерик джокъду былайда,— деб, къызчыкъланы кѣргюздю. Биягъы къыз аны чамын терсине ангылаб:

— Анзор, аны эгечлеринге айтдырырса. Бизни оноубуз сеннге джетибми къалгъанды, кесинг оноулукъ болуб тургъанлай.

Джаш бизден тартына болур дейме, эслеб сѣлеш,— дегенинде, Алым:

— Эгечим, мени юйюмде сени кибик бирим барды,— деб джууаб этди. Сѣзню тюртменлигине сейирсиниб, къызла бир-бирине къарашдыла. Къургъакъ чамны джарашмазлыгъын таныб, ала андан тереннге кирмедиле.

Алым нек келгенин айтды:

— Дженгилде комсомолчула джыйылгъан этерикбиз, ишигиз бла шагърей болургъа сюеме. Къарайма да бешигиз да джаш адамла, комсомолгъа кирмей нек турасыз? Сизни кибикле киредиле ары.

— Алым, келгенинги иги этгенсе, алай а бизден сеннге хайыр чыгъармы?—деди сахтиян чарыкълы къатангы кызчыкъ.

— Нек чыкъмайды?

— Биз окъуудан терен тюлбюз, эки-юч классдан ѳрге чыгъалмагъанбыз. Сиз баш кюн бла бош кюн сайын бир джыйыласыз. Бизни джюрюб къолубуздан келлик тюлдю. Джай кыш да таудады джашауубуз.

Къызла чамгъа, накъырдагъа дженгиб, ол умут этгенча къагъыт джазыб бералмадыла.

— Алым, юйюбюзге да сорайыкъ. Бу джол бериб ийсек, сен экинчи бизни джокъламай къоярыкъса. Комсомолгъа кирлигибизни излесенг, энтда мычымай келирсе,—деб джаш кетгинчи кызла иште келтюрюлдюле.

Сёзге кьошулмай тургъан Анзор Алымны къатына келиб:

— Кетиб къалма, бек ашыкъмай эсенг, айтырыгъым барды, — деб шыбырдады. Къызла алайдан джаллагъанлай:

— Алан, бизден тюзлюкню излейсиз. Тюзлюкню бузгъанланы уа кёрюрге суймейсиз. Харун тенгим болса да колхозну адамы тюлдю, локърасыды. Анга тюк чакълы бир хайырын джукъдурмайды. Эки ийнеги, таналары, аты, эшеги кесини ашагъаны-ичгени—бары колхозданды. Къыш да ол малларын ма бу маталлы чыгъарады. Кесине джюкге колхоз аны башынамы урады! Алым артха-алгъа салмай, былай айтды:

— Анзор, керти сёз туура болургъа керекди. Сен колхозчуса, эркишисе. Керти зараны бар эсе, кёзюнде айт, ыйлыкъдыр. Алай тюл эсе, сагъынма. Мени ёзге айтырым джюкъду. Алым аты таба тебрегенлей, ол эки кёзю джандырыб:

— Сора эталгъан хатасын этсинми дейсе? Къралны, колхозну сёге, аладан тарыгъа тил джауу къуруб, энди тохдай башлагъанды. Колхозда халкъны кыйынын ашасын, биз да тынгылайыкъ да турайыкъ, алай айта шойса да?..

— Анзор, мен да тынгылаб туругъуз демейме, хатасын кёре эсегиз, бетине къараб, кесине ачыкъ айтыгъыз дейме. Мен да сени кибиб бир адамма. Экибиз да колхозчулабыз. Мени келечилигим неге керекди? Колхозда эркинлик къуру ишлерге берилгенди деб тура болурса. Кёлюнге келгенни артха салмай, айтыргъа да бериледи. Тюзю, Харунну меннге айтханын да джаратмадым. Ат белинде айланаса, менден эсе кёб аласа»—деб зарланды. Тюз айтады, хакъ юлешген сагъатда меннге аслам чыгъады. Колхоз мени джазыкъсыныб бермейди. Ишиме

кѣре хакъ тѣлейди. Бухгалтер бла тюз колхозчу алкъын тенг хакъ къайдан алсынла. Мен бухгалтер болур ючюн, ач да, джалангач да болуб, юйюме тюк файда этмед, башымы солутмай он джылны окъугъанма. Харун а окъуу ючюн, орнундан ёрге да къобмагъанды. Ол тогуз, он тананы кютеди. Меники элни ишиди Аны ангылаялмайды. Қолхозгъа джюреги тюз адамны алай сѣлеширге къолундан къалай келеди, билмейме. Илай болса да къартлыгъында аны бла тенглешиб кюреширге бизге айыбды,—деди. Алым ол кюн ашхам къарангыгъа дери джаш колхозчуланы ишлери бла шагърей болуб, кеч эте, ёзенни энишге айланды.

Элге къайтханында, арбазда Зухраны эследи. Тюшюб, атын такъгъынчы, Зухра джунчуб, юйге кирди. Алым атын ат илкичге илиндириб, анасы болгъан юйге кирди. Марджан хоншулукъгъа келген локъумла бла халыуаны сахан табакъ бла джашыны аллына салыб:

— Келин да келгенди, кѣргенмисе?—деб джарыкъ болуб, къууандырыр мурат бла сорду. Алым джууаб этмеди.

— Кир да бир хапар сорчу. Насыб болуб, кѣчюб, ишге джарашырча келген эсе уа. Экинг эки джерде болгъаныгъыз табсызды. Бир тыбыргъа къарамагъан юйдеги къыйын тюзеледи. Тюбелек келиб былай юйюме джарашыб къалса, ах, менден насыблы ким болур эди,—деб сѣлеше тургъанлай, кѣзюне джыламукъ урду. Алым сахан табакъны джартысын чѣбледи, аузундан сѣз чыгъармай, къобуб, атха миннгенинде, Зухра терезеден къараб

тура эди. Ахсыныб, ол шиндикге олтурду, башын стол-
гъа салыб тургъанлай, къайын анасы Марджан кирди.

— Келин, аурубму къалдынг, машина джарашма-
гъанлыкъ этген болурму? Айранчыкъ берирми
эдим?—деб къайгъылы болду. Кёзлерин кёргюзмез юч-
юн бир джанына айланыб, ёзге джууаб табмай:

— Хатам джокъду. Башым тегерек айланады, ачыл-
лыкъма, къыйналма,—деди. Марджан чыгъыб, ол юй-
ден чайкъагъан айран келтириб:«Ич да къой, муну бек
сююуоченсе,»—деб къанджал кружканы къолуна берди.
Зухра ичмеди. Кружканы алыб, стол юсюне салды.

— Джат да тынчайчы, келин. Сени ауур заманынгды,
джолоучулукъ татыгъан болур. Тиширыудан джарлы
болмаз,—дей, тартынмасын деген муратда эшикни тарта
чыгъыб, юйюне кирди. Зухра барыб орунга таянды.
Алымны кириб хапар билмей кетгенин Зухра не этиб
да башына сыйндыралмайды. Алым ёбгелер зат болуб
билмейди, Зухра терен сагъышлагъа кириб;«джюрегин-
де менден башхасы болгъан эсе, мени ызымдан алай
нек тюшген эди... Ёмюрлюк джашаууна сагъыш эте бил-
мезча тели уа тюлдю» деб къыйналды. Кертиси да Зух-
ра ауур болуб, джангы джан къошуллугъу танылгъан
кюнден юйю джокъламай да турур, таб, ингирде юй-
юне билдирмегенлей, кечени арасына дери айтыргъа тар-
тыныб тынгылаучан эди. Энди уа мындан ары тёзюмю та-
уусула башлагъанды. Сагъыш этиб, мени бу болумум
бла адам къатында биргеме кёрюнюрге тартына болур.
Алай а юйленнген тиширыуну къайсысы да былай боллу-
гъун нек билмейди! Аллай бир омакъ, кука сёзю да къай-
ры тас болуб къалады? Сёлешиб тебресе, тиширыулары-
на сансызланы, хыныланы хиликге этеди. Кеси излеб, ты-
йыншлы кёрюб, тюбеген адамы бла къалай джашагъа-
нын нечик эслеялмайды?—деб Зухра къайгъыларын ким-

ге айтыб, джюрегин кенгдирирге билмей эди. Алым кесин эслеялмагъанлай, уллу кёллю болуб барады. Ишинде адамлагъа хыны кёрюнеди. Сылтауу болмагъанлай сёлешмей эки-юч кюнню турады. Марджан кеч эте, ушхур алыб келиб, Зухраны аллына салды. Келинни бети кьуту кетиб, кёзлери кызыарыб тургъанын таныб:

— Джукъгъа джюрегинги кыйнама. Къараб къарыгъынчы юй болурсуз да къалырсыз. Хар аллыма тюбеген «Ах, шыйыхча ол джашынга тюбегенден насыблы болмаз»,—деб сукъланадыла. Ичкиси джокъ, тютюню джокъ, аман сёз эшитирик тюлсе... Бир джангыз тиширыугъа накъырда этиб, сени кыйнарыкъ тюлдю. Насыбынг джёнеб да къалгъанды. Аллах насыбынги алмасын,—деб тёгюлюб тебрегенин кёлтюралмай, Зухра сёз кьошду:

— Анам, айланган-джюрюген джеринде кимни не айтханындан мени хапарым джокъду. Юйде болумун а меннге киши юретмесин... Билмейме, сеннге аны айтханла насыбны бир тюрлю ангылай болурла...

— Нек, келин? Алай нек сёлешесе? Биз сен туугъунчу да эркишиле бла джашаб, аланы хапарларын эшитиб келгенбиз. Сен ёкюнюр зат не барды? Урмаса, хыны этмесе, ач кьоймаса, орамда аууб сени ыйлыкъдырмаса, тенглерины арасында кесин тута билсе, ишинде махдалса, окъуу болса, огъай, ауруунгу алайым, бир айт, ёзге башынга чыгырмы керекди? Билсенг, бойнунга дери насыбха батыб тураса. Гор этиб джашайса, алгъышда айтылырча болуб тураса. Аны эскериб, аллахха шукурла этиб, бетинги сылай тур.

Айтханы ангылашынмазын таныб, Зухра джууаб этмеди.

— Башына бёрк кийген эркишисине тиширыу бетин ачыб, «Къайры бараса?» «Нек бараса?»—деб соргъан

бизни заманыбызда бешиге санала эди. Эркишини аллах эшикге буюргъанды. Сени инджитмей эсе, сен да, балам, башыга керексиз кюн чакъырыб, аны джюрегин къыйнасанг, разы болмам,—деб Марджан ол юйге барыб, намазлыкъгъа кирди.

Кечени бир заманында эшик хыны ачылды. Зухра илгениб къобса, Алым. Ол бёркюн чюйге тагъа:

— Келген шойса да!—деди.

Зухра тебмей алайда бир кесекни турду. Бютеу санлары джызылдаб, аузундан сёзю чыкъмай, терезе таба атлады. Юч айдан Зухра джашауда эм уллу къууанчына туберикди—ана боллукъду.

— Мен сенге сорама, нек джууаб этмейсе? — деб, Алым киши къайгъылы да болмай, чурукъларына узалды.

Зухра ачыудан терен ахсыныб:

— Келмегенме!—деб, барыб, орундукъну аллында шиндикге чёкдю.

— Сора келсенг, сёлеширбиз—деб тешиниб, орунга кирди. Санларына айтханын этдиралмай, Зухра барыб, джыйгъычны аллында табджаннга таянды. Баш къагъа тургъанлай, илгене да уяна, тангын атдырды.

Кюн элге джете, Алым къобуб, кёнчегине итиу урду, къара ботинкаларын сюртюб джим-джылтырата, ашыгъыш:

— Ушхуурунг бар эсе, сал,—деди.

— Ол юйде къартла джатыб турадыла. Саутха-башха узалсам, уятыб къоярма деб къоркъама. Нек ашыгъаса былай?—деб Зухра тыгъылыб сёлешди.

—Ишиме да санга сорубму барлыкъма?—деб, бёркюн къаблаб: Алым эшикге джетгенлей:

— Алай тохда, айтырым барды!—деб Зухра аллына атлады.

— Мени тынгыларгъа заманым джокъду!—деб Алым эшикни уруб кетди.

Зухура хапарларын Марджаннга билдирмей ичинде тутады.

Алым ингирде къайтды. Киши да сѣлешиб къыйналмайды. Марджан келини не болумда тургъанын кеси да кѳреди, алай а джашын тюзге санаб, бу затланы сагъыныб да сѣлешмейди. Зухра энтда къайын атасындан тил тутханлай турады. Таб, сѣлешсе да тарыгъыуларын анга тартынмай айталлыкъ тюлдю. Тѳзе туруб, чотну болурча кѳрмей, юйюне кетиб къалыргъа хазырланады. Дагъыда сагъыш этиб, Алым бла кѳлюн кенгдиргинчи сѣлешиб, барын да арагъа салыргъа таукел болду.

— Мен кетиб къалыргъа сени сакълаб тургъанымы билемисе?—деди Зухра.

— «Кетемен бла ѳлеменнге амал джокъду», мен урмайма, туймейме, «кет» деб къыстамайма, кесинги тыялмай эсенг а, джолунг мамукъдан!—деди Алым.

— Меннге арт сѳзюнг бумуду?

— Мени экили сѳзюм джокъду. Кѳлюмдеги олду. Энт да айтырынг бар эсе да тынгылайым.

— Айтырым кѳбдю. Бек кѳбдю, ангылаймыса?.. Мени айтырымы учу-къыйыры джокъду,—деб Зухра джыламукъларын тыялмай, барыб орундукъну къыйырына олтурду. Алым хапар сорургъа излемеди. Бир заманда Зухра иги соругъуб, эс джыйды. Ёрге къобуб, столну къатында сюелиб, Алым таяныб тургъан орундукъгъа кѳз джетдирди.

«Кетеме да кетеме кѳлдегин силдей барайым,—деб ол сѳз башлайды:

— Мени санга джангыз бир сорлугъум барды:

«Мени къайгысыз джашаб тургъан юйюмде нек къоймадың?»

— Да мен сени зор бла келтирген болмазма да!

— Да сора адамлача нек джашамайса?..

Мени кесинге нѳгерликгеми келтиргенсе, огъесе джумшчугъамы келтиргенсе? Джолунгдан-ызынгдан хапар нек айтмайса? Сылтау болмагъанлай аууз къара тутуб нек тебрейсе?.. деб Зухра джюрексиниб, сѳзлени бир-бири ызындан басындырды.

— Нек тебгенсе? Къычырма да сѳзюнгю ангылат! — деб, Алым башын джастыкъдан айырыб, кѳлтюрюрге башлады, дагыда сокъуранганча орнуна салды.

— Тѳзе-тѳзе безгенме. Къарыууму тауусханма. Энди барын да тѳгерикме. Мындан алгъа бир джылны не айта эдинг? Не сѳлеше эдинг? Энди ала бары да къалай унутулуб къалдыла? Бу элге мени аягъым тийгенли сау эки ай болады. Келгенимде, сѳлешмей къойдунг. Не ючюн? Сау джылны районо бла кюрешиб, бу элде школгъа ишими кючден-бутдан кѳчюргенме. Аны айтыб, сени бир къууандырайым деб, аякъ тубюмде чѳб сынмай, ашыгъыб джетдим. Сен а хапар сорургъа, тынгыларгъа излемединг. Тели Джанибек Чегемге кетгенча, ингирде ол-бу деб ,кишиге джукъ сагъынмагъанлай, тутдунг да аллынг айланган джерге бердинг да кетдинг. Сен энди джалан джаш тюлсе, аны нек унутаса? Меннге айтмай эсенг да, сени табыб ѳсдюрген атанга сорургъа, «былай барам, къайгы этмегиз», — деб билдирирге нек ыйлыгъаса? Ол сен сан этмеучю атанг, анангдыла сени былай мазаллы бѳгек этгенле! Сѳз айтсала, ауузунга ашагъанча этесе да, сорургъа, «тохда» дерге къоркъгъан этедиле, сѳз къошаргъа мадар табмайдыла. Кеси адамларынг сени къатынгда дыфсыз болуб къалгъанларын сен кесинге махтаугъа, уллу джи-

гитликге санайса. Ангысы болгъаннга уа ол ыйлыкъды. Адамны къаллай бир тартханы, керти болуму — абаданыракъ къуллукъгъа тюшсе, танылыб къала кѳреме. Къысхасы, сен мени джарыкъ дуниямы къарангы этиб бараса. Бу болумунг тюрленмей былайлай турлукъ эсе, биз боллукъ тюлбюз. Кесингден сора кишини танымайса, билирге да суймейсе.

Сен сослан къаяма деб тураса. Тура-турсала, къаяла да оюлуб къаладыла. Сени болумсузлукъунг бла мен къагъытларымы элтиб школгъа да кѳргюзалмай турама. Келгенимден хапарлары болмай, ала устаз излеб айланадыла. Эки-юч кюнден мен былайда ишлеб тебергерге керекме.

Алым орундукъгъа олтурду, стол тюбюнде чурукъларын алыб, кие тургъанлай, Зухраны сѳзюне асыры чарламай:

— Да ким огъай дейди, ишле,—деди. Мен сени бла джашамайма демейме. Сени орнунга мен кимни эсе да хазырлаб турмайма, ма кирирге юйюнг, ашарыкъ табылыкъды. Болгъанымдан иги болурма деб айталмайма. Тиширыула ичкичиле бла да, хаулеле бла да, туююшюучюле бла да джашайдыла! Не уа къатынына кюндеш сынатханла азмыдыла? Джашаргъа суйсенг джашарыкъса, суймей эсенг а, билгенингча эт, — деб Алым энди бираз аязыб, сѳз накъырдадан озгъанын сезе башлады.

— Керти айтаса, бюгюн манга ачлыкъ, джалангачлыкъ да джетмегенди. Кириге юйюм барды, андан сора ненг бла махтанныкъса, айт. Аладан сора дунияда игилик къурубму къалгъанды: джюрек разылыкъ, кѳлню ачыкълыгъы, бири-бирине къайгъырыу, сыйын кѳрюу, адамлыкъ, къайры тас болгъандыла? Бир джылны ичинде былай тюрлениб къалгъанынг, мени тели этер-

ге джеттенин билемисе? Мен суймекликни сагъынмайма. Аны сен письмоларында, неда телефон бла сѣлешсенг, мени юйюнге джыйгъынчы айтыучан эдинг. Энди уа сенге бермезлигин билесе. Къыйынлыкъны, зауукълукъну, да бирге сынарбыз. Къысхасы бир-бирибизни багъалатырбыз деб, аны ючюн сырынган эдим мен.

Алым башын булгъаб, ёрге къобду. Галстугун тюзеге, къабыргъагъа тагъылгъан кюзюге мангылайы бла къарай:

— Мен ишге ашыгъама. Олтур да солунгу да бир ал. Ич кийимлерим, чндайларым да джуулмагъандыла. Кесинг баралмасанг, анама айт, ол суу келтирир. Ишинги бери кѣчюрдюле эсе, игиди, бар да къагъытынгы кѣргюз,—деди. Ол ингирде атымы джылкъыгъа къыстайма деб кетген эдим. Бир джыйылыуда, бир иште болама,— деб юйден чыкъды. Зухра кесини халын таб кѣрмей, барыб табджаннга таянганлай, Марджан кирди. Зухра башына джаулугъун тарта, илгенгенча, ёрге къобду. Сѣлешген а эталмады. Марджан хотасыны этеги бла бурнуна узала:

— Қелин, бююн да маразса.. Адамла кире, чыгъа турадыла, арбазны сибир, марджа. Аны бошасанг, суугъа барлыкъса, эски джууаргъа керекбиз, — деди. Зухра «ангылайма» дегенча, башын кымылдатды.

Онтертюнчю башы

— **Х**ашир, мен сени абынмазынгы суйгеними кесинг билесе. Алай а бу джол сени джаллы болмайма. Сен директоргъа тюшгенли эки ай болмайды. Къасымны уруб чыгъарыргъа неге керек эди? Пенсиягъа кетерге бир джылы къалгъан адамны... сагъыш эт-

чи... къалай-алай болса да 30 джылны школда ишлегенди, сен бла мен туугъунчу заманладан бери!—Сен Алымны суйген тенги болгъанынгы барыбыз да билебиз. Зухрагъа сен башха иш табарыкъ эдинг,—деб, Суфият канцелярияда даулашыб, Хаширни терследи.

— Суфият, сен Москвагъа кетиб тургъанса да хапарын джокъду. Бизни огъай эсенг, сабийлени да башларын суугъа атдырлыкъ этген эди. Мен сабийлени Къасымгъа мындан кѣб халек этдираллыкъ тюлме. Боллукъду! Хаджи-Исмаил аман адам эди деб ким айталлыкъды! Бир джукъгъа санамай чыгъарыб къойгъанларын кѣрдюнгмю! Не ючюн? Ма ол затлары ючюн! Бек тюз этгендиле! Окъууу джетмесе, джаш, билимли устазлагъа школда орун бермесе, аны кѣзюне къарабмы турлукъ эдиле? — деб Хашир шатык сѣлешди, — Суфият, терсни терс джерде кечиб барсакъ, боллукъ тюлдю.

Суфият сѣз къошаргъа керекли болгъанын биле тургъанлай, Хаширни дженгмезлигин билиб, тереннге кирмедди.

— Школ сени къолунгдады. Айыбы, бюсюреую да сеникиди. Алай болса да, Хашир, мен къатылыкъ джарашхан адам кѣрмегенме. Буйрукъла бла иш тюзелиб къалмайды. Директор эсенг, юрет, болуш. Онглулугъунгу, адамлыгъынгы иште таныт. Энди ол да алай болсун. Керти да Москвада окъуб келгенди деб, менден ана тилни сыйырыб къоймагъыз. Орус тил бла литературадан 18 сагъатым барды. Къайсы болса да бир классда ана тилни да беригиз. Мен андан айырылыб къалыргъа суймейме,—деди Суфият.

Хашир сагъышланыб башын булгъай:

— Огъай, Суфият. Къалгъан устазла уа? Бюгюн мен аны юсюнде сени разы этсем, тамбла ала мени элден кѣчюрюле. «Ана тил» бла «Ана литератураны» Адемей-

ден сыйырыргъа керек тюлдю. Адемей ишин суйген, сабийлеге кесин алдыра билген адамды. Аны дерсинден кечмей къалгъан сабий болмайды. Къачан да школда уакъ тюрт-мюртю тохдамайды.—деб къайсыланы эсе да юсюнден айтыргъа башлагъанлай, Хаджи-Исмаил кирди. Саламлашыб, Суфиятны къолун тутду. Джукъ айтмай, узун столну эшик таба къыйырына шиндик тартыб олтурду. Аны къашы-башы тешилмей тургъанын эслеб, Суфият не айтыргъа билмей сейирсинди. Хашир ёрге къобуб, сагъатны къатына барды. Алайда бир талайны сюелиб, сёлеширге излеб, бери айланды:

— Хаджи-Исмаил, тамбла классынгы джыйыб. сёлеширге керекди, къылыгъын джаратмайма,—деб, джууаб сакълаб, башын кёлтюрдю. Хаджи-Исмаил терен ахсынды. Сора Хаширге джити къараб:

— Аны не ючюн айтханлыгъынгыды?—деди.

— Эс бёл, кеслерин бошлаб къойма деб айтханлыгъымды, ангыладынгмы?

— Огъай, ангыламайма. Мени нем да сеннге былай кирпи нек кёрюннгенди?.. Къалгъанланы классларында сабийле бир-бири бла туююше турсала да, дерслерин билмей, сау сагъатны сюелселе да, киши кёрмейди, таб кёрсе да джукъ айтылмайды. Сора джюрегинг джарылмай не этериксе!..—деб Хаджи-Исмаил макъамын тюрлендириб сёлешди.

— Хаджи-Исмаил, айтыргъа мени борчумду. Мен чийсил затны кечерик тюлме, аны билиб къоюгъуз.—деди Хашир.

— Хашир, мен ишинде джангылычы болмагъан адам кёрмейме, деб махданганча ол бу сёлени кёлтюрюб айтды. Хашир сагъыш этиб кюрешмей:

— Манга аллай керексиз къарантхаланы кёргюзтме сен,—деди. Суфият чыдамай сёзге къошулду:

— Хашир, сен бусагъатда сагъыш этмей сѣлеше тура-
раса.

Суфият Хаширни дженгиллиги бла эришмеклиги бол-
гъанын биле эди, алай а ол ышанларын къойгъан болур
деб тура эди.

Суфият чыгъыб, класлагъа кѣз джетдирди. Устаз-
ланы бир къаууму келиб дерс да башлангынчы, сабий-
лени тетрадрларына къарай, кирсизликни юсюнден сѣле-
ше тургъанларын эслеб, ызына къайтды. Сагъатха къа-
раб, стол юсюнде къонгурауну алыб:

— Муну зынгырдатчы, заман болду! — деб, кори-
дорда ойнай тургъан кызчыкъланы бирине узатды.
Терк огъуна сабийле классланы толтурдула. Суфият
журналын алыб, джетинчи классха кирди. Сабийле да
олтургъунчу ызындан Хашир кѣрюндю. Аны къолунда
блокнотун, ручкасын эслеб, нени эсе да сорургъа кел-
генди деген акъылда дерсни башлагъынчы Суфият Ха-
ширге айланды. Хашир арты сюремде бош партагъа чѣк-
дю. Кѣзлерини бир кыйырын джангы директордан ал-
май, сабийле бирем-бирем китабларын чыгъарыб, Пуш-
кинни сураты болгъан джерин ачдыла. Суфият юйге бе-
рилген дерсни соргъанлай, къолун ёрге кѣлтюрген аз
болгъанын эслеб, сорургъа ашыкъмады.

— Суфият Къанаматовна! Мен айтайым!—деб ал-
лында олтургъан сарычач кызчыкъ къолтугъун парта-
дан айырыб, къолун узатды.

— Эркинликсиз сѣлешгенинг ючюн, сеннге сормай-
ма,—деб Суфият терезе тубюнде олтургъан джашчыкъ-
ны къобарды. Мор кѣлекли токъ джашчыкъ, бир кѣзюн
да китабдан алмагъанлай, Пушкинни «Къач» деген наз-
мусун тыйылмай азбар айтыб чыкъды.

— Олтур, «2» салама. Мен окъургъа бермеген эдим,
азбар этерге керек эди,—деб, не бетин, не ауазын тюр-

лендирмегенлей, аны орнуна олтуртду. Сабийлеге сора келиб, партагъа къабланыб тургъан сол джаягъында табчыгъы болгъан, кызылчепкен кызычыкъгъа кёзю илинди.

— Елмезхан, турчу, дерсинги айт, — дегенинде, ол энишге къарагъанлай, къобуб симсиреди. — Сен иги кызы болуучан эдинг да, ючюнчю, тёртюнчю класслада окъугъан заманынгдан билеме. Олтур, бюгюнню, там-благъы дерслеринги да иги билиб кел, тамбла сорлукъ-ма Биринчи кере болгъаны ючюн кечеме, — деб журналгъа джазмай кёйгъанында, кызычыкъны кёзю-башы джарыды.

Суфият талайына Пушкинни джашауундан хапар сорду. Сабийле аны туугъан, окъугъан, ёлген джыллары кескин айталмадыла. Пушкинни биринчи назмулары къачан, нени юсюнден джазылгъанларын, Пушкин джашагъан ёмюр къаллай болгъанын алджамай, болумуча джарашдырыб тизалмадыла. Суфият сагъыш этиб, джангы дерсни башларгъа тыйыншлы кёрмей, Пушкинни юсюнден джангыдан тынч, кескин халда къайтарыб хапар айтды. Сабийлени бусагъатда кеси айтхан хапарны къалай ангылагъанларындан билир ючюн бир-эксине сорду. Джарашдырыб айталмагъаннга соруула бла болушуб айтдырды.

— Юйге биягъы дерсигиз къалады. Тамбла «Гардош къаза эдик», «нартюх арыта эдик» деген сылтаулагъа тынгыларыкъ тюлме, — деб сёзюн бошар-бошамаз къонгурау къагъылды. Хашир блокнотун джабыб, ёрге къобду.

— Джетинчи класс залимди деб тура эдим. Сиз экзамен берликсиз,—деб башын булгъаб эшикге бошлады. Джукъ айтырыкъ болур деб, Суфият Хашир бла канцеляриягъа кетди.

Суфият Хаширни сѣз кьозгъарыгъын таныды. Ачыуланган заманында адамланы къатында башлаб кьояр деген кьоркьуудан аны кеси бла тубешиб, не айтырын билирге изледи. Суфият кеси да дерсин жаратмай, джюреги кыйналыб айланады. Бу арт кюнледе аны салкын болгъанын бары да эслейдиле.

Хаширни тюрленнгенине, кесине асыры бек базгъанына сейрсиниб, Суфият кѣлюне келгенни кимге айтыргъа билмеди.

Бир кюн Хашир устазланы джыйыб, сабийлени кылыкъларыны юсюнден сѣлешди.

— Класда сабийлени халилерин жаратмайбыз, устазла айтханны тындырыб кьоймайдыла деб кыйналабыз. Кесибиз а къалайбыз? Суфият а къайдады? Нек кѣрюнмейди? — деди сѣзюн бѣлюб.

— Аны Огъары къабакъда къарт анасыны эгечи ѳгенди. Ары кегиб турады. Къайтхан болмаз, дерследен сора кеч арба излей айлана эди,—деб билдирди Хаджи-Исмаил.

— Алаймыды? Билдирсе уа?

— Хашир, менге айтхан эди, аны юсюнде мен терме, эсимден кетиб къалгъанды, — деди биягъы Хаджи-Исмаил. Ол джорукъну бузгъанлагъа хатер болмазын излеб сѣлешди.

Экинчи кюн дерсле бошалгъанлай, Хашир Суфиятны кабинетине чакъырды. Экиси столну эки джанына олтурдула. Суфият Хаширни кылыгъын биле эди.

— Хашир, тюнене ѳлгенге барама деб, былайгъа келелмей къалгъанма. кечеригинги тилейме, — деди Суфият.

— Къайгъырмаз, ѳлгенин эшитиб барыбыз да кыйналгъанбыз. Бу арт кюнледе ишим болуб, Суфият, сени

бла сёлешалмагъанма, сен да кеч. Дерсинг ючюн чакъырама, айыб этме. Ол кюн дерсинг кесинги кёлюнге джетгенми эди?

Суфият тынгылады, нелени эсе да эсине тюшюре, былай айтды:

— Устазны разы этиб къойгъан дерс санлаб бир болады. Мени уа аллай дерсим бир кере да болмагъанды.

— Мен ол дерсинги кемлиги бармы эди деб сорама?

— Болур эди. Мен сау юч джылны сабийледен айырылыб тургъанма. Назмуну азбар айтханларын джаратмадым. Дерслерин этмей келиб, мени джунчутханла да болдула.

— Дерсни бардырыуунг тюзюмю эди? Ол дерсинги энди башласанг, да алаймы бардырлыкъ эдинг?

Суфият ашыкъмай:

— Тюз, ма ол кюнча бардырлыкъ эдим, — деди.

Хашир джууабны онгсунмады. Терс болгъанын биле тургъанлай, Суфият ачыу этерге излейди деген муратда, ол башын булгъады, сора бери айланыб:

— Суфият, къалгъанла да бурунлары бла суу ичмейдиле. Сенден уллула да джангыладыла. Аны ючюн аллай бир нек ыйлыгъаса? — деди. Хашир бу сёзлени айтхан сагъатда табсыз джууаб этгенин эскериб, джумушай башлагъанча ауазы шош чыкъды.

Ол кесини тамадалыгъын кимге да танытыргъа излейди. Адам сёз къошарын суймейди. Суфият аны бу халисин ачыкъ таний башлагъанды.

— Биле эсенг, къарама да айт. Аны сен джашырыр не заты барды! — деб Суфият мангылайына тегюлюб башлагъан чачын эки къолу бла джыйыб, артына атды. Хашир директорлугъун, андан кёб билгенин танытыргъа талпыланнганын хар сёзюнде билдиреди.

— Суфият, юйге берилген дерсни сора тургъан сагъатында, сабийлени китаблары парталаны юслеринде эдиле. Назмуну азбар соргъан заманында, эслегенми эдинг?

— Бир, эки партада ачылыб тургъанларын кѳрген эдим.

— Да сора кѳоратыгъыз десенг а?

— Китабларын ачханлагъа мен дерс сормагъанма.

— Соргъанса, Сен биринчи соргъан джаш назмуну китабындан окъуб бара эди. Сен кѳрмеген кибиб этиб кѳйдунг. Дерследен сора да назмуну азбар этиб айтхынчы иймезге керек эдинг.

— Анга «2» салдым да!

— Къызчыкъгъа уа?

— Хашир, къалай эсе да джунчудум да не этерге билмей, анга тамбла сорума деб кѳйдум. Былайда мен терсме.

— Суфият, андан сора дерсинги хатасы болмаса мен сени былайгъа чакъырлыкъ тюл эдим.

— Ах, Хашир, ѳзге уа не затымы эслединг? — деб, Суфият кесин кѳоруулагъандан эсе, джетишдиirmeген затларын ангыларгъа разы болду.

Елмезханнга «2» салдынгмы?

— Огъай.

— Нек? — деб Хашир эрлай ѳрге кѳобуб, къабыргъагъа къысылыб тургъан пианинаны къатына барды, эсине бир унутхан заты тюшюб къалгъанча, башын бери буруб:

Елмезханнга кереклиси «2» эди. Дерсин этмей келген сабийни сен болмасанг башын сылагъан кѳрмегенме.

— Хашир, мен аны башын сыламагъанымы сен кесинг билесе. Алай а бюгюн меннге тебген кюнюнгдю да,

кѣлюнге келгенни артха салма. Ишимде халатымы кѣр-
гюзгеннге уа табу этиб да тынгыларыкъма, — деди
Суфият.

Хашир Суфиятны суюдюмлю тюрсюкюне, бойсунур-
гъа унамагъан ала кѣзлерине къараб, джукъ айтмай,
аллына журналыны ичин ачды. Андан теренине кирсе,
Суфиятны джанына джетерин сезиб, сабыр, джууаш сѣ-
леширге кюрешди.

— Суфият, биз экибиз тенглебиз. Бир-бири сѣзюбюз-
ню ангыларгъа керекбиз. Мен да сеннге игини айтама.
Джангылычынгы мен кесим айтыб къойсам, иги тюмю-
дю? Бир джаны бла тенглигибиз, экинчи джаны бла уа
мени ишим алайды, кесинг билесе. Дерсни этмей кел-
ген Ёлмезханнга сен джан басдынг.

— Джангыласа, Хашир, Ёлмезхан классда иги окъу-
гъанланы бириди. Джангыз бир кере дерсин билмей
келгенди. Аман этгенин айтдым, алай а аны ючюн мен
анга къарыууму танытыргъа керек тюлме. Кеси да
ѣлюр-саусуз болуб тура эди. Аман этгенин ангылаб тур-
гъан адамны дагъыда айыбына джолукъдуругъа
боламыды, ол тыйыншлымыды?

— Суфият, сен устазча сѣлешмейсе, джангыз сабий-
ни эрке юретген анача сѣлеше тураса. Сабийни этген
терслиги сингирилиб барса, ол тамбла саламынгы ал-
май да тебрер.

— Хашир, Ёлмезхан ол кюн уялыб кетди. Экинчи
кюн а дерсин тыйылмай айтды.

— Мен сени быллай къаты тамада боллугъунгу бил-
мей эдим. Сен башха адам болуб къалгъан кѣреме. Са-
бийлени окъутууну джорукъларын, Хашир, биз да би-
лебиз. Сабийни ыйлыкъдыргъан, сындыргъан, къоркъут-
хан болушады, адам этеди дебми тураса? Ала сабийни

унукъдуруб, къызбай этедиле. Мен ол джорукъланы джаратмайма.

— Низам болмагъан джерде иги хали кёрлюк тюлсе.

— Башхаладан мени хапарым джокъду. Мени къалай юретген эселе, мен да сабийлени алай юретирге излейме. Школгъа джюрюген сабий «къалгъанладан арта къалмай, окъуяллыкъма, мен башхаладан кем тюлме, кюрешсем, дерсими билликме» деб ийнаныргъа керекди.

— Ийнанмай эсе уа?

— Биз терсбиз. Аны ийнандырлыкъла бизбиз, устазла. Ала ол затха ийнаннгынчы, окъуу терс боллукъ тюлдю. Мен сабийлени не этгенлерин да кечиб барайыкъ демейме. Аланы айыбларына джолукъдурууну джоллары кёбдюле. Қъысхасы, сабийни джюреги сынмасын.

— Хашир, ол кюн мени салгъан планым толмады. Алая классда болумгъа кёре дерс бердим.

— Суфият, къол салынган планны бузаргъа эркинлиги болгъан джангыз директорду.

— Хашир! Сен айтыудан, сабийле юйге берилген дерсни ангыладыла, ангыламадыла эсе да джанны харам этиб, хаман алгъа чабханлай барыргъамы керекди? Джолда арбангы тохун чюйю тюшюб чархы чыгъыб къалса, тохда, аны орнуна кийдириб, алай тебрерге керек тюлмюдю? Огъесе аны ючюн мурукгу этмей, кечер агъачына джер къаздыра барыргъамы тыйыншлыды? «Артына къарамай, хаман чабдырыб баргъан арбачы джюгюн тас этиб къояргъа боллукъду», — деб Ушинский билмей айтмагъанды.

Сен кирген кюн сабийле юйге берилген дерсни эталмадыла. Аны кёре тургъанлай, юсю бла секириб кеталмадым. Мен аны джангылычха санамайма.

— Ол кюн заман джетмей, джангы дерсинг къалыб кетди, ол да тюзмюдю?

— Къабыргъалары битмеген юйню башы джабылмайды.

— Аны къабыргъаларын ишлерик да сен эдинг? Ол а кимни терслигиди?

— Э-эй, Хашир, сени орнунгда мен болсам, мен илинемек излеб кюрешмей, болумуча айтыб къоярыкъ эдим. Директор устазны дерсине кириб, джангылыч табмай чыкъгъанлыкъгъа, сыйы тюшмейди. Кесинг кибик устазланы дерслеринде сёзге салыб айтырча кемлик болмагъанын кёрсенг, ол дерсге «игиди» дерге къоркъма. Мен аллай директорну керти директоргъа санайма, — деди Суфият. Хашир терсине ангылар деген къоркъуудан кесин кюлюмскюретиб, «Тюзмю айтама? Не-е?» — деб къошду.

— Суфият, мени айтырым: сен дерсни андан эсе иги бардыраллыкъса деб тура эдим. Москвада кетген джылларынг сеннге кёб зат къошхандыла. Аланы сабийлеге берирге борчлуса, — деди Хашир. Суфият асыры онгсунмай тынгылады. Стол юсюнде кесини журналын джаба, Хаширге айланыб:

— Мени кёб джангылычымы айтдынг, сау бол. Ёзге аланы сагъынмай къойсанг да боллукъ эди. Айтханынга тынгылайма да дерслени иги бардырыр ючюн, сабийле билимли болур ючюн сёлешеме дейсе. Алай эсе, кёлюме келгенни мен да айтыргъа сюеме, боллукъмуду? — деб Суфият, башын Хаширге бурмагъанлай сорду.

— Кёлюнге келгенни да айт, мен айтханнга да тынгыла. Боллугъу уа тюзю къалай эсе, алайды, — деб Хашир аны не айтырыгъына къулакъ салды.

— Қлассда дерс бардыра тургъаь заманда, сен ди-

ректор болгъанлыгъынга, мени кемлигими сабийлени къатында ачыкълаб сѣлеширге неге керек эди? Дерсде сѣлешир ючюн менден эркинлик алыргъа керек эдинг.

— Мен? Школну директору?! Кесими устазыма сорургъаamy керек эдим? Аны сен кѣлюнг бламы айта тураса?!

— Кѣлюм бла айтама, Хашир, аллай бир нек чарлайса? Бизни сабийлени ичинде сыйыбыз, сени устазланы ичинде сыйынгдан кем болургъа нек керекди? Устазны сен да, районо да кѣлтюре билсегиз, бизни школда ишлерибиз бусагъатдан эсе башха тюрлю боллукъ эдиле Мен анга ажымсызма. Сабийлени этген джууабларына мен тюз кесамат бераламамы, аны сен кесиме айт, устазланы къатында айтсанг да къоркъмайма. Классда мен окъутхан сабийлени ичинде айтханынги уа тюзге санамайма. Мен бардыргъан дерсде менден эркинлик алыргъа нек ыйлыгъаса?! Сен тамадалыгъынги сабийлени къатында чертиучю болма. Аны уллула, гитчеле да кеслери эскере билирча эт.

Хашир къалын къара къашларын джоппу джыя келиб кенгертди. Джукъ айтмай неге эсе да эсин ийиб, столну джанына олтурду.

— Суфият, былай олтур. Даулашмай сѣлешгеннге не боллукъду! Кел былай, сени дженгдирмезлигинги таныдым. Сен айтхан огъуна болсун,—деб Хашир сѣзню тыяргъа изледи. Аны сезиб Суфият:

— Хашир, даулашыргъа уа мен да излемейме, бир-бирибизни ангыларгъа уа керекбиз, — деди.

— Суфият, тилейме, бизни школубузда устазланы сыйларын сабийлени аякъ тюблеринде теблетдирме. Сен да мен да сабий да болгъанбыз, школда да окъугъанбыз. Айтчы, къайсы устазла башыбызны сылаб тургъан-

дыла? Хыны да эшитгенбиз, дерсен кысталгъаныбыз да болгъанды, атабызны, анабызны чакъыртыр ючюн— да кьоймагъандыла, —деб Хашир тюзлюгюне ийнандырыргъа изледи.

Суфият башын булгъаб:

— Иш кесин танытыр. Заман этер аны джууабын, мен кёлумдегин айтдым. Сабийлени билимли, ариу халли этиуню джоллары кёбдюле. Къысхасы, тюзюн табар ючюн алкъын кюреширге керекбиз. Мени ёзге айтырым джокъду,—деб Суфият кьол тутуб айырылды.

Онбешинчи башы

Сени школда парторг этгенлерине мен къаллай бир къууаннганымы билемисе? Суфият, ишинг ауур болса да, бет джарыкълы боллугъунгу билебиз. Алая соргъанларынга къаллай джууаб этерге билмейме. Сен менден джашса. Мени уа, кёресе, ана болуб турама...

— Зухра, бир сабийге алай этген, тёртюнг-бешинг болса, не айтырыкъса? Мынчакъча, аллай кирсиз сабийчиклени тилинг бла джалаб да тур. Юй джашауунг аманды деб, мен аны сынаргъа келмегенме, ийнан кесинг бла тюбег, сёлешир затым барды. Сен алгъа юйдегиленнгенликге арабыз узакъ тюлдю. Тенглеча ачыкъ сёлешейик,—деб Суфият сёз башлады. Зухра къайынларындан, джашаб тургъан юйюнден тарыкъгъанны бедишге санаб, Суфият бла ол затны юсюнден сёлеширге излемей, сёзню башхагъа бурдуругъа кюрешди.

— Сау къаллыкъ, анабыз юйге бир да сакъды. Сабийни кьоюб ишлерге мени не къарыуум бар эди. Бе-

шикден, сыббадан айырылгъанлы эки ай да болмайды
солуууму алыб, ох деб турама.

— Марджанны тышында махдауу уллуду. Ол бир-
генге болгъаны насыбынгды. Ий, Зухра, Алым келиб
ингирде былай чөгюб, лахор эте тургъанымы кёрсе, не
айтырыкъды, кете барайым, — деди Суфият.

— Ой, сен сау къалгъын, Суфият. Ол бусагъатда юй-
ге келиучю болгъа эди да, сеннге аллахдан игилик да
джаугъа эди. Ол алкъын юйюн джокъларыкъ тюлдю.

— А къыз, Зухра, сора къайда болады?

— Энди аны ишекли затын кёргенме деб айталлыкъ
тюлме. Клубда бир оюн табылады, не келин келтирген,
не къыз чыгъаргъан чакъырадыла. Тоба, ичги бла те-
реннге киреди, баргъан джеринде айыб алдырлыкъды
деб да къоркъмайма.

— Зухра, ол башын джюрюте билген джашды, аны
бары да айтадыла. Юйде сени кесинге къалай эсе да?—
деди Суфият. Зухра аны кесине санаб, сёзню кенгине
джаймазлыгъына базыб, былай айтды:

— А къыз, бир юйде джашагъан адамланы бир-бир-
леринден джашыргъан затлары болады деб, мени акъы-
лыма келмей эди. Тиширыу бла эркиши бир юй болгъан-
дан сора экиси да бир адамча болуб къаладыла деб тура
эдим. Энди уа къарайма да не айтыргъа билмейме.

— Нек сора?

— Кесини юйюнде ол, узакъдан келген бир сууукъ
къонакъгъа ушайды, не «сен къалайса» деб сорлукъ тюл-
дю, бир айтырынг, инджиуонг бар эсе да сёлешиб, сёз
нёгер боллугъу джокъду. Соргъанынга да эриниб джуу-
аб этерикди.

— А къыз, джаш адам алай къалай этеди? Керти
алай эсе, бардан джокъду де да къойсанг а...

— Да аны мен да башыма джыялмайма, аны ол

кылыктары эсиге туюселе, унутурга дугалас этиб
кюрешеме. Не этейим, башымдан кетералмайма. Са-
гыш эт ёмюрлюкге джашар адамла, кече, кюн да бир
тыбырга къараган адамла, джуреклерин бир-бирине
тукмеселе. Ким билсин, мен джашауну ангыламаган-
лык эте эсем да билмейме. Шо, Суфият, сени насыбынг,
аллындады, иги сагыш этмей, сынаб болумун, алам-
лыгын билмей башынга иш этме. Сыфатынга, сюеги-
нгеми керекди! Не да болсун ашыкма.

Суфият ахсыныб, джукъ айтмай, баш энишге къара-
ды. Сора бир кесекден Зухрага айланыб:

— Мени ашыкган джерим джокъду.

Ангыламаганча этиб къояма ансы, Хаширни кёлюнде
мениге бир зат болганын кёре турама. Ол зат эсиге
туюсе, таб, къалай эсе да джурегим къркыды. Алай
а сени кибикле, биргенге окъуганла юйдегилениб, эр-
киши ышык табыб турганларын кёрсем, арган джо-
лоучуча, кесим къалыбмы кетдим, кимге да керек бол-
май деб, а къыз, хайт деб къыйналырым келеди, билемисе.
Мени теллигим болуб эсе да билмейме. Хар къыз-
ны да бола болур бирер сагышы. Сагыш этсенг, кёр-
меген, билмеген бир арбазынга ёмюрлюк джашау этер-
ге кириб барган—батырлыкды.

— Суфият, сен а къайры барсанг да, кимге тубесенг
да джашау эте билликсе. Эс джыйганса, дуниядан ха-
парынг барды, керекли джерде сёзюнгю ётдюрлюксе.
Мен сенича болга эдим...

— А къыз, Зухра, алай нек селешесе, ёлейим андан
эсе... джурегингде болмаганлай адам сёзге къараб эт-
ген болурмуса?..

— Огъай аны уа айтма. Мен унамасам, этген огъай
эсенг, къатыма да келлик тюл эдиле. Кишиге айыбым
джокъду.

— Тюз айтаса, Зухра алай а сёз урумунга къарай-
ма да сабийинг амалтын кечине бараса, ансы юйюрсю-
нюб, кёл салыб турмайса.

— Огъай, Суфият, тюз ангыла, сабий болмаса да ке-
тиб къалаллыкъ тюл эдим. Бу юйге мен суйрелиб кел-
мегенме. Айтмаз сёзюмю айтдыра тураса, мынга тубеген-
ли «эркишиле бары да былай эселе, джарлы кызла
не затха юр-сюр этиб барадыла» деб кёлюме келгенди.
Джюрегим а алкъын сууб бошамагъанды. Зухра къара
джохар чачын тарагъы бла артына тарай, асыры озду-
рубму ийдим дегенча, ёрге къобуб, ол юйге кирир му-
рат бла тебегенлей, билегинден тутуб ызына олтуртду.

— Сен мени Марджаннга сыйлатыргъа излегенинги
билеме. Анам ушхуурну хазыр этиб тургъанлай, сеннге
ашыгъыб келгенме.

Бусагъат кетеме,—деди Суфият. Эшикни ким эсе да
силкиндириб ачаргъа изледи. Зухра гузаба къобуб ачса-
Марджан.

— Эшикни беклебми турасыз? Энци сёзюгюз бо-
лур?—деб ызына бурулуб тебегенлей, Суфият иймеди:

— Огъай, Марджан, сенден джашырыр небиз бол-
лукъду. Бизни сёзюбюз ачыкъды.

— Аны тюз айта болурсуз. Бусагъатдагъыла джун-
чуб, кеслерин асыры джарсытырыкъ тюлдюле. Тоба, ке-
линледе, бизнича, бетлери джибий тургъанла да болур-
ла. Ёзге аллахым сакъласын, уруб кёзюнгю чыгъарлыкъ-
ланы да кёребиз. Тиширыу дегенликге уа эркишилени
озуб тебегендиле. Уят да, хаят да, джер джухтанча,
думп болуб барадыла.

«Бу сёзлени нек айтылгъанларын ангыламай, Суфи-
ят былай сорду:

— Марджан, келинледен кёлюнге джетмеген зат бо-

лурму? Айт да кьойчу. Бу мени тенгимди. Айтханымы этдираллыкьма.

— Огъай тоба, гюнахы кесини болсун, бюгюнлюкде биз кёрген заты джокьду. Былай бир бирде кюн булутха киргенча, мутхузланган кёзюучюгю болады. Андан сора мынга киши джукь табарыкь тюлдю.

— Марджан, не заманда болады алай? Сынамагъанмыса?

— Да энди аны иш этиб, мен чучхуб кюрешмегенме, келинге кёзюуюсюз этсенг да, айхай, оюлады да кьалады. Джашчыкь эркиши тёренчи бир джерде мычыды эсе, бу юсюне суу кьуюлгъанча болады да кьалады. Ол огъай эсенг, тенглери бла киногъа кетгенин да кёлтюралмайды.

— Кёлтюралмаз, Марджан, сени келининг сизни юйюгюзню мюйюшлерин сынаргъа деб келмегенин бек билесиз. Кеси башынгдан бир сагъыш этчи.

— Оу, сен а, Суфият, кьуджурса. Бизни заманыбызны излей эсенг, айтыб кьояйым: сизни кьатыгъызда биз мёлек эдик! Эркиши кьайры кетсе да кьайда болса да бизде соргъан адет джокь эди. Билмей эсенг да билгенча эт, айтырынг бар эсе да аузунгу кьыс да тур. Тыбыр ташча, стджагъагъа чёкгенлей, тешилиб орунга кирмегенлей, юсюме сары тангны ненча атдыргъан эсем, анча игилик келсин барыбызгъа да.

— Марджан, шо тюзюн бир айт, джашы алай келсе кьайын ананг не айта эди?

— Джандетли болсун, хариб, анга бюгюн мен не айтырыкьма. Тюзю, урушурукь болур деб тургъанлайыма, тынгылаб кьойса, ичине бычакьны ургъанча бола эдим. А кьыз, табхан баласына кьайда эдинг деб да сормай эди. Бизни заманыбызда халкь бары да алай эди. Мен анга айыб салмайма. Эркишини аллах эшикге буюр-

гъанды. Хулгулукъ унча тиширыуну не къарыуу барды!
Бизни аллах насыбсыз жаратханды.

Суфият башын булгъаб:

— Марджан, бизни насыбсыз этген кимди, билемисе? Кесибибиз, тиширыула. «Эркишини аллах эшикге буюргъанды» дей тургъанынгы кѳремисе! Нек? Аны эшикге буюргъан бизни къарыусузлугъубузду. Бир юй болуб джашагъан адамынга «къайрыса?», Къачан къайтырыкъса?—деб сорургъа къоркъгъан этебиз. Ала да кеслери аллай бирни ангылаб, хапарларын айтыргъа керек тюлмюдюле?! Ангыламагъаннга уа сорсанг да, айтсанг да айыб джокъду.

Марджан ахсыныб, башын булгъады. Сора айтылгъанны кесине бардырыб, башын къорууларгъа кюрешди:

— Тоба, Суфият, бусагъатынгча былай гыртчылай турсанг, сени насыбынг, алай болмай керти къайын ананы къолуна тюшсенг, джууаш этерге болур. Қызылгыбызда барыбыз да джитибиз. Башыбызгъа биз этмеген джора болмайды. Юйюбюзден чыгыб, башха арбазгъа кирсек, тузакъгъа тюшебиз да, къуйругъу, къанаты джыртылгъан тауукъча болабыз да къалабыз.

— Марджан, сен керти къайын ана деб джер, джюген тыймагъан бир айгъыргъа айта тураса, мен ангылау бла, керти къайын анагъа джашы, келини башха тюлдю. Сеннге аналыкъ да тенглик да этеди сѳз негер да, иш джѳнгер да болады. Сыйынгы да кѳреди, багъангыда биледи. Ма, Марджан, сен да Зухрагъа алайса деб турама. Келининг сени махдай, тиши тюшеди,—деб Суфият сынагъанча экисине да кѳз джетдирди. Зухра амалсыздан ышарды, Марджан а къара хотасыны джыйрыкъларын санагъанча, бармакълары бла тюзете, онгсунмагъанын таныта, къашларын тюйдю.

— Сен хиликге этсенг да мен билген билимми мындан кыызгъанмайма. Табхан баласын суйген, аны бла джашагъанны да суйсюн. Мен келинни суйгенча суйсюн аллах джанымы. Алай а бусагъатдагъыланы кёллерине джетмеклик кыйынды. Ариу бир ийилген алтын сен эсенг да атынг «къайын анады». Къайын бла ёгени аралары уа узакъды деб киши айталмаз. Этгенинги биллик, махдар келин аллах берсин, — деб Марджан Зухрагъа къагъаракъ сёлешгенин ангылагъанында, Суфият тынгылаб къоймады. Ол кетерге ашыкыгъаны себебли, кёлюндегин артха салмады.

— Марджан, ичингде къалгъан сёз болсун ансы, Зухрабыз асыры субайгъанды. Эшла джашынг, тышына-мёлек, юйюне-халек болур.. Не-е? Тюзю айтама, Марджан?.. Джашынгы асыры эрке этиб къойгъан болурса?—деб накъырда халда ышарды.

— Огъай, иги кыыз, аны отда биширмей, суугъа тюшюрмей ёсдюрген, бюртюкден аждагъан этген къатын сен юретир керекли болмаз. Ол келинге бир кюнню таякъ сынатмагъанды, джерге къаратмагъанды, кишини джашаууна сукъландырмагъанды, эркишича бир кере да юсюне алынмагъанды... — деб, Марджан ачыллана тургъанлай, Алым кирди. Суфиятны эслеб, сескекленди. Марджан баш энишге къараб чыгыб тебрегенлей:

— Тохла, кетме, айтырым барды,—деб Суфият аны ызына къайтарды.

— Къайда эдинг, мен сени бла ишим болуб келгенме, сен а юйюнгден эрек болуб айланаса?—деди Алымгъа. Джууаб этмей эски газетни къолуна алыб, Алым орундукъну аякъ джанында таянчакъ шиндикге олтурду.

— Алым, сен чибинлеме, мени ишим болмагъанын да билеме, бюгюн Марджанны, Зухраны орнуна мен со-

руу алама, нек джууаб этмейсе? Сени къайдагъынты экиси да билмейдиле.—деб кюлюмсюреб, чам халда сорду.

— Алагъа ол керек тюлдю. Ол алагъа джетмейди,— деди Алым. Суфият кзулакъларына ийнанмай:

— Къалай дейсе? Алай нек селешесе?—деб сорду ол. Алым мангылай туюбу бла къараб:

— Суфият, айыб этме. Бу сени кзуру да адетингми-ди? Мен элден чыкъмагъанма, алагъа нени сорлукъ эдим?..

— Чыкъгъанынг бла чыкъмагъанынгы ала къайдан билсинле? Бир палахха тюбеб тура эсенг а?

— Къойчу, Суфият, башымы аурутма, алайсыз да мен безиб турама,—деб, тобукъларына джайыб тургъан газетине битди.

— Алым, сен анангы айтханын джерге тюшюрмей, тегерегине айланыр заманынгды. Сёз урумларына къарайма да анангы, къалгъанланы да сен кесинги тегерегинге айландыраса.

Алым ушатмай терсине къарады.

— Мени анамда кишини иши джокъду. Мени анам сизге аууз чайкъамды болуб къалмагъанды. Хар ким кесини анасыны оноуун этсин. Къургъакъ, субай сёз бла бетсингенлени мен кёре келгенме.

— Э-эй, Алым, колхозда счетну чыкырдатхандан сора да болум керекди. Сен сау элни комсомолчуларыны тамадасыса. Ала да сеничала боллукъ эселе, Марджаны кёлюне да джукъ келмесин, сора биз джабылгъанбыз.

Марджан бу сёзлени ушатмады, алай а накырдагъа санаб джукъ къошмады.

— Суфият, тенгим, мен кишиге оноу этмейме. Къалай атларымы мен кесим билеме. Энди сабийликден

чыкыгъан болурма деб турама. Сен аны кьой да, школ-
да бола тургъан затланы бил.

— Неле боладыла? Неге айтханынгы ангыламайма.

— Билсенг, эшда кесинги ишинг кьайгылы боллукъ
болур эдинг.

— Болур, Алым, алкьын окьууну кереклигин ангы-
ламагъанла кьбдюле. Кьралдан, закондан кьоркьма-
сала, сабийлерин школну босагъасындан басдырмаз-
лыкъланы мен кесим да билеме. Сен тогъуз, он джылны
белюнмей окьугъанса. Дуниядан хапарлыса. Сёзюнгю
кимге да ангылатырыкьса. Атлагъанынга, этгенинге уа
кьарачы.

— Неге кьарарыкьма? Ичгеними, эсиргенимими кёр-
генсе? Тьуйюшгенимими айтырыкьса? Огъесе халкьны
кьыйынын урады, колхозну мюлкюн талкь этиб бара-
дымы дериксе?..

— Кьуллукъ келген, кетген да этеди, адамлыкъ уну-
тулмайды. Неден да алгъа биз адам болургъа керек-
биз,—деди Суфият.

— Суфият, айтыб кьояйым: мен ауаз бериучюлени
суймейме.

— Ананг, эгечлеринг, тенглеринг—бары да телпле,
сен а акьыл кесек, алтынны джуруну! Дуниягъа да кьа-
лай джаратылгъанса!.. Сейир тюлмюдю?!

— Суфият быллай кьайгысы бла башха адам кел-
се, «мени юйюмден эрек бол!»—дерик эдим,—дей, Алым
чыдаялмай ёрге кьобду.

— Суфият, сениге мен разыма. Алай а не келсин,
сёзюнгю бош зыраф эте тураса. Былайда адам сёзню
огъай эсенг, бир-бирин да кьыйналыб ангылайдыла. Юй-

ню къайгысы бир джанындан, школ экинчи джанындан, мен сер болганма. Энтда бир къарайым, биягы мен джюрегиме джауур тюшгюнчю турлукъма юй да бек—мен да бек,—деди Зухра.

Марджан къобуб, джаллады.

— Энди мен, Алым, сени босагангдан бери атласам, керти айтасыз. «Сууаб орнуна джууаб» деб, быллай бир ючюн айтхан болурла. Кечигиз, деб Суфият эшикни ачыб, кетерге тебрегенин Алым эследи.

— Суфият, сен да менича дженгил адам кереме. Керексиз гурушханг бла нек келгенинги да айыртмадың. Сабыр бол, къарангыды, мен ашырайым,—деди Алым, Суфият акъырын атлай, эшикни аллына чыкъды. Зухра да Алым да ызындан джетдиле. Хар ким сыйын керген тиширыудан Алым тартынды, къалай эсе да джумушады. Алгыннгы кёюрек, бёгек сёзле, къара тынгылау энди Алымны юсюнден кетиб башлагъанча, ол Зухраны кёргюзюб:

— Суфият, ма муну ючюн эсе былай этиб айланнганын, энди кыйнамазбыз, кёлюнго бас,—деди. Зухра къара чачын эки къолу бла ёрге джыя, Суфиятны аллына атлаб:

— Шо не боллукъ эсе да сабыр эт... Ёмюрюнде этмечюсюн этиб тебрегенди. Бир игилик джауаргъа башлагъан болурму!—деди. Алым аны бу сёзлерин эшитмеди.

— Тохда, Зухра. ол джумушагъан да этиб, терлеген кюзгюча, джангыдан ачылмаса, кёрюрсе. Алай а ашыкъма, джалынма. Бир къауум эркишиге ариу айтсанг, джюрегинги ачсанг, аманнга кетиб къалады. Зухра эшда, Алымны сен кесинг бузгъан болурса. Сиз бир-биринге омакълана, сый чакъыра турасыз.

— Оу, Суфият, алай къалай айтаса, а кыз. Тюз бир

буз ташны эритеме деб кюрешесе. Аны эритгинчи кесим тауусулургъа тебregenме.

— Къоркъма, Зухра, эримеген буз болмайды, чыда. Энди кеч болгъанды, юйюме джыйылайым,—деб Суфият сескекли болгъанча, джан-джанына къарай, тири атлаб тебреди.

Алым ызларындан джетиб, юйлерини туурасына дери ашырды.

Оналтынчы башы

И инанамыса, заман кёзюнгю джумуб ачхынчы, думп болуб барады. Сермеб, этегинден, дженгинден тутарынг джокъ, сюрюб джетер хыйсаб табылмайды. Къазий, сен машинаны къоюб техникумгъа джарашханлы кёбмю бола эди. Энди, аны да институтну да артларына чыгъыб келесе. Инженер! Сюрюучюден туугъан саламчабыр, къарачай джаш инженер болуб келгенди!..

Аллыма сюелиб тургъанлайынга мени да келеди ийнанмазым. Школдан къысталыб, азмы келе эдинг юйюнге? Атанг Назбийни Хаджи-Исмаил школгъа чакъырыучусу эсингдемиди? Былай кёрсе, не айтырыкъды экен?

— Азал, алай нек айтаса. Мени бир итлгим чыкъмаса, ол къысталмаз эди. Сен «джылла» дейсе. Мен элден кетиб тышына айланганлы Огъурлуну джангы туугъан сабийчиги экинчи классха барады.

Сора мени неме сейирсинесе? Сен колхозунгу кёзюнге бир кёргюзчю! Аманнга-игиге джетмей, адамланы ишге къобаралмай эдигиз. Энди уа? Танг белги бергенлей, сабан ызда тракторланы тауушлары чыгъыб башлайды.

Голчу токъалланы къош-къош тизиб, чыбыкъ, сыбыртхы бла къаладжюкню сюйретдириб баргъанлай, «та», «хо» деген къычырыкъла бюгюн да къулагъымда турадыла.

— Азал, ишчилеринги ишге узалыулары къалайды?—деб Қъазий хапар билирге изледи. Ол башын булгъаб:

— Ишлейдиле, Қъазий, гюнахларын алыргъа джарамайды. Кеслерине бошлаб: бетигизге уялгъанча деб къойсанг, Қъазий, кёбле ишге чыкъмай къаллыкъдыла. Анга сылтау таба билликдиле. Э-эй, сен билмейсе, Қъазий, окъууунг болса да алкъын джашса. Адамны къаргъасанг, «иги джарашмагъан колхозгъа тамадагъа сайланнгын» деб къаргъай тур. Не менме деб тургъан джашны да, оллахий, джелкесин къашытырыкъдыла. Сейир адамла кёбдюле. Дунияда эм залим кимди десенг, халкъны биргелей кёлюне джетгенди.

Қъазий, джашау игиди. Барыбыз да къараб тургъанлай, сени тюкден терек этиб къойдуму? Қъойду! Сени кибikle уа ненчадыла? Билгеннге ахрат-джандет дегенле ри бошду, ма керти джандет десенг! Джаша, адам болгъанса, — деб Азал кёмкек кёзлерин кёргюзюрге излегенча ачыб кирди. Гымых къыркългъан саргълдым чачын мангылайындан бир джанына сылай, ол кабинетинде Ленинни суратындан эки кёзюн алмай:

— Аз айт, кёб айт, бу адам дунягъа бизни кибик онгсузла ючюн джаратылгъан кёре эдим! Аны табхан, алай ёсдюрген анагъа бизни къаллай бир разы болгъаныбызны ким ангылаталлыкъды. Огъай, сен бир сагъыш эт, ол туумаса, биз не этерик эдик? Мен сагъыш этиб. айтама. Анга биз ойлаша билмейбиз,—деб Азал барыб суратны тубюнден ёрге къараб, башын булгъады. Аны эслеб, Қъазий былай айтды:

— Азал, Ол ма бу джашавну чырагыды, адамланы барыр джолларын джарытханлай турады. Казий галстугун тюзете, сёз кьошду.

— Биягында сен Алийни сагындынг. Ол менден артха кьалмайды, Азал. Сени колхозунгда бригадирди, кьалай ишлегенин сен билмеймисе?

— Да ишни уа кьой да кьой! Салгьан аманатынгы не тындырлыкьды не да ёллюкдю. Отду, от!

— Да кеси да институтда окьуйду дейсе, сора неди хатасы?

— Айхай, сенича окьуса уа. Ол былайда ишинден бёлюнмегенлей, окьургъа кюрешеди. Джай да кьыш да бир кесекге барады да кьайтады. Сора ол окьуу окьуумуду? Бираз хомухлукь этеди, ансы ма былай бошаб келлик эди. Ол да алай болсун, Къазий, элге киргенинде алгьын кимге тюбединг, биринчи болуб кьолунгу ким тутду?

— Къасым! Биринчи кьолуму тутхан ол болду. Сёзюме ийнанмай, кьагьытларыма кьарады. Дипломуму кьолуна алыб:

— Биз устазла болуб джеталмагьанбыз толу мура-тыбызгъа, сен барыбызны да оздунг. Джылым уллайгьанча акьылым да азгьанды. Джюрегим да джукьаргьанды. Алай болса да сени быллай адам болгьанынга кьууандым,—деди.—Сау болсун, мен анга айыб этмейме. Туугьан элимде окьуялмай кетген эсем, анда кимни терслиги барды. Ийнан, мен ол тели заманларымы эсима тюшюрсем, бюгюн да уялгьандан адамланы бетлерине кьараялмайма. Алий бла джыртышыргъа ёч эдим. Къасым кьаты адам эди да, аны дерсинде дыф дерге кимни кьолундан келлик эди. Кьонгурау кьагьылыб, былай эшикге чартлаб чыкьгьанлай, Алийге тюр-

тюлючен эдим. Топалча бир аягъын алса, бирин унута, тегерегин сымарлай турур эди. Сора чабыб келиб, секириб сыртына миннгенни не эсе да бир уллу аламатлыкъ-гъа санай эдим. Бёркюн джашырыб а ненча кере джылатхан болурма. Алийни джанына тиер ючюн къойма-гъанма.

Эшик къагъылды. Азал туруб ачса, Қъасым. Қъол тутушуб олтурдула. Қъасым Қъазийден эки кёзюн алмайды. Қъазийни хапарына тынгылаб туруб, Қъасым былай айтды:

— Э-эй, Қъазий, къайда да онгсуз болмазгъа кю-реш .Кёб омакъ сёз да айтабыз, алай болса да кесинг кибиклени ичинде онгсуз болуб сынама. Оллахий, джакъ-да керек. Сени джауунгу да джетген кюнде билеги бол-масын. Онгсузлагъа илинирге ёч боладыла. Қъалай эсе да сылтау да тынч табылыб къалады. Қъазий сен са-бийсе, мен кесим сынагъанны айтайым. Мен патчахны заманында окъугъанма. Аны меннге бедиш этерге кю-решгенле да болгъандыла. Джашлыкъдан, ангылама-гъанлыкъдан айтылгъан сёзле болгъандыла ала, алай болса да заман барын кеси тюзете барыр.

— Қъасым, Маркс да Ленин да патчахлыкъны зама-нында окъугъандыла. Аны ючюн аланы ким ыйлыкъ-дыргъанды?

— Да бизни элде бир къауумланы билмеймисе? Бир илинир зат табсала, урдула да къармадыла. Хы, да аны айта тура эдим. Мени биргеме ти-ли чалгъан, джунчууукъ, кыззбай джашчыкъ окъуй эди. Алан, аны сезген эдиле да безирге суюуб, кими «тил-къау» деб кычыра эди, кими уруб къача эди. Аны уа хариб суюуб джетерими бар эди. Таб, дерследе да тынчлыкъ бермей эдиле. Кими тетрадын джашы-ра эди. китабына джазгъанла да табыла эдиле. Қъыс-

хасы, ол сабийни къара азабын берирге кългъанларында, чыдаялмай, къачыб кетди. Биз адам болгъанлыкъгъа ит кылыкъларыбыз да барды. Айхай, тели сабий а нени биледи. Къозусанг, итге таякъны кѣргюзгенча, юсюнге учады да кълады. Ёзге, Къазий, ачыкъ айттайым, сен быллай адам болуб келликсе деб ёмюрюмде айталлыкъ тюл эдим. Адам дегенинг сейирди. Аны ичин билмеклик устазгъа огъай эсенг, докторгъа да кыйынды. Сен джараусузса деб школдан кысталгъан эдинг. энди инженер болуб келдинг, Джанымхан эсингдемиди, сени бла бир классда окъуй эди, бурмачач ариу кызычыкъ, эсинге тюшюрчю!

— Тохда, Хорасанны кызына айта болурмуса? Ал партада олтурмаймы эди?

— Хо, анга айта турама. Энди аны не хатасы бар эди? Кеси-кесинден джунчуй, сѣлешсе да асыры кьубулгъандан, эки кѣзюн ёрге кѣлтюралмай эди. Дерсге кълалай залим эди! Къачан да тартыннгандан кълчугъун ёрге тутарыкъ тюл эди, алай а нени сорсанг да кълубуб, сѣзлени бири-бирине кълбышдырыб, орунларын табдырыб, тизиб тебрей эди. Сынгар бир артыкъ сѣзню айтырыкъ тюл эди. Былай болсун деб джюрегинг бичгенча бир тюзюуюн бала эди. Артда уа, тогъузунчугъа атлагъандан сора, дерследен тагъланды. Кълызгъа къланат битди. Асыры джасаныб тебреди, бир-бирде уа ууакъ чурумла бла школгъа келмей кългъаны да бола эди. Алай эте турду. Биз да, тюзю, сѣйирсине эдик, Хашир джангы директор болуб келген заманында, кемсиз джити эди. Кюн сайын чакъырыб уруша эди. Аны ючюн тюрленнген зат а танылмай эди. Сора Хорасанны кълзы эрге кетди деб эшитдик. Мен ийнанмадым. Аллай огъурлу, акълылы сабий ол тукъум батырлыкъ этер деб джети джукъллаб акълылыма келлик тюл эди. Эм артында уа

тоюна чакъырылдыкъ. Қъазий, экигизни да мен бир
классда окъутханма. Джанынга тиймесин, ёзге олса-
гъатда арагъыз атлы бла джаяу кибики эди.

Кесинг кюсеген мийикликге чыкъдынг: эрикмей кю-
решиу бла къыйын заманда эс ташламау бла, къа-
джыкъмай, таймаздан алгъа тырмашуу бла.

Муратларына аллайла джетедиле. Керти адам бола-
ма деб тебретинг эсе, белибауунгу тартыб къысхан,
юсюнгу учхара тутхан кюнюнг да болур, джукъудан да
бёлюнюрсе, суйген тенглеринги кёллерине джетмеген
кюнюнг да болур. Хата джожкъду, тагъаланма. Хаман
аллынга къараб атлаучу бол. Мен билиб насыбха ан-
дан башха джол джожкъду.

Азал башын ёрге кёлтюрюб:

— Акъыл сёзлени айтаса, башында мыйысы бол-
гъаннга, — деди. Қъасым, сени сохтангы мен бюгюн
колхозгъа алама. Инженер болуб ишлерикди. Қъалай
кёресе?

Қъасым бу сёзлени кесине къагъылыб сёлешгенча
ангылаб: башын булгъады:

— Азал, айтдырмай къоймай эсенг, анга биринчи
къара танытыб башлагъан менме. Бешинчиге дери бил-
ген билимими къызгъанмай кюрешгенме. Бюгюн ма-
заллы киши болгъанлыгъына, сениге харифлени юретал-
май, азмы къыйналгъанма. «Г» ны айтдыралмай эдим.
«гяхиник» — де, «гырмык», «гадура», «гебенек», «ге-
бен». Қъазий, айтыргъа унамадынг, сора меннге да
ачуу болгъан болур эди, «гонда», «гырнау», «гыбыр» —
дечи деб да кёрдюм. Кёзчюклеринг джаныб, не хата
этейим » деб тура эдинг. Сора сени бюгюнюнге сейир-
синмей не этерикме. Эм артында барыбызны да оздунг.

Қъазий Қъасымны ишден чыгъаргъанларын эшит-
генликге, сагъыныргъа суймеди. Қъазий аузуу сёлеше

тургъанлай, сагъышха кетибди. Эртденбладан башлаб, ол элде уллу колхозда ишлеб башларыкъды. Элчиледе аны камсыклыгъын, чѳрчеклигин билмеген джокъду. Школдан къысталгъан джол кѳргюзюрюкдю. Адамла не айтырыкъдыла? Қим тынгыларыкъды? Ма бу сагъышла аны акъылын да, эсин да кючледиле. Атасын, анасын джазыкъсынмаса, гитчеликте сабий тенглерине кѳзю къарамаса, башха элге бериб кетерча болду. Азалны, Қъасымны айтханларына тынгылаб тургъанлай, къулагъына сѳз кирмейди. Қъазий бу болумун аладан джашырмай ачыкъ айтыб къояргъа тебреб тургъанлай, Азал:

— Алан, Қъазий къалай эсе да салкъынса. Аякъ юсюнде айлана арыгъан болурмуса? Қъоркъма, бизни элибизде тоюбуз, оюнубуз къурумайды. Бирин кѳрсенг, бирин унутдургъан, алай джетген къызларыбыз бардыла. «Назбийни кѳб къыйнагъанса, энди сени аланы бирине джалгъаб, арбазына къууанч кийирейик. Огъесе сен эчилеге турсунмагъанлыкъ этерикмисе?

Ийнан, мындан алда шахарны джашлары джарыгъан эки къызыбызны къоратыб кетдиле. Джашла кѳпюрню беклеб, тыяргъа да кюрешдиле. Ол антсызла да адетлерин этдиле да джолларын кеслерине ачдырдыла, — деди.

— Азал, аланы меннге бош тизесе. Мени сагъышландыргъан башха затды.

— Не затды сора, айт, тынгылайыкъ?

— Джыллары келген уллайгъан адамлагъа джолда тюбесем, джунчуб, джюрегим къызыу уруб башлайды. Окъуу игиди, алай а джашаудан, дуниядан хапарынг болмаса, окъууну хайыры чыкъмайды, — деб Қъазий сѳлеше тургъанлай, эшик ачылыб, акъ кийиз бѳрклю

джашчыкъ кирди. Солууун алалмай бир кесекни туруб былай айтды:

— Къазий! Муслимат да кюеу да келгендиле, бери чакъыр деб, мени Назбий ийгенди. Олтургъанла бир-бирине къарашдыла. Азал имбашларын къымылдатыб:

— Бир джукъ ангыламайма. Къазий, кюеу-зат деб кимге айта турады?

— Да Муслиматны эрине айтмай эсе, билмейме. Барабыз деб айтдыргъан эдиле.

— Тохда, Назбий къызын бизден джашыртын эрге берибми къойгъанды? Ол иги къызчыгъын кимге бериб къойду? Кюеу къаллай затды? Тыйыншлы тюл эсе, сыбдырыб алыб къоярыкъбыз, — деб Къасым Къазийге къараб ышарды. Сора ашыгъыб къобду.

— Астаккулланы Добайды, шахарда тюкенлени тамадасыды, — деб, ол кетер къайгъылы болду.

— Ба-ба-ба! Назбий онгуб къалгъанды десегиз а! Энди ол бизге турсунуб да сёлеширикмиди.

Бютеу тюкенленими дейсе? — деб, Къасым джангыдан сорду. Къалайды, Къазий, джаратамыса кюеуню?

— Да мен джаратыб, къалыб да несин билеме? — деди Къазий, — джашарыкъ кеслеридиле. Танышхан да сёз тауусхан да кеслеридиле. Кишиге айыб салыр къаруулары джокъду. Джашны джаратмагъанлыкъ этмейдиле. Тенг тута билген, илеш, джарыкъ джашды дейдиле. Мен а, тюзю, эки джолда кёргенме. Ростовда институтну бошаб келгенди. Атасы анасы да саудула. Джерликде колхоз малгъа къарайдыла. Кеслерини да бу джангыз джашдан сора сагюнджюклери джокъду, — деди Къазий.

— Алан, бурундан мал бла келген адамла, «макъа хырыуун ташламаз» дегенлей, стауатларын къоюб кеталмайдыла. Назбийге да къара! Харун, Анзор, Шахым,

Ожай, дагыда къайсын айтайым, къайдам.. Аланы энди таякъ бла сюрсенг да кьошдан, малдан айыраллыкъ тюлсе, — деб Къасым да кетер акъылда кёлтюрюлдю. энди ёсюб джетген тёлюге уа бир къарачы. Назбий малын кьоюб кеталмайды дейсе. Кетиб ол къайры барлыкъды! Юйдегиси уа? Джашы школда аякъ орунсуз болгъанында, сизге уа кыскынык кийирген эди. Зор джол бла ол юйдегисин окъуугъа салгъынчы тынчлыкъ табмады. Къазий энди барыб, сеннге мал кютмезине ийнан. Муслимат да биле болурса. Назбийни кюеую да оноучулану бириди. Джангы джашаугъа ёсген джаш тёлюню джолу да жангыды. Окъуу, билим, усталыкъ, оноу — ма эндигилени излегенлери быладыла. Ийнаныгъыз. биринг устаз, биринг инженер. ёзге бу барыудан энтда джыйырма джылны барсакъ, сабан сюрюрге, мал кютерге, бичен чалыргъа. адам табылмай къаллыкъды.

— Азал, сен аны кьоркьуун этме. Аланы орнуна машинала келликдиле. Ала сени бауларынгдан башлаб кюрерикдиле. Таб, ийнеклеринги да машина кюч бла саууб тебрериклерин кёрюрс. Джюз адамынгы орнуна бир машина ишлесе, бек аман тюш да кёрюрс!

Азал Къазийни къатына джуукълашыб, хыны къарады:

— Адамланы орунларына машинала ишлерикдиле дейсе. Болур. Ёчешмейме. Алай а адамланы оноулары этилгенмиди? Огъесе ишлерикле машиналадыла деб, аланы унутубму кьойгъансыз?

— Иш табыллыкъды, ол машиналаны да адамла джюрютюрюкдюле. Машинала кеслери алларына ишлемейдиле. Алагъа ишлетирикле адамладыла. Адамгъа энди кереклиси усталыкъды.

Школланы бошагъан джашла, къызла ишге джетселе,

джунчуб къалмазча, джашаугъа тыйыншлы адамлары хазырлагъан школла керекдиле, — деди Къазий.

— Ма мен айтырыкъны айтдынг, менден алгъа бир зат къабаса. Окъугъан акъыл окъуйду. Къазий, башха адам болгъанса. Бар, кеч этме. Кюеуюнгу тегерегине айлан. Адамны иги кюеуюне эт джууугъу да джетмейди. Ашыгъыш атлаб, Къазий юйлери таба айланды. Къасым бла Азал энчи сёзлери болуб ушакъгъа къыздыла.

Онджетинчи башы

Апрельни аягъында джауум айланды. Балий, шаптал терекле чагъаргъа джетгендиле. Джержашил кийингенди. Юй бачхалада сабан ызлада эртденден ингирге дери адам къурумайды. Джерге урлукъ атылыб бошалады. Алай а кюнаманладан алкъын джаны татыуун киши ангыламагъанды. Элни арасында акъ сюртюлген къанджалбаш мийик юй-мингле бла сабийлени кёзлерин дунягъа ачхан, билимни джолуна тюзетген школду. Аны арбазы бюгюн да сабийден толуду.

Кюн кёлтюрюлюб арбаз кебе тебреди. Тоб ойнагъан сабийле бир бирин сюрюб, къычырыкъ-хахай этедиле. Школну таш басхышчыкъларында Хашир, Суфият, Георгий Гаврилович сюелиб, ойнагъанладан кёз алмай къарайдыла. Суфият къызчыкъны, къолундан тутуб, сабийлени къатларына джибермейди. Джылтырауукъ къара чачлы къызчыкъ джарыкъ тебен джанчыкъда гинджичикча кёрюнеди. Суфиятны бир кёзю тоб ойнагъанлада, бири уа сабийледеди. Георгий Гаврилович аны эслеб.

— Суфият Қанаматовна, юйдеги неге керекди, эрге барлык тюлме деб, мени бла даулашханынг эсингдемиди? — деди.

Суфият суююмлю ышарды сёз а кьошмады.

— Хашир Асланович, айтханымы эшитемисе? Юй бийченг джууаб этерге суймейди. Бир-биринге былай керек боллукъбуз деб кёлюгюзге келе болмаз эди?

— Мени сёзюм къуру да туурады. Сибийле бары да багъалыдыла, алай а не айтсанг да кесингики уа...

— Хашир, ол айыб тюлдю. Бир кюн бир биринге джауча джагъыла, экинчи кюн гаммойланыб, мангылай тюбюнден къарашыб. Сизге мен сейирсинген да сукъланган да эте эдим.

Хашир бла Суфият бир-бирине къарашыб къызардыла. Бир кесекден биягъы Хашир сёзню артха салыб кыйналмайды.

— Георгий Гаврилович! Дуния джарыгъын сиз менден алгъа кёргенликге, алай узакъгъа кетмегенсиз. Суфиятны юсюнде мен джангылгъанмамы? Бююннге дери бир инсаннга айтмагъан сёзюмю сеннге айтайым, Суфиятны кёлю да уллу болмасын, суймеклигим сёз бла айтыб ангылаталмазча эди. Муну амалтын ёле тургъанлай, билдирмезге кюреше эдим. Таб, бир-бирде кесими керексиз хыны да эте эдим. Насыб болуб, арабызны Суфият кеси ачыб къойса деб, умут эте эдим. Бу уа менден да палах. Алай болса да «чарлагъан шкок тюз урур» дегенлей, хапарыбыз барына да ачылды да къалды. Адамланы кылыкълары башхача, сую билиулери да башхады.

— Хашир Асланович, анга не сёз барды. Алая ол тукъум чыдам, тёзюм сенде къайры сыйыныб тура эди... Анга сейирсинеме. Тышындан къарагъанла сизге суйгенледиле демей эдиле, джауладыла дей эдиле.

— Огъай, аны уа айтмагъыз. Мен тиширыугъа туура ол тукъум хыны болгъан болмазма. Аны аллында то-
букъланныкъды деб да кѣлюнге келмесин, — деди бия-
гъы ѳхдемджюрек Хашир, Суфият сѣзге къошулду:

— Сора менми айланганма сени тѣгеревинге? Энди ичими тѣкдюремей къоярыкъ тюлсе. Эки кѣзюнгю менден алмай тургъан заманынгы унутханса. Дыгалас этиб, мени бла сѣлеширге бир чурум табыб къоя эдинг, дерслериме да аны себебли кире эдинг. Энди уа «Табылгъаннга табан» деб тураса.

— Огъай, Суфият Канаматовна, бир-бирде сизни халигизге къарасам, «была бир юйге джыйылыр мадар джокъду», — дей эдим. Эринг да гурушхачы, уллу кѣллюге дженген адамласыз. Термилиб ѳле тургъанлай да аны бир-бирингден джашырыргъа кюреше эдигиз. Сейир тюлмюдю? Мен а Наташаны джанына тиймегенме. Джукъну джашыра билмей эдик. Суфият Канаматовна, къызчыгъынга эсинг кетиб турады, бек сюе болурса?

— Георгий Гаврилович, тиширыугъа дунияда бала-сындан багъалы зат чыгъарыкъ тюлдю. Ананы кѣз джарыгъы да, кюню, насыбы да баласыды.

— Э-эй, Суфият, Хаширге сен да асыры уллу кѣллю, бола тебрегенсе, — деди ол.

Суфият сѣлеше тургъанлай, къайсы эсе да атыб ийген тоб, барыб школну ал къабыргъасына тийди, андан артына чартлаб, келиб Георгий Гавриловични бетине тийе, джерге тюшюб, тѣнгередей барыб, ханслагъа кирди. Тобха джабышхан мылы топракъ аны джаягъын, бойнун къаралтды.

— Тохдагъыз, Георгий Гаврилович, кѣлегигизни

джагъасына джагъасыз, — деб, Суфият къол джаулулгъу бла сюртерге узалды. Хашир а къараб туруб.

— Джашла, тобну бери шууулдатхан къайсы эди? Керим, чабчы ызындан! Джагъасындан тутуб алыб кел, — деб, Хашир ачулана тургъанлай, джаш угъулуб кетди.

— Хашир Асланович, къабыргъадан чартлагъан тоб-да джашны не терслиги барды? Сабийни бери къайтар. Суфият къол джаулулгъу бла бетими сюртгенини ачыуу тебдирди дейме сени, — деб ышарды Георгий Гаврилович.

— Завучну кесине тенгчик этиб ойнай тургъанын кѐремисе? Георгий Гаврилович, мен къуру да айтама! Ми-зам болмагъан школда билим къайдан боллукъду!

— Хашир Асланович, сен аны айтхан тенгли бирге, ма балчыкъны ышаны да къалмады, тюзю айтама, Суфият Канаматовна! — деди ол, къолджаулулгъун хурджунуна сугъа.

Керим джашны къолундан тартыб келтирди. Хашир аны аллына барыб.

— Завучну мараб атхан сенми эдинг? — деб ачуланыб сорду. Джашчыкъны ауузундан сѐз чыкъмай, кѐзлерине джыламукъ урду. Оюнларын къоуб, сабийле бирем-бирем келиб, кенгден тынгылайдыла. Аланы эслегенинде.

— Не затха басыныб келесиз, былайда къаргъамы союлады?... Кетигиз... Мен кимге сѐлешеме? — деди Хашир. Дерсге заман джетиб келгенин эслеб, ол джашчыкъгъа къараб:

— Бар, къылыкъ этиб, экинчи мени кѐзюме кѐрюме, — деб школ таба айланганлай, къонгурау къагъылды. Сибийле къычырыкъ-хахай эте, бир-бирин сюрюб, абына-къоба, классларына басыныб кирдиле.

Арт дерс бошалыргъа джабышмакъ таягъына таяна, узунсакъал, келбетли къарт коридоргъа кирди. Алайын сакълаб тургъан тиширыугъа кюнашхы бериб, къолун тутду.

— Захрет, сен а не этесе былайда?

— Харун, мен былайда ишлегенли беш джыл. Суу келтиреме, школну арбазын сибиреме, къонгурау къагъама. Алай а сагъатны танымай къыйналама. Сау къаллыкъ Суфият заман джетсе, сабий чабдырыб билдиреди, ансы сени джауунг да менлей болсун... Нек келиучю болдунг, тюбер адамынг зат болурму, Харун, чакъырайым?

— Огъай, сабырчыкъ эт, энди чыгъарыкъ болурла. Бизни джаш кибики таныймыса? Аны къызчыгъы экинчи классха джюрюй эди. Бюгюн кюрешиб, школгъа иялмагъанбыз. Атасы къошдады. Анасы уа ауузундап сёзю чыкъмагъан бирди. «Къулакъ сыргъаларынгы теш» дегенлеринде, тешерге кёзю къыймагъанды. Ала да айта, бу да тынгылай тургъанды. Болмагъанында, къыстагъандыла да ийгендиле. Анасыны эгечи саугъагъа келтирген эди.

— Сора энди не айтыб сёлешириксе? Кеслерин ариуламай устазла бизними ариуларыкъдыла? Харун мен кюн сайын былайгъа келген аналаны кёре турама. Сабийни юсю кирди, башы джюлюнмегенди, китабы джокъду, кечикгенди, — деб урушурла. Аны къой, энди башха адам эштмесин, ансы неге илинирге билмей, школгъа джангы джюрюб башлагъан бурху сабийчиклени къолларына къараб, «тырнакъларыгъызны нек кесмей келгенсиз», къайдам дагъыда не айтайым... Бу джарлы сабийлеге табмагъанлары джокъду. «Сен этген

затларын джашырыб, аланы аман халиге юретиб бараса» деб, джюрегими кыйнар ючюн да кьалмайдыла. Кесинг кёрюрге, ма бусагъат чыгъарыкъдыла. Экинчини Салимат окъутады.

— Алай дегенинг? — деб Харун танымай сорду.

— Ай юйюнге Гинджини таныйса да? Сарыбашланы Гинджини кызы. Техникумну бошаб келгенди. Мында ишлегенли ма эки джылдан артыкъ болду.

— Тоба-тоба! Энди ол назик, чыртчаппа кызчыкъ школну да бошаб келиб, сабийлени окъутады?.. Бир сейир дунягъа туугъанбыз, Захрет, энди, хариб, ол къатындан тууб, Салимат адам болгъан болурму? Къарагёген терекде джюзюм битеди деб ким ийнанныкъды! Джанбасханлыкъ, джакълыкъдыла аны алайгъа салдыргъан ансы, ол былайгъа тыйыншлы адам болуб киргенди дерге бир инсанны къолундан келлик тюлдю. Сабийими ол кыстагъан этеди деб сора мен неге сейирсинеме! Мен Хаширге тюбейим, ансы ол сёзюмю да ангыларыкъ тюлдю,—деб Харун сёлеше тургъанлай, классны биринден кызчыкъ башын бери къаратыб:

— Захрет! Къонгурау къакъ! — деб таууш этди. Классланы эшиклери ачылыб, сабийле коридоргъа юрюлдюле. Эки устаз Харуннга башлары бла саламлашыб оздула. Кёк костюмлу, къара эшмели узун кыз Харунну эслегенлей, бери айланды. Къатына джуукълашханлай, ышарыб:

— Айыб этмегиз, сиз Зоячыкъны къарт атасы болурмусуз? Харун? тюзмю таныгъанма? — деди эки къолун да узатыб. Харун андан кёзюн алмай:

— Тюз таныгъанса, менме. Айыб этме, эгечим, сени мен таныялмайма, — деди.

— Мен Гинджини кызы Салиматма. Мени кёбле танымайдыла, хата джокъду. Келигиз канцеляриягъа барайыкъ, былайда ёрге туруб, кёб сакълагъан болурсуз? Келигиз, — деб Салимат аны билегинден тутуб, элтиб таянчакъ шиндикге олтуртду. Кеси да аны къатына барыб аллында сюелди.

— Зоячыкъ менден тарыгъыб баргъан болур. Биргизге ала келсегиз а? Дерследен къалгъаны иги тюлдю.

— Салимат, эгешчигим, келтиралмагъанма.

Салимат бираз салкъын болду. Неден башларгъа билмей, былай тебретди:

— Школда джорукъну бузгъанлагъа мен джукъ айтмай, башларын сылаб къояллыкъ тюлме. Бурун къулакъ сыргъала, джюзюкле, мынчакъла боюнлукъла джюрютгендиле. Энди аланы школда окъугъан сабийлеге унамайдыла. Ала омакълыкъгъа, кызыны джасаргъа, кызылыгъын танытыргъа деб салынадыла. Школда окъугъан сабийлеге уа, кереклиси: дерсле, китабла.. Сабий кийимине кёре атларгъа, уллу кёллю болургъа ёчдю. Школну бошаб, заманы джетсе, суюсе тагъар, суюсе къояр. Ол кесини ишиди. Ма аны сагъыннганымда къобуб кетиб къалгъанды. Терс эсем, айтыгъыз. Школда джорукъгъа да къарамасын, устазлагъа да тынгыламасын. джетген кызылача кийсин, алача джорюсюн деймисиз? Сабийлеге билимден сора да адеб, намыс керек болады. Не уллу билими болса да кесин джюрюте билмеген адам сыйлы болуб билмейбиз.

Харун олтуруб тургъанлай, таягъына башын салыб, сагъышланды. Сёзлени тюзлюклеринден да Гинджини кызы быллай адам болгъанына бек сейирсинди.

— Салимат, эгешчигим, къууандым, бек къууандым. Огъай, власть ючюн къан тёкгенле бош кюрешмеген-

диле... — деб, ёзге сёз кьошмай тохтагъанында, Салимат сейирсиниб:

— Харун, неге кьюуаннганынгы ангылаялмайма. Мен айтханымы ангылаталмадым дейме, — деди.

— Огъай, эгечим, джиги бла айыртханса. Неге кьюуаннганымы мен кесим билеме. Эринмегиз, кьадалыгъыз, дуня энди сизникиди. Зояны сыргаларын бюгюн огъуна сыдырыб алайым, — деди Харун.

— Огъай, Харун, хыны этмей, ангылатыгъыз. Сабий уллуну айтханын кьоркьуб эте эсе, аны бюсюреуу джокьду. Ангылаб, джумушну кереклисин билиб эте эсе уа, ол игиди, — деди Салимат. Харун кетиб тебрегенинде, ол ашыра чыкьды.

Онсегизинчи башы

Тауладан ургъан огъаргъы джелчик танг кенгергенли тереклени чапракъларын тарайды. Топракъ-баш, дранбаш юйлени оджакъларындан ашыкьмай бурулуб чыкьгъан кёксюл тютюн ёргеден-ёрге кёлтюрюле, кьумда суу джугулгъанча, кёзден тас болады. Ийнек ёкюрген, бузоу макьыргъан таушла эштиледиле. Колхозну конторуну аллында джюк машинаны гюрюлдегени кьатынгдача келеди. Шофер моторну юсюне кьабланыб, неси бла эсе да кюрешеди. Джашла, адам арасына джетишген эркишиле, аны тегерегин алыб, кьолларын силкиб даулашадыла.

— Мен да аны айтама. Кечикдик да кьалдыкь. Биз джолгъа чыкьсакь, Болдай бир чурум табады. Ант этеме, аны мешинасыны бир хатасы джокьду, — деб кенг

джауорунлу, боз чебгенли, кермекъашлы джашны тик сѣлеше тургъаны къулагъына чалышыб, шофер бери айланды.

— Неле — неле дейсе, аллах ючюн?.. Бу хадауусну мотору джукъ эштдирмейди.— деди. Джаш къолун силкиб:

— Аны къой да ишинги эт, ахыры кѣлюнге джетерик эсе, сау сагъатны сакълайбыз, — деб анга эштдирирча кѣлтюртдю.

— Хата джокъду. Тюнене мен да сизни алай сакълагъанма. Къоркъма, ол иш кѣбден къалгъан ишди, кѣнге учарыкъ тюлдю, кѣлюнгю бас, — деб биягъы моторгъа къабланды.

Джашланы бири анга мангылайы бла къарай, окъа бла джасалгъан хурджунундан джумушакъ тютюнден алыб, газет джурундан папирос бура:

— Болдай! О Болдай! Бола эсенг бол, алай тюл эсе, юйге бериб кетерге халы эше турама. Бюгюн бармасакъ, колхозну урлугъу салынмай, къалыб кетеди деб келгенме ансы, юйюмде эки къонагъым олтуруб турадыла. Джарашмагъан къошча, биз къачан тюзелликбиз?... Ишлеб хайырыбызны джукъдургъандан эсе, сюелгенибиз, безигенибиз кѣб болады, — деди. Азал контордан чыгъыб, ашыгъыш мешинаны къатына джетиб, барына да айланыб:

— Иманыгъыз хакъына, бу къургъакъ сѣзден къачан тоярыкъсыз?.. Къуу сѣзню орнуна бир сыннган чомачаны ишлесегиз, бир гардошну джерге салсагъыз, ол хайырлы тюлмюдю!.. Къалайда да сизни папиросланы тютюнлете тургъаныгъыз кѣрюнеди. Мубарекле, мен сизге сорама, ким ишлерикди сизге? Ким асырарыкъды сизни? Хо, колхоз, кърал алай огъуна къалсынла. Урунмай,

мангылайыгъыздан тер тѣкмей юйдеги асыраргъамы мурат этесиз?.. Джангыла болурмусуз... — деди.

— Ай юйюнге, Азал, сен бош тебесе. Ишден баш алыргъа киши да излемейди. Тебрет, мешинаны аллахны суйген къулу, аузун жарыб бир сѣз айтхан болса, мен итме, — деб темир бетли кийиз бѣркю болгъан джаш мешинаны арт чархына аягъын салыб, миниб тебрегенлей, нѣгерлери онгсунмай къарадыла.

— Сен буз ургъан таукъча, кесинги джунчута турма да, адамча къымылда, кюн башлагъа тийди да къалды. Тирилик, джитилик джокъду сизде! — деб Азал мешинаны къатына барыб, дженглерин ѳрге этди. Моторну чучхуй кетиб бензинни иги джюрюмегенин эследи.

— Тейри, мен да алайгъа бираз ишекли болуб тура эдим. Бусагъат мен аны анасы бергенин тѣкдюрейим, — деб Болдай асыры джунчугъандан аузуна сѣз тюшмей, бургъуч бла нени эсе да бегитиб, солууун кючден ала, терин дженги бла сиортдю.

— Джаныгъызны ала эдигиз да... Минигиз энди, — дегенлей, джашла ѳрлеб, урлукъ мешоклагъа олтурдула. Мычымай мешина гюрюлдеб, тютюнюн джолгъа джагъа, орамны энишге айланды.

Сабийле ийнеклерин сюрюуге къошаргъа ашыгъыб, джолну букъулатдырыб келедиле. Ала малларын уллу джолну сюрюуб, сюрюучюню ызындан джетдирирге дыгалас этедиле. Элден чыгъыб, кѣпюрден ѳтюб баргъан сюрюуню къатына джууукълашдыла. Сыбыртхыланы чакъдыра, джолну букъулата, ийнеклерин сюрюуге къошадыла.

Кюн алкъын элге тиймегенди. Алай а школгъа заман джуукълашханды. Тау эл энди сагъайгъанды.

Сабийле, устазла школгъа ашыгъыб, гузаба барадыла. Ма, Хашир бла Суфият, аланы ызларындан Алым бла Зухра джетдиле. Школну арбазына джууукълашханлай, Алым:

— Хашир, айыб этме, заманынг болмагъанын билеме, алай а дерслеге киргинчи сѣлешиб къойсакъ дей эдим, — деди.

— Нени сѣлеширикбиз?—деб Хашир ызына айланьб, онгсунмагъан аууаз бла сорду.

— Пионерлени иги кесекден бери джыймагъанбыз.

— Алым! Алгъынча, алай керексиз джаншарыкъ болсагъыз, таб, джыйылмагъаныгъыз игиди. Аланы джыя эсегиз, дерслерини юсюнден сѣлешигиз. Китабларын ачыб къарамагъан, дерсде къолун ёрге кѣлтюрмеген, аузундан сѣзю чыкъмагъан сабийлеге дери пионерге алгъансыз. Аланы къайгъыларын а ким этерикди? Келиб кеслери бла сѣлешмейсиз. Къабыргъа газетни заманында такъмайсыз. Аманга аман деб айтыргъа къоркъасыз. Бизге комсомолну болушлугъу бу эсе, онгдурлукъ тюлсюз.

Тюз айтасыз, Хашир! Алай а сиз билмегенни бизми билебиз!.. Не бла, къалай болушайыкъ?... Юретигиз— деди Алым.

— Эринчеклени, дерс билмезлени арагъа алыгъыз да ыйлыкъдырыгъыз. Башын ёрге тутмазча этигиз. Тырмашханланы, дерслерин билгенлени уа бетлери чыгъарча, махдаргъа тартынмагъыз. Школну ишин асхатхан сабийлени пионерге алмагъыз, мен айтхан болса, аланы, таб, оюнларына да къошдурлукъ тюл эдим. Керексизге ауаз бериб турмагъыз,—деб Хашир аллына атлагъанлай, Алым:

— Не заманда келирме? Дерсле бошалыргъа келсем бир сагъат джарымгъа эркинлик берирмисиз?—деди.

— Хайырыгъыз джукъсун ансы, заман табылыр, мен сизге заманны къызгъанмайма, — деди. Суфият Хаширни асыры къаты селешгенча кёрюб:

— Алым кеси келиб тилемесе, пионерле бла иш унутулуб къалыргъаамы керекди?!. Пионерлени айыблары, бюсюреулери да школнукъу болур да,—деди. Хашир джуаб этмей тынгылады. Школну узун коридорунда даур тохдаб, сабийле эки джанына джаллаб, джол кьойдула. Хашир саламлашыб, нёгерлери бла канцеляриягъа кирди. Устазла ёрге кьобуб саламлашдыла. Олсагъатдан ала дерсге салгъан планларын Хаширни аллына салдыла. Ол ёретинлей аланы тетрадларын ачыб, джазгъанларына ажымсыз болгъанлай, кьол салыб, кеслерине узатды.—Зухра сеники уа къайдады? Заман джетгенди былай бер, — деди. Джукъ айтмагъанлыкъгъа Зухра онгсунмай; къара сахтиян портфелин ачыб, тетрадын алды. Бир кесек сюеле туруб:

— Хашир, кеч, толусу бла джазалмагъанма. Юч дерсникин джаздым. Бирине уа джетишалмай къалдым,—деб аллына атлады. Хашир аны планларына тинтиб къарады. Сора бери айланыб:

— Ана тилден кимлеге сорлукъса?—деди.

— Журналгъа къараргъа керекди.

— Да нек къарамагъанса? Ал, майна, ючюнчю класныкы терезе тюбюндеди.— деб Хашир буйрукъ халда айтды.

— Да классда къарарма, бусагъат дерс башланыхъды.

— Зухра! Мен бусагъатда джаз дейме. Джорукъну бузма. Къалгъанла баргъан джолдан джанлаб, сен бир джанына чыгъаргъа излеме. Тюз джазыудан дерси-

нге план салмагъанса. Ол дерсге сени иймей къояргъа эркинлик болгъанын кесинг билесе, алай болса да бу джол хатеринги этейик,—деб, Хашир тетрадни Зухрагъа узатханлай, къонгурау къагъылды.

— Адемей, бусагъатда дерсинг джокъ эсе, Зухраны биргесине бар. Биринчи дерси арифметикады. Кесими дерсим болмаса, мен да барлыкъ эдим,—деб Хашир стол юсюнде журналны дагъыда бир къалын китабны алыб, Адемейни джууабын эшитирге суюдю. Адемей джукъ айтмай, кѣлтюрюлюб, Зухраны ызындан чыкъды. Дерсге иги хазырланмагъаны себебли Зухра сагъышланыб, классына кирди. Сабийлени къарыусузлукъларын Адемейге эслетмез ючюн, Зухра таблицаны сора тебренлей, сабийле тетрадларыны арт джанларына дженгил-дженгил къараб башладыла. Зухра ючюнчю тизгинде олтургъан назик джашчыкъгъа сорду. Ол тѣртге, бешге, алтыгъа дери керелеулени тыйылмай айтды, «Джетиге» джетгенлей, джангылыб тохтаб, дагъыда джангыдан башлаб тебреди:

— Джети кере джети болады къыркъ тогуз, Джети кере сегиз болады элли сегиз,—дегенлей, сабийле бармакъларын кѣлтюрдюле.

— Рашид, сен айтчы,—деди устаз.

— Джети кере сегиз-элли алты, джети кере тогуз алтмыш эки»—деб тохдамай тизиб баргъанлай, Зухра «Олтур, билмейсе»—деб, дагъыда бирине сорду. Ол джетиге керелеуню джангылмай айтды, алай а не келсин, сегизге керелеб башлагъанлай, къатышдырыб тебреди. Зухра ачыуланганлыкъгъа кесин тѣздюрюрге кюрешди. Ол Адемейге кѣзюню бир къыйырын джетдире, сагъышланыб, «амал» табды. Ол досканы къатына сюелиб:

— Сабийле, таблицаны биз башлагъанлы кёб болады. Эндиге барыгъыз да азбар этерге керек эдигиз. Эринчеклик этесиз. Бюгюн кюнортадан сора былайда къалыб таблицаны азбар этгинчи юйююзге кетерик тюлсюз. Бусагъатда уа мен доскагъа эки задачны джазарыкъма, экисин да тетрадларыгъызгъа кёчюрюб, классда сорууларын да джазыгъыз, не чыгъарыгъын кёргюзююз. Қысхасы, бир биринге къарамай, хар ким кеси билгенича этсин,—деб джазыб тебреди. Сабийле тетрадларын ачыб, доскагъа битдиле.

— Мен айтайыммы?—деб эм артында олтургъан джашчыкъ бармагъын кёлтюрдю.

— Нени айтырыкъса?—деб, Зухра бери къарамагъанлай сорду.

— Ненча сорууу болгъанын,—деди.

— Хар ким кеси билгенича джазсын. Джууабын тюз чыгъаргъан къолунгу ёрге тутарса, мен кесим къарарма. Энди сёз тохтасын,—деб, ол эки задачада да не изленгенин черте, доскагъа джазыб бошагъанлай, классха айланыб, былай сорду:

— Сабийле, ангылаймысыз? Неден башларыгъызны, ненчашар соруулары болгъанын билемисиз? Билгенле бармагыгъызны кёлтюрчююз,—деди. Сабийлени асламысы билгенлерин танытдыла. Адемей къараб туруб Зухра столну джанына олтургъанлай, акъырын къобуб, чыгыб кетди. Дерс бошалгъынчы задачларыны джууабын тюз чыгъаргъанланы башларына бош этди. Классны джартысы чыгыб, коридорда дауур-суйюр эте тургъанларын эшитиб, Хашир эмикден къараб:—Зухра къайдады?—деди.

— Классдады,—дедиле сабийле бир-бири ауузуна чаба.

— Сора сиз дерс бошалгъынчы нек чыкыгъансыз?

— Бизни Зухра кеси ийгенди,—дедиле ала.

— Дауурну тохтатыб бусагъатдан былайдан кетти-
гиз,—деб Хашир башын булгъай, эшикни этди.

Дерс бошалгъанлай, устазла канцеляриягъа кирдиде. Хашир Адемей бла Зухраны джокълады. Адемейни олтуруб тургъанын кёрюб:

— Сен Зухраны дерсине кирмегенми эдинг?—деб сорду. Адемей ёрге кёлтюрюлдю. Эшикден кириб келген Зухрагъа кёз джетдире:

— Нек кирмейме, кирдим!—деди.

— Сора былайда нек тураса? Классны джартысы эшикге нек тёгюлген эди?—деб, Хашир соруу алгъанча гузабалатды, Адемей не айтыргъа билмей, Зухрагъа къарады.

— Мен сеннге сорама, Адемей!

— Хашир, ала задачларын эрлей этиб бошадыла да къатларындагъыла бла сёлешиб, алагъа айтдырыб теб-регенлеринде, бузукъ болмасынла деб чыгъардым,—деди Зухра.

Бу джолдан сора менден эркинликсиз бир джангыз дерсни кесинг къолунг бла джазгъан джоругъун бузсанг менден хатер излеме. Дерсде задачларын алгъа тындыргъанлыкыгъа, сабийлени эшикге бошлама. Ючюнчю классда окъугъанла алкъын аманны-игини билмейдиле. Эшда, экинг да ангылагъан болурсуз. Зухра, бусагъатда уа не дерсинг барды?—деб сорду Хашир.

— Тюз джазыу болургъа керекди,—деб Зухра муал джуаб этди. Сора анга план салмагъаны эсине тюшюб, Хаширни илинирге излегенча ангылады.

— Зухра, бусагъатда мени дерсим джокъду, бошма. Ушатсанг, дерсинге кирир эдим,—деди.

— Хашир, бир айтайым, тюз джазыуну несине кирликсе? Менден сора да бар шойдула да устазла?. Аланы дерслерине кирирге болмаймыды?. Меннге ёчюгюб нек къалдыгъыз?—деди Зухра керти джанына тийиб.

— Зухра! Мен хар устазны дерсине да киреме. Ол мени борчумду. Сен алкъын джаш устазса. Қъалай окъутханынгы мен билирге керекме. Аман иги болсам да школ бюгюнлюкде мени бойнумдады. Қъайсы дерсге да сормай кирирге мени эркинлигим барды. Энди Адемей, сени кёлюнге келген да бир джукъла болурла, былайда айт да къой,—деди Хашир.

— Бир таб кёзюуде кеси бла сёлешселе, къалай болур?

— Огъай, былайда айтыргъа керексе.

— Дерс устаз кеси ушатханча баргъанды. Сабийле таблицаны биледиле дерге къыйынды. Мени сартын, сабийле задачланы кеслери эте биле эселе да, ажымсызлыкъгъа аланы бирин доскагъа чыгъарыб, къалай этгенин айыртыб кёргюзтсе, таб боллукъ эди, алая, ким билсин «эл элни къой союу башха» дегенлей, дерсни джорукълары кёбдюле.

— Адемей дерс алай барса, сен аягъына дери турмай, чыгъыб кетерик болмаз эдинг?..

— Мен дерсни саулайда къалай баргъанын кёрюрге суйген эдим. Зухраны кёлюне джукъ келмесин, терсликлерин табаргъа, юретирге деб тюл, игисин, джаратхан затларым болсала, аланы кесими дерслеримде хайырландырыргъа,—дегенинде Зухра аны суймей былай айтды:

— Адемей, сен мен туугъунчудан бери окъутаса, эркишисе, сен махталмай бир педсовет озмайды. Мени хиликге этиб сёлешгенинги ангылай турама. Менден юренмеге эдинг да меннге юретиб чыккъгъа эдинг.

— Мен айтырыккыны кесинг да билесе. Сен берген дерсге сёз кёшаргъа, аны кемлигин, игисин айтыргъа кыйынды. Аллай башсыз дерсле тышындан къарагъан кёзге асыры танылмайдыла, сабийлени кеслерин да асыры онгдура болмазла. Ючюнчю классдагъыла уакъладыла. Ала кеслери алларына классда иш этерге алктын юренмегендиле.

— Тюз айтаса, Адемей. Школда устазла бир-биринден джашырыр зат бармыды? Джокъду. Барыбыз да школда ишлейбиз. Биринги кемлиги саулай школну кемлигине саналады. Ашхы заты болса уа ол барыбызгъа да сыйды. Зухра, джанынга тийиб сёлешесе. Керти устазла хапары болгъанланы дерслерине кеслери тилеб чакъырадыла.—деб Хашир ёрге кёбду. Зухра джуаб этмеди. Ол башын кёлтюрмегенлей аллында тебреди. Классны эшигин ачханлай, сабий кычырыкъла, даулашхан таушла эштилдиле.

— Зухра Алиевна! Мен тетрадымы юйде кёюб келгенме. Чабыб алыб келейимми?—деб чёрчек джашчыкъ кёзчюклерин джандырыб, эшик юсюне джетди. Зухра сёз айтмай, хыны къарады. Дагъыда къайсы эсе да бири

— Бююн сурат салайкъ, мени къаллай бояуларым бардыла, къарачыгъыз!—деди.

Хашир гузаба атлаб, эшикге джетгенлей, сабийле эслеб:

— Директор келе турады!—деб чабышыб, орунларына барыб, сюелиб сир къатдыла.

— Эсенмисиз, сабийле?—деб класс бла саламлаша, Хашир столну къатына барыб, чарс басханча букъу юйде кесчиклерин къатдырыб тургъан джандыракёз джашчыкъланы, къубулчакъ кыызчыкъланы кючден таныды.

— Эсен болугъуз!—деб класс бирден джуаб этди.

Сабийлени олтуртуб, Хашир терезени къатында бош партаны кёзю, башы бла Зухрагъа кёргюзте, барыб олтурду. Дерс башланды. Зухра сабийлени тетрадарын кеслерине къалай чачаргъа билмей, мурукгу этди. Ала-ны ичинде осал хатлары болгъанла, кирли джазгъанла, тетрадарыны ичинде огъай эсенг, тышларында да джау петеген тамгъалары болгъанла тюбейдиле. Алай болса да башха мадар табмай, Зухра тетрадары эм маджаллары алыб, кимленики болгъанлары айтыб, ариу хатлары болгъан, кирсиз джазгъанлары ачыб, классха кёргюзе:

— Сабийле, ма былай джаза туругъуз. Мен былагъа «айырма» салгъанма, —деди. Сабийчикле кирпичиклерин дженгил къагъыб, «ангылайбыз» дегенча къарайдыла. Зухра бир кесекни мурукгу этиб, тетрадары тюбю табаракъдан бир талайын алыб, ахсынды. Сабийле бусагъатда осал джазылгъанлары юслеринден сёле-шиннигин ангылаб, чибин учхан эштилицра шум болду-ла.

Арасында мерекеб тегюлюб, зугул тамгъа тюшюб тургъан бетни ачыб.

— Муну иеси къайсыгъызды? Ёрге къобчу!—деб классха къарагъанлай, чачы джетиб тургъан добар джашчыкъ къызарыб, баш энишге къарады. Къатында негерчиги ышарыб:

— Тюкбаш, тур ёрге, сеникиди!—деди. Джашчыкъ башын кёлтюрюб:

— Мен тюкбаш эсем, сен къыркъмабаш! — деб эшит-мегенча, сансыз этерге кюрешди.

— Сабийле! Бу къолан тетрадары иеси да таныялма-ды. Кимникиди? Къайсынг айтырыкъса?—деб—ауазын тюрлендирмей, ачуланнганын сездирмей сорду. Сары-кёлек джашчыкъ ёрге къобуб, сёз айталмай сюелди.

— Тюнене башынгы джюлют деген эдим да, биягы сен асыры унутуучу болгъанса,—дегенинде, джашчыкъ устазына мангылайчыгы бла къараб, не айтыргъа билмей, эринчигин къабды.

Зухра аны тетрадын элтиб, аллына салды. Экинчи тетрадны ачханында, сабийле кимники болгъанын билрге дыгалас этиб, биягынлай шум болдула. Зухра аны классха кѣргюздю. Харифлени бир къаууму, хунагъа джарашмагъан ташлача сыздан ѳрге, эниште чыгыб, кѣзге эрши кѣрюнедиле.

— Бу сызла не ючюн тартылгъандыла?—деб Зухра сабийлеге къарайды.

— Ала чыначыкъларын партагъа салыб, бармакчыкъларын ѳрге кѣлтюредиле. Зухра бирини аллына келиб:

— Айтчы сен!—дегенлей, узун эшмели кызычыкъ эрлай ѳрге къобуб, ачы, назик тауушчугъу бла:

— Тетрадлада сызчыкъла нек салынадыла десенг, джазгъан сагъатда аладан чыкъмай, алагъа къараб джазар ючюн,—деди.

— Да сора муну джазгъан къайры къарагъанды? Бары да кѣрген мазаллы сызланы къалай эслемегенди?—деди. Джуаб этген болмады. Уятлы болгъанча, хар сабий ол сѣзле кесине айтыла тургъаннга санаб джунчуду. Узунчеген кызычыкъ устазны къатына келиб:

— Бу мени тетрадымды,—деди башчыгъын кѣлтюрмегенлей. Ол орнуна олтургъунчу, Зухра дагъыда бир тетрадны ачыб:

— Юйде ненча тизгин джазаргъа берилген эди?—деб сорду.

— Онѣки тизгин!—деб столну къатында биринчи партада олтургъан къошкъаш джашчыкъ джуаб этди.

— Салих, неди бу этгенинг? Эркинлик алмагъанлай,

ёрге къобмагъанлай, нек джууаб этесе? Мен сенгеми соргъан эдим?—дегенлей, джашчыкъ ёрге къобду. Ол къызаргъан бетчигин къалгъанладан джашырыргъа излеб, кёзюню къыйыры бла директоргъа къарады. Хашир сан этмегенча, башын бир джанына бурду.

— Мен терс болдум, кечигиз!—деб джашчыкъ, бойсунган ауазчыгъын аз эшитдире, тиледи. Зухра джукъ айтмай олтурду. Юйге берилген иш ючюн кимге къаллай кесамат салгъанын айтды. Алда олтургъан къызчыкъгъа бериб, тетрадланы чачдырды.

— Ангыламай, сорлугъу болгъан бармысыз?—деб Зухра классына къарады. Хаширден узакъ болмай олтургъан къызчыкъланы бири бармакъчыгъын ёрге тутуб тургъанын кёрюб:

— Не айтырыкъса, Разият?—деди Зухра.

— Меннге «юч» салгъансыз, Салимагъа «тёрт» салгъансыз,—деди.

— Аныкъы бла кесингикине иги къарагъанмыса?—деб устаз ангарылыб сорду.

— Қъарагъанма. Анда да, менде да халат джокъду.

— Тюз айтаса, Разият. Алай а сен кёк мерекеб бла джазгъанса. Башха мерекеб бла джазаргъа болмагъанын билесе, хатынг да алкъын тюзелиб бошамагъанды. Бир къауум харифлени толу, ачыкъ джазалмайса. Сени джазгъанынгы адам къыйналыб окъурукъду. «Тёрт» алыргъа сую эсенг, бары да джазгъан мерекеб бла, харифни, сёзню ачыкъ, кескин, бир мардадан уллу гитче да этмей джаза тур,—деб аны орнуна олтуртуб, беш сёзню бирем башха, экишер тизгин джазыгъыз деб, кеси къалай джазарыкъларын доскада сурат салгъанча ару чемерлеб кёргюздю. Аны тюбюнде да юч къысха айтымны джазыб,—быланы да бирер тизгин джазыгъыз ангыламагъан бармысыз?—деб соргъанында, бары да

тынгыладыла. Сабийле бусагъатда алгъан тетрадларын ачыб, джазаргъа хазырланганлай, Зухра алагъа былай айтды:

— Юйде джазыб келген тетрадларыгъызны юсюне салыгъыз, мен бусагъат джыйгъан этерикме.

Мычымай ол аланы джыйыб, стол юсюне салды. Сора Хашир да Адемейча чыгъыб кетмесин деб, партаны аралары бла хар сабийни къатына келиб, къалай джазгъанларына ийилиб къарады.

— Харифлени сыздан ёрге чыгъармагъыз, энишге тюшюрмегиз деб мен ненча айтханма... Харифлени аздырыб, назик этиб джазмагъыз. Ма, бери къарагъыз, Асланбекни тетрадын кёремисиз? Ма былай джайыб, семиртиб джазаргъа да болмайды. Тетрадь кирсиз, тамгъасыз болмаса, не кёл ашаб джазсагъыз да эрши кёрюнюкдю,—деди Зухра.

— Умар, ашыкъма, асыры басындырыб джазаса,—деб ол джаза тургъан сабийни къатына олтуруб, аны къолун кесини къолу бла тутуб, харифлени джаздырады. Хашир олтуруб тургъанлай къатында къызчыкъланы джазгъанларына къараб: «Иги джазасыз» деб башын силкди. Ала бир-бирлерине къараб ышардыла. Сабийле доскадагъын джазыб бошагъанлай, Зухра сюртюб, юйде джазарыкъларын доскада кёргюздю. Сабийле ашыгъыб сакълаучу къонгурауну зынгырдагъан тауушу эштилгенлей, Хашир классха сынаб къарады. Сёлешген, орнундан къымылдагъан кёрмеди.

— Юйде нени джазарыгъызны билемисиз?—деб, устаз эшикге ашыкъгъан сабийлеге сорду. Бары да бирден:

— Билебиз, ангылагъанбыз! — деб джууаб этдиле.

— Сора барыгъыз!—деб ол эшикге чыгъаргъа эркин-

лик берди. Ала басыныб классдан чыкъдыла. Зухра Хаширни къатына келиб:

— Урушругъунгу билеме, — деди.

— Нек урушама?—деб Хашир сынагъанча сорду. Дерсим ючюн, классха ким болса да тышындан адам кирсе, мен, джюнгге тюшген тауукъча, болама, — деди Зухра.

— Сора мен тышындан адаммамы? Айтыуунгдан, сен школну ичинден адам, мен а тышхы адам... Алаймыды?—деб Хашир ышарыб, Зухраны имбашындан къакъды. Зухра керти джунчуб, не айтыргъа билмей:

— Мен алай айтмагъанма. Ким да болсун, бизни классха башха адам кирсе, сабий, уллу да болсун, мен муратымча дерс бералмайма.

— Болур, ёзге, Зухра, бюгюн дерсинг ючюн сен уялыр зат джокъду. Хар кюнде да, хар дерсинги да мындан аман бардырмасанг, сабийле билимсиз къаллыкъ тюлдюле. Мен дерсинги сёгер зат табмайма,—деди Хашир.

— Къайдам, кесими уа кёлюме джетмегенди. Билген билимими мен къачан да аяб кюрешмейме, алай а, не келсин. Тышындан къарагъан адамла «дерслеге сен къаллай бирни хазырланганса? Нени бошагъанса?—деб сормайдыла. «Сабийлени неге юретдинг? Алагъа къаллай билим бердинг?»—деб сорадыла.

— Аны айтыргъа айыбды, алай болса да сен бу дерсге план да салмагъанлай бардыргъанса. Башха директор болгъа эди, сени къуру аны ючюн огъуна дерсге ий-мез эди. Меннге кёргюзмегенигиз къалмады, алай а тёзезбиз. Ким билсин, бара барсагъыз ангылар эсегиз а..

— Ийнан, Хашир, мен, дерсге хазырланыр ючюн къалмагъанма. Къагъытха тюшюралмагъанымы уа джашырмайма.

— Зухра, ачыкъ айтсакъ, сен бу дерсни план салгъанларынгдан эсе кем бардырдынг деб киши да айталыкъ тюлдю. Къысхасы, мен дерсинги джаратдым. Аны ючюн сен уллу кёллю болма. Учхара джерчиклери да болдула. Дерсни бошагъынчы сен «Юйге берилгенни ангыламагъан бармысыз?»—деб бютеу классха сораса. «Сеннге кереклиси былайды» дегенча, отуздан артыкъ сабий бирден «ангылагъанбыз» деб, джууаб этди. Класда сабийле бирден къычырыб, школ мизамны буздула. Ол сени соруунгу терслигинден болду.

— Хашир, андан сора уа? — деб Зухра онгсунмай сорду.—Сен дерсни бошагъанлыгъынга, мен алкъын классда эдим, сабийлени эшикге джибермезге керек эдинг. Мен сени классынг бла саламлашыб чыгъаргъа деб тура эдим.

— Къайдам, джангылгъан болурма. Мадар бар эсе, кечеринги тилейме.—деди Зухра.

Эртденги дерсле бошалыр заманга джел кёлтюрюлюб, тереклени тѣббелерин, бутакъларын бюгеди. Орамланы букъуларын сибиреди. Джазгъы кюнню кѣзю бутлагъа ташайыб, таула, сыртла кѣрюмедиле.

Алым канцеляриягъа кириб, газетге чырмалгъан нени эсе да къолтукъ тюбюнден стол юсюне салды. Алайда олтуруб, тетрадларына къарай тургъан Суфият эслеб:

— Алым, бу чырмалгъан не затынгды? Къабар зат эсе, бери ач, — деди. Алым чырмалгъанны къолуна алыб, Суфиятны къатына келди. Къыйырын ачыб кѣргюздю.

— Неди бу?

— «Джангур къоркъуун джел этер» деб эшитгенмисе? Джауб къалады деб, плащны алыб келеме,—деди Алым.

— Эй, Амыр, ары-бери майрышма, чалыкълай туруб уллу джолгъа уа бюсюреусюз джарашдынг... Эм артында Зухраны кийимлерин школгъа келтириб тебрегенсе. Джай джангурда джибигенликге не боллукъду... — деб сынагъанча, Алымгъа къарады. Ол да — Инан, аны джазыкъсыныб этмейме, кесими сагъышымы этиб, келтиреме. Зыкы адамды да ауруб къалса, дагъыда мен къыйналлыкъма.

— Хата джокъду, Алым. Сиз, эркишиле кесигизни джолгъа алай эте салыучансыз. Бир эки джылны мындан алгъа келтирлик болгъа эдинг сен аны кийимин... Джолда атыб кетерик эдинг, — деб ол селеше тургъанлай, юйню къанджалына джангур тамчыла тийиб, терезелени джууб тебретиле. Джел къатыш джангурну шуулдагъаны чыдатмайды.

— Алым, кёбге созулукъ болмаз? Дерследен сора сабийлени юйге ашыкъгъанларын кесинг сынагъанса.

— Сагъат джарымгъа бошарыкъбыз, — деб стол юсюнде бир журналны ичин ачыб, къарай тургъанлай, Зухра кирди. Ол кюлюб:

— Сен да келибми тураса?.. Джибимей къалай келдинг? Тохтагъынчы сабыр болсанг а, — деди.

Пионерле джыйылдыла. Азнаур башлады:

— Мен сизден кёб билеме деб чыкъмагъанма селеширге. Суфият да, Алым да «билгенинги айтыргъа керксе» дегендиле да аны ючюн селешеме. Бизни атыбыз пионерди. Не этгенибизни алыгъыз да бир къарагъыз. Кимди бизде алчы? Ненчадыла ала? Сау школда айырмагъа окъугъан пионерле 13 — ден кёб тюлдюле. Пионерле бютеулей а 200-ден артыкъдыла. Осал окъугъанла уа? Аланы къаллай бир болгъанларын билемисиз? — 31 сабий.

Энди не айтыргъа керекди? Нек болады алай? Ки-

таблaмы джeтишмeйдилe? джaзaргъa мeрeкeб, тeтрaдмa тaбылмaйды? Окъутургъa устaзмa джoкъду!... Бaры дa бaрды. Хaр нe дa тaбыллыкъды. Aлaй a биз-дe эринчeклe кeбдюлe. Хaмaн aшыкъ oйнaб, къыш чaнa блa учуб, хoйнух aйлaндырыб тургъaн бoлмaсa, бир къaумлa китaблaрын aчыб дa къaрaмaйдылa, клacсдa дa oйнaб, кюлюб, устaзны aйтхaнынa кeслeри дa тынгы-лaмaйдылa, къaлгъaнлaгъa дa эшитдирмeйдилe. Былaгъa нe мaдaр, мeн билмeймe.

Aзнaур aчулaнaныб, aндaн aры aйтыр зaт тaбмaй, бoлушлукъ излeгeнчa, устaзлaрынa къaрaды. Aлa дa кюн сaйын aйтыб тургъaн сeзлeрин джaнгыртыргъa aшыкъ-мaдылa. Джaнгыз бир клacсны, нeдa пиoнeрни aчыкълaб кeргюзмeгeни сeбeбли aны сeзлeри сaбийлeни сaгъышлaндырaлмaдылa. Aзнaур, aйтхaнынa сoкърaннгaнчa, джунчуб aртынa турaкълaды. Сaбийлe юйлeринe aшыгъыб, кимни сeлeшгeнин дa къулaкъгъa aлмaзчa кeрyнeдилe. Aлa бир-бирe блa къуш-муш этe тeбрeгeн-лeрин кeргeниндe, Суфият Aлымгъa aйлaныб: «бусaгъaт сeн сeлeшириксe» дeб, кeзю-бaшы блa кeргюздю. Aны oгъaй дeмeгeнин тaныгъaнындa, стoлнy къaтынa бaрыб:

— Бaгълaлы сaбийлe, пиoнeрлe! Сиз бусaгъaтдa нeни дa къoлюб, юйюгюзгe кeтиб къaлыргъa хaзырлaныб турaсыз. Биз aны кeрeбиз. Aзнaурнy сeзюн aнгылaргъa сoйгeн сизни ичигиздe кeб бoлмaз. Aлaй a ол дa сизн-чa бир сaбийдe. Юйюндe бoлумун дa билeсиз. Окъу-гъaнынa ya бир къaрaчыгъыз. Джaнгыз бир кюнню дeр-син этмeй кeлмeгeнди, устaзлaры aны хaр кюн сaйын мaхтaйдылa ол aлaны сeзлeрин джeргe тюшюрмeйдe. Биргeсинe окъугъaн Сaфaр блa Мудaлиф aртхa къaлa тeбрeгeнлeриндe, aлaгъa бoлушуб, къaлгъaнлaны джeт-дирдe. Былaйдa дa юсoгюзгe eрe туруб сeлeшгeнин кeрeсиз. Нe aйтaды? Сизгe aмaннaмы излeйдe? Нe ya aлaй блa сыймa чaкъырaды!.. Сизни иги бoлуругъузнy,

махталырыгъызыны суюди. Окъугъуз, адам болугъуз дейди. Сора сиз а турасыз да аны зыртдакълайсыз!.. Сизни андан негиз кемди? Аныча нек окъумайсыз?.. Алымны кѳремисиз? Ол да ма бу школда окъуб кетгенди. Дерслерин этмей, бир кюнню школгъа келмегенди, кылыкъ этмегенди, бир дерсен къалмагъанды. Энди уа колхозда баш бухгалтер болуб ишлейди. Элде комсомолчуланы тамадаларыды. Бери келирге бюгюн аны ѳзге иши джокъ эди, къуру сизни ючюн келгенди. Ибрай, Хусин, Сафият, Мурадин, Солман, Абидат, Айтек! Сиз дерслеригизни къачан этиб тебрериксиз? Тенглеригизча кѳлюгюзню салыб, эринчекликни къоуб, къалгъанлача... сѳзден ишге кѳчер заман болмагъанмыды?!.. Бюгюн ма бу сорууланы джууабларын этерге керексиз. Джыл бошалады, алай болса да «гитче бармакъ да асыуду» дейдиле. Бу эки ыйыкъда къадалсагъыз, унутхан кѳб затыгъыз эсигизге тюшерикди. Энди Алымгъа бир тынгылачыгъыз! — деб кеси терезе таба джаллаб, анга орун берди. Сѳлеширге джангы адам чыкъгъаны сайын сабийле бир кесекни шум боладыла. Дагъыда биягъынлай эригиб къуш-муш башланады.

— Сабийле! Былайда сизни къалай окъугъаныгъызыны хапарын айтдыла. Дерслени этер ючюн эринмей, талай сагъатны кюреширге керекди. Орамда джюрюген заманыгъызда аман сѳз айтмаз ючюн, бир-биринг бла джагъалашмаз ючюн а не керекди?... Кесигиз джашагъан юйге, анагъызгъа эки челек суу келтирив ючюн а? тюшген туймегизни тигер ючюн а? орамда тюбеген къартла бла, кесигизден тамадала бла саламлашыр ючюн а?... Бойонларын къулакъларын джуумай, галстукларын такъмай, чурукъларыны кирин сюртмей келгенле тюбемеймидиле?... быланы толтурур ючюн уллу билим, усталыкъ керек тюлдо. Бизни ичибизде тохтаны, тынны билмегенле, масхабсызла, школну, пионер деген

сёзюню сыйын сакъламагъанла да бардыла. Аланы адебсизликлерин кёрюб: «Қъартлагъа, сакъатлагъа джол къоя билмейдиле, шо сен аны устазларына бир чакъ» — деб акъсакъал къартла тилейдиле. Сабийле! Сиз дуняда неге сукълана эсегиз, аны табаргъа бол-лукъсуз: кюрешсегиз, къадалсагъыз, къаджыкъмаса-гъыз.

Джангур шуулдаб джауады. Кёк ачы-ачы джашнай-ды. Кёк чартлагъан заманда сабийле илгеннгенча баш-ларын энгишге этедиле. Эшик ашхамдача кеч бет алыб, къарангы кёрюндю.

— Анам «эртде кел» дегенди, отун джарлыкъма, кетерге боллукъмуду? — деб джашчыкъланы бири сум-касын бойнуна тагъыб, ёрге къобду.

— Мурадин! сен юйге ашыкъгъанынгча, школгъа да алай ашыгъа турсанг, не боллукъ эди!.. «Ана тилден», «Историядан» сен «2» бла «3»-ден ёрге чыкъмайса. Бы-лай кел да чурумун бир айтчы эштеик! — деди Суфият. Джарны къыйырына джуукълашханча, Мурадин арты-на тарта, башын кёлтюрюб къарамай, эки чыначыгъы бла сабийлени ичинде кесине джол айыра, столну къа-тына джетиб, сёзю эшитилмей симсиреб:

— Мени «ана тил» китабым джокъду, — деди ол.

— Школда артыкъ китабла бардыла. Айтсанг, эрт-де огъуна аллыкъ эдинг. Историядан а нек къармал-гъанса? Китабынг бар, къыйын дерс тюл. Мынга уа джууабынг неди? — деб Суфият энтда къоймаздан сорду. Мурадин тынгылады. Устаз къадалгъанында ол былай айтды:

— Мен историяны ангыламайма.

— Устазынга сорсанг а?

Мурадин сёз къошмай, биягъынлай баш энгишге айланды.

— Мен аны тюзетирме деб турама, — деди.

Суфият дагыда талай пионерни чыгъарыб селешдирди.

Сабийлени бири эшикден кириб:

— Хашир «бошагъыз» дейди. Кюнортадан ингирге окъугъанла келгендиле. Дерс башланыр заман джете-ди, — деди. Алым уллу къара сагъатына къарай:

— Тюз айтады. Кечикдирдик, — деб Суфиятха эшитдирди. Суфият селешингенге хош болуб кълмады. Алай а заман бошалгъаны себебли джыйылыуну джабылгъанга санады. Сабийле даур-суйюр эте, парталаны ары, — бери тюртюб, джол айыра, эшикге мыллык атдыла. Джазгъы джылы джангур сёл болмайды. Уакъ ырхыла букъуну, топракъны джууб, къаралыб, шоркъулдагъан тауш кенге эштиле, ёзенге кьююладыла. Сабийле арбазда сюеле туруб, джангурну тохтамазын таныгъанларында, юйлерине дыбыртлаб, кёз туурадан ташайдыла.

Зухра бла Алым школну арбазындан чыгъыб, уллу джолгъа джетгенлей, кёк тунакы джунгурдей келиб, къаяла бирден оюлгъанча, ачы тауш этди. Алым плащыны этегин Зухраны башына тутуб, бара тургъанлай, Назбий алларына чыкъды. Аны юсюнде темир бетли кийиз бёркю, къара джамчысы, аягъында башлы чуррукълары бардыла.

— Къайры мыллык атыб барасыз? Джибидигиз! — деб, ол аланы алларын тыярча кёрюндю. Алым уятлы болуб, плащыны этегин кесине тартыб, Зухрадан берлакъ айырылды.

— Назбий! Быллай ахырзаманда сен а къайры ашхы

джолгъа тебрегенсе? Сабыр болургъа къойсанг иги тюлмюдю?... — деб Зухра озуб кетерге мурат этди.

— Эгешчигим, къайгъым уллуду. Олтурур кюнюм джокъду. Сизден къалай джашырайым, келин келтире айланабыз, — деди ол.

— Кимни келтиресиз? Ким эсе да огъур аякъ бла келсин! — деди Алым.

— Аны айтырыкъ тюлме. Иш чюйререк бола башлагъанды да ол себебден бираз ангарылыб селешеме. Къыз да, юю да бизге бююннге сёз берген эдиле. Энди, аллах чамланган бирле ызындан тюшюб айланган хапарларын эшитебиз. Ишни бузаргъа тебрегендиле. Мени джаным сау болса, ол къыз мени арбазымдан башхагъа кирмез. «Къарагъанны марагъан алыр» дегенлей, бу къыйынлыкъны кёремисе!... Болгъа эди да хоншугъа, тийреге айтханбыз да элге баям этгенбиз, болгъаныбызны суугъа къуйгъанбыз. Бу халекликге къарачы!... Тохта, ашыкъмасынла, меннге къара сабан сюрюб айланганланы аллаху тагъала кеси тюзетмез, инаныгъыз, ёмюрюмде бир адамгъа аманлыкъ билмегенме. Ол джашны мен не къыйынлыкъда окъутдум,, кесигиз шагъатсыз,— деб Назбийни тереннге кириб баргъанын таныб, Алым былай айтды:

— Назбий, къыз бла джаш бир-бирин биле эселе, экиси да разы болуб этген иш эсе, бир инсанны дыф дер къарыуу джокъду. Сен джюрегинги къыйнама. Ингирде къуанчыгъызгъа келирбиз, джибидик, айыб этме.

Назбий сёзюн таусмагъанлыкъгъа аланы ашыкъгъанларын кёрюб, андан кёб алларын тыяргъа изле-меди.

— Тейри, къалай эсе да джюрегими бир джерн, мыдыхны басханча, ачыйды. Ол мени иги ышаным тюлдю. Бош кюреше болурма, ёзге бир таякълашмай, арабыз

айырыллыкъ болмаз, — деб Назбий гузаба атлаб, орамны ёрге кетди.

Зухра бла Алым биягъынлай, бир-бирине ышыкълыкъ эте, юйлерине джыйылдыла. Марджан аланы сабийчиклерин гинджича кийиндириб, табчаннга олтуртуб, биргесине ойнай тура эди.

— Джибиб къалгъансыз да!... Келин, юсюнге бир башха джукъ къаблачы, ауруб къалыргъа башлагъанса, ары ол юйге кир да суу кийимлеринги юсюнгден ат, — деди Марджан.

— Анам, джашынгы уа кёрмеймисе!... Мен да ол джибиген джангурда джибигенме, — деди чам халда Алым.

— Хата джокъду, сен эркишисе, къарыуунг игиди.

— Анам, тиширыуну къыркъ джаны барды деб эшитмегенмисе!...

— Сенден сора аны айтханнга къыркъ талау тийсин огъесе! — деб, Марджан къобуб, шкафдан кеси чебгенин алыб узатды. Аргъы юйге кириб кийине тургъанлай да Зухраны эки кёзю сабийиндеди. Ол анга ышарыб къарайды, тартынмай кёкюрегине къысыб, тансыгъын алыргъа термиледи. Алай а не келсин, къайын анасы экисине да къараб турады. Мадар джокъду. Кёк къумачны юсюне акъ сызлыкъла баргъан узун дженгли чебгенин кийиб, къабыргъада кюзгюге кёзюнджетдире, Зухра бери айланды.

— Анам, бюгюн Назбийлары келин келтиредиле деб билемисе? — деди ол. Марджан эсине тюшюрюрге кюрешсе да аллай хапар билмегенин айтды.

— Тоба, бизге уа ол кеси огъуна аузу бла айтыб барды, ётюрюк эсе, джашынга сорчу, — деди Зухра.

— Да анга нек сеирсинесиз?!.. Къазийни къатын алыр заманы джетмегенмиди?... Не уа юйдеги асырай-

аллыкъ тюлмюдю, — дей, Алым орундукъну къатына келиб, сабийинден эки кёзюн алмайды.

— Тохта, тохта, Назбийми дейсе?... Қъазийши атасынамы айта турасыз?

— Хо, анам, кеси ауузу бла айтды бу хапарны.

— Бизден чыкъгъан зат болмасын, ёзге мен да бир ала-чола хапарла эшитгенме. Гинджини кызын тилейдиле деб, энди аны меннге бир керти адам айтды... унутханма да кьойгъанма... Сени джауунга да къартлыкъ джетсин... Адамны керти кёлюнг бла къаргъаргъа сюе эсенг, «Замансыз къартлыкъ джетсин» де да кьой. Тоба, аны кызы дегенлери кертиге ушайды. Адамла суу суратды деб, махтауун береди. Кесими уа кёзюм бир кере илингенди. Алай сейирликди деб билмейме, ёзге адам къачар джери джожьду. Ушагъулучукъ, къубулчакъчыкъ, асыры назикчик тюл эсе, — деб Марджан билгенин келини бла джашына айтды.

— Анам, Огъурлуну джашы да тилейди деб эшитгенинг болгъанмыды?

— Огъай, Алым. Қим айтады аны? Ала экиси да бир атны къулакъларыча, бир-биринден айырылыб болмагъан, эки тенг джашдыла. Бир-бири аллына чабыб, не аллах ургъанды!... Эталлыкъ болмазла ол бетсизликни... Башхагъа джангыла болурса. Салимат кеси да джаш кызычыкъды. Аны алкъын аллай къайгъысы болмаз, — деб аналары сеирсинди. Алым, не Зухра сёз къошмадыла. Ала экиси да кызыны, Алий бла Қъазийни да иги танийдыла. Бу эки джаш гитчеликден да бир элде, бир школда окъугъандыла, Қъазийни чёрчеклиги, Алийни асыры тынчлыгъы себебли бир-бирлери бла асыры келишмей эдиле. Алай а аланы аталары, аналары бир-бирине ауруу болсун деген сёзню айтмагъандыла. Бу эки юй элде эки башха тийреде джашайдыла.

Джашла школланы бошаб, баш билим алыб тюбешген-леринде, бир-бирине уллу кёллююк этмегендиле. Бир элде, бир колхозда бири агроном, бири инженер, экиси да билимлерин, усталыкъларын аямай кюрешедиле. Қъазий джукъа битген, ётлю джашды. Алий басымлы, сабыр сёзлю, ауур адамды. Юслерине ала артыкъ сайлаб киерге суймейдиле. Была не джаны бла къарасанг да бир - бирин мыдах этерик адамла кёрюнмейдиле. Алай эсе, бу хапар неди да?... дериксиз.

— Ийнаныгъыз, бош затланы айта турасыз. Салимат мени биргеме устаз болуб ишлейди. Аны менден джашыргъан заты джокъду. Аллай джугъу болса, биз бир чыгын сезерик эдик. Қъызны сёзю къодулу болады. — деб Зухра саутла таба урунду. Марджан къобуб, табада бишиб тургъан эт хычиныны табакъгъа салыб, алларына элтди.

— Анам, къайры кёлтюрюб айланаса?... Бизге айт да къойсанг а.—Алым бла Зухра бир-бирине къараб, бир столну джанына олтуруб, бир табакъгъа узалыргъа тартындыла. Марджан а аны эслеялмады.

Ала аналары юйде болмагъан кёзюуде бир аякъдан ашагъан огъай эсенг, бир къашыкъ бла ашаб, бир-бирине да къабдырадыла. Аланы ол сагъатда аналары кёрюб къойса не айтырыкъ болур эди?.. Аны билмейдиле.

Джашы къарай туруб:

— Анам, хычинынгы къайсыбызгъа салгъанса? — Биз экеуленбиз, хычинынг а бирди, — деди. Анасы сёзю не магъанада айтылгъанын ангылаб:

— Джетерик болур экигизге да, олтуругъуз да ашагъыз, — деб, Марджан дагъыда айтханын табсынмай сагъышланды. Ала бирге ашаргъа огъай демезликлерин кёре турады. Алай а келин эркишиси бла бирге олтуруб, къайын анасыны къатында ашай тургъанын кёпсюнюб:

— Мен олтуругъуз десем да сиз, хайырсызла, къалай олтурлукъ эдигиз! Сизни кѳрген барыбызны да бетибизге тюркюрюб чыгъар эди,—дей, Марджан шкафдан акъ боялгъан сахан табакъны алыб, хычынны бычакъ бла арасындан эки сылды. Зухра онгсунмай, столну джанына олтуруб.

— Джашынг ашар, кесиб неге кюрешесе... — деди. Алым аны оздургъаннга санаб, сѳз къошмады.

— Сен да ол да ашарыкъсыз, аллайла омакъланмагъыз. Мени хантыма алкъын киши сѳз табмагъанды, — деди Марджан. Аузланыб бошар-бошамаз Зухра Назбийни сѳзюн башлады. Ол Салимат бусагъатда эрге барыр сагъышладады деб ийнаналмайды.

— Тоба, ким эсе да Къазийни бети бла ойнагъанын иги этмейди, — деб ол сеирсиннгенин танытды.

— Аны сагъышы бла быллай бир армау болуб турма да хапар бил да келсенг а!... Салимат шохунгду, сенден джашырлыкъ тюлдю. Юйлери былайчыкъдады, — деди Алым. Анасы да «тюз айтады» деб, джашы джаллы болуб, Зухраны барыб, тюрб билиб келирин изледи. Зухра юсюне плащын атыб:

— Мычымам, ѳзге тюрб билмейин къайтмам. Тохта, ол Салиматчыкъ менден джугъун джашырыб бир кѳрсюн, мен аны керегин берирме, — деб чыгъыб тебреди. Алым ызындан къараб туруб:

— Сен керегин берме да ишин джюреги бичгенча этерге болуш. Аллай джерде аны джуукъ-тенг, келечиле джюз тюрлю акъылгъа кийире болурла, — деди.

Элни тѳбен къыйырында гитче дранбаш юйчюкню аллында эки-юч джерленнген ат тагъыладыла. Мийик кырпыч оджакъдан бурулуб чыкъгъан боз бетли

тютюн алкын кѣлтюрюлюб бошамагъан тубанлагъа къошулады. Джелчик тохтагъанлыкъгъа, джангур джибитиб, болгъан мылыды.

Зухра арбазгъа киргенлей, Гинджини эки къолу бла джаягъына джабышыб келгенин кѣрюб:

— А къыз не болгъанды? Ауругъанынгмы барды? — деб сорду.

— Бу худжу тиш къозгъалса, къайдагъымы билдирмейди. Қъайдан чыкъдынг, Зухра? «Мени насыбым болса, Зухра келир» деб, сени сагъына тура эдим... Бюгюнлю была мени тели этиб бошадыла, — деди.

— Была деб кимге айтаса, Гинджи?

— Ах, ма бу юсюбюзню басыб тургъан ахратсызлагъа айтама...

— Кимледиле? Бир тюрлю хапарла эшитиб, чыдаялмай келе турама. Салиматны чыгъара айлана болурса дейме?..

— Ах, аны айтханны урчугъу чыкъсын огъесе!.. Мен юйде кесим къалыб кетерими сагъышын да этмейме. Эки юй да, элде къыз къуругъанча, бир-бири аллына чабхандыла да не айтыб ашырыргъа билмейме, меннге тынгыларгъа да суймейдиле.

— Да, Гинджи, сени джюрегинг къайсын ушатады?.. Қъайсына разыса?

— Мен къайсын да кесимден онглугъа санайма. Биз адам болсакъ, ала тенглик этер ючюн къаллыкъ тюлдюле. Мен аланы бирине да сѣз табмайма. Алай а бюгюн мени къызым эр къайгъылы тюлдю. Ол алай бѣгек ёсменди. Атасы, тамада къарнашы болмагъан сабий заукъ этибми тургъан болур... Таб, барама деб, кеси разы болуб тебресе да мени быйыл къыз чыгъарыр къаруум джокъду. Ёлгенлери болмай, кеслери ит болсунла, мен алагъа кючден аякъ юсюне миндирген ёксюз бала-

мы тутдуруб иймесем.. Ары дери бир турсунла ала...—
деб ачыуланыб тегюлдю Марджан.

— Салимат кеси не айтады? Нек джыйгъанды была-
ны эки къауумун биргелей?

— Айхай, аны билсем а... Сен тенгисе. Аны сенден
джашырыр заты джокъду. Шо, тилейме, сенден алгъа
елейим, кир да кеси бла селешиб муну не мураты бол-
гъанын бир бил. Алай а къалыб кетме, мен былай эшик
аллында айлана турлукъма. Эки джанындан да келечи-
ле келиб, аралары гъыр-мыр болуб турадыла. Бу уялма-
гъанны да армау этиб бошагъандыла, — деди Гинджи.

— Бусагъат мен аны келюн, джюрегин да билейим.
Къызланы разылыкълары сорулмагъан заманла кетген-
диле. Гинджи, ёшюн уруш этебиз деселе, исси къабды-
рыргъа болурбуз,—деб, Зухра ашыгъыш юйге кирди.

— Былайда тохта, ары ичине кирирге боллукъ тю-
дю,—деб къолунда къамчиси болгъан биреулен къула-
гъын орта эшикге салыб тургъанлай селешди. Тиширыу,
эркиши даулашхан таушла ачыкъ эштиледиле. Аланы
ичинде Салиматны ауазын таныб, Зухра юйге мыллыгын
атды. Эшикни юсюнде сюйелиб тургъан адам аузундан
сёз чыгъармагъанлай, Зухрагъа мангылайы бла къара-
ды.

— Мени совет ийгенди, ары кирирге къой, мырта-
закъча, эшикни юсюн сакълаб турма да,—деб Зухра
къашын-башын туюуб, аллына гузаба атлагъанында,
сюелиб тургъан зауаллы джунчуб:

— Ким огъай дейди, кир, алая сен огъай, джарат-
хан аллах кеси келсе да къыз бизникиди. Не ол бизге
чыгъар, не былайда бюгюн адам ёлюр,—деб бир джа-
нына джанлаб, джол къойду. Зухра гузабасы бла эшик-
ни тартды, ачалмады.

— Сен эркишисе, ашчы эшикни, нек къараб тураса?

Огъесе сен да ачалмаймы сюелесе былайда?—деди Зухра. Джаш джанына тиерек болуб:

— Э-э-э, эгешчигим, былай иги бир къарачы, джаш ачаламыды, ачалмаймыды—деб, адамыча тартханлай курчогу чыгъыб, эшик кенгине ачылды. Ичи толу юйге Зухра ашыгъыб кирди. Ол Салиматны къатына барыргъа мурат этгенлей, адам арасы болгъан, къара хоталы къатын аллына туруб:

— Аягъынг басханны кёзюнг танымай, къайры кириб келесе!.. Былайда сенсиз да джетишедиле. Чыкъ!—деди.

— Не болгъанды? Нек аласа джанынгы!.. Былайгъа сизден эсе, мен эркинме, аны билемисиз?.. Салимат хоншумду, тенгимди, бир школда ишлейбиз. Бир-бири сёзюгюзню ангылаб сёлешигиз, былай ёрелешмегиз да,—деб Зухра аллына силкиннгенин кёрюб:

— А къыз къайдаса, меннге керек заманда къайры думп болуб къалдынг? Былай кел,—деб Салимат кюлун узатды. Зухра энди кёл табханында, къабыргъасы бла кесине джол айырыб, араларына кирди.

— Зухра, биз сени да таныйбыз. Ким болгъанынгы бек ариу билебиз. Келдинг эсе, ма алай къысыл да тур. Бастанг болмагъан джерге къалагъынгы урма,—деб сюелиб даулаша тургъан джашланы бири ауз джетдирди. Зухра адамланы кимле болгъанларын таныб:

— Шо атагъызны джаны ючюн, менми айыралмайма, огъесе сизми къатышыб турасыз?.. Къызгъа келген келечиле къайсыласыз?—деди.

— Кёрмеймисе кимле болгъанларын?.. Башха кереклинг бар эсе, айт да чыкъ. Былайда сен этер зат джокъду,—деди дагъыда бири.

— Зухра, джаным, мени сёзюмю сен болмасанг, былайда ангылар адам кёрмейме. Мени бюгюн юйюм-

ден чыгъар акъылым джокъду. Мен анамы къююб бир джукъгъа барлыкъ тюлме. Аны былагъа айтыб ангылаталмайма,—деб джыламсырады.

— А къыз, сен бизни телигеми санайса!.. Болджалыбыз а?.. Сора бир джарлыны бютеу рысхысын суугъа къуйдуруб, сен къалай умут этесе. Аллай инженер джаш табсанг, иги къыз, бир да ыйлыкъмай, баш уруб бар, деди Зухраны тюртген къатын, туююшюр къан алыб.

— Ол бош хапарды. Мен алагъа сѣз берген огъай, аны юсюнден джылы джууаб да этмегенме. Къазийге да кимге да киши сѣз табмайды. Элде андан сора да болурла айыбсыз джашла.

— Ай джаша да къал, келинчигим, алтынны сѣзю да алтынды. Кимге сѣз бергенин, кимге джууукъ боллугъун, ангылаялсагъыз, кеси ауузу бла айта турады,—деб къызны билегинден тутуб тургъан ауузлу къатын, Къоз-туймени эгечи, «энди уа джибермейме» дегенча, къызны къолтугъундан тутуб къадалды.

— Къатын, суююб айтама, орнунгу таны! Урма кесинги! Сени обурланыр джеринг башхады,—деб кѣкбѣрк кюмюш белбаулу, джитибурун джаш тамагъы бла сѣлешди. Анга кесича джууаб этиб, талайы сѣзге къатышдыла. Энди ала къолларын силкиб, къычырыкъдан бир-бири сѣзюн ангыламайдыла. Зухра назик ачы таушу бла къарыуундан келгенча:

— Ой, адамла! Сиз сѣз ангылаймысыз? — деб къычырды. Дауур бираз шош болду:

— Бу къызны ююю. Бир кюн эки эрге баргъан къыз алкъын чыкъмагъанды. Тынгылайма да, сиз айтхан болса, ол эки къауумунгу да разы этерге керекди. Бир-бири дауругъыздан сора сѣз нечик ангыламайсыз?! Огъесе «къызны атасы, къарнашы джокъду, не айтсакъ да этдирликбиз дебми турасыз?.. Огъай. Джангыласыз.

Башын кьорууларгъа Салиматны кьолундан келликди. Джюреги кьайсын ушата эсе, кьызны насыбы андады. Анга барлыкъды. Биз керти инсанла эсек, джанууарлача этмей, кесибизни адам масхабда тута билейик, — деди ол.

— Биз айтхан да олду.

— Сен кимни ёкюлю болуб келгенсе?

— Сеннге не керекди? Не излейсе сен? — деген хыны сёзлени эшитгенликге, Зухра сан этмеди.

— Адамла! Мен 14 — 15 джылны нек окъугъан болурма? Ауузумдан сёз чыкъмаз ючюн? Малча сатылыр ючюн?. Огъай, джангыласыз. Мен кишиге да айыб салмайма. Алай а кесими оноуму, кесими кьолумдан алмагъыз. Джашарыкъ мен эсем, кесими кьайгъымы кесим этерикме, — деди кьыз.

— Салимат, биз да сеннге игисин айтабыз. Кюннге тюшюб кьаллыкъса. Ийнан, Байдыу тегерегинге айланыб турлукъду, сеннге ол кесинги анангдан иги болмаса, меннге эл ирият берсин.

— Нюрчюк, болур. Терс айтаса деб киши даулашмайды, алай а мен ол юйге ёмюрюмде да сиз айтханча, алай бараллыкъ тюлме.

— Тохта, Салимат, иги сагъыш эт, джууаб этерге ашыкъма. Назбийни, Байдыуну адамлары кимледиле, билемисе? Элни джартысы! Эл бла джау болургъамы сюесе?!. Кимле терсейтгендиле сени, джазыкъ?.. — деб сёлеширге кюрешди Нюрчюк.

— Элде мени ишим джокъду. Айтдырмай кьоймай эсенг, элни да менде иши джокъду. Ёмюрлюк джашауун хар ким джюреги бичгенча кьурайды.

— Салимат, бусагъатда сен неле сёлеше тургъанынги билемисе?.. Ма былай сенича ёхдем кьызчыкъла

кеслери ушатханча, насыблы болабыз, деб къара батмакъгъа тюз сыртларындан тюшюб къалгъанларын кёрмегенбизми?!.. Кеси башлары бла иш этиб, ёмюрлери ёкюне кетген ненча тиширыуу бар эсе, сени, бизни юйюбюзге ла аллай бир джигитлик джаугъа эди.

— Къысхасы, джаханимни джети къатына барлыкъ эсем да, мен сиз айтхан джерге барлыкъ тюлме, — деб Салимат чибинлери бошланган бал четенни юсюне барыб къалгъан адамча, бетин эки къолу бла джаба, башын энишге тутду. Юйню ичиндегиле эки юлешиндиле. Бир къаууму сёз айтмай симсиреди, экинчи къауум да сёлешмейди, алай а башларын ёрге тутуб, кёзлери къууанчдан джылтырагъанча кёрюнедиле.

— Айтыуунгдан, инженер Къазий мушмуш Алийден кемли?! Аягъыбызгъа джетмегенни башыбызгъа тенг этебиз десек, былай боллукъду, ансы сеннге орнун таныб. сёлешеми билликди... Джыйырма джылны окъугъан эсенг да сырынга тартмаймы къаллыкъ эдинг!.. — деб Огъурлуну келечиси, сёзлю къатын, аузу от чагъа юйден чыгъыб тебреди.

— Тейри, иги къыз, сокъуранырса, кесинги тартарса, билиб айтама. Мен сенича кёкюрекчиклени кёре келгенме. Насыбынг аллына келген сагъатда бурнунг нек къанайды!.. Ойлаш, алкъын кеч болмагъанды. Сау тийре джыйылыб, бир уллу тукъум сени аллынгы сакълаб турады. Аланы джерге къаратма. Назбийни джашауу биз айтыр керекли тюлдю. Аны юйюнде ханны къызыча джашарыкъса.

Тюз бусагъатчыкъда хо демесенг, ким билсин, Салимат, кесинги тартаргъа болурса.. Этме былай, сокъуранырса, — деди келечилени бири.

— Къайгъырмаз, кеси джыгъылгъан джыламайды. Энди барыгъыз, — деди Салимат.

Онтогъузунчу башы

Къъанджалбаш юйню аллында балий терекле чакъыб, ызларына айлангандыла. Алма терекле уа къурмашча къотарылыб, тегерекни жарытадыла. Бал чибинлени джызылдагъан тауушлары тохдамайдыла. Бутакълары мырышкы къайнагъан кертме терекде сенгилчек къуралгъанды. Суфият Нюрджанчыкъныда къойнуна къысыб, акъырын уча, китаодан кезюн алмай окъуйду. Огъартын таудан къакъгъан аязчыкъ аны чачын сылайды. Қъайдан эсе да ит чабхан, бузоу макъыргъаа таууш келеди, джортуб баргъан атны налларыны ташлагъа тийиб зынгырдагъаны эшитиледи. Ала бары да Суфиятны эсин бёлдюралмайдыла. Кюн батаргъа къысылгъанды. Аны тегерегин алтын суугъа алынган кюрен къуршоулагъанды. Кюн джерни ташасында бугъунургъа тебрегенди. Аны булутланы араларындан сылдыжыраб ётген джылтырауукъ таякълары кезюнго алдайдыла.

Хашир сенгилчекни къатына келиб Суфиятны джукъламагъанын кёргенинде, къолу бла тийиб:

— Таубатырны хапарын эшитген болмазса? Башына бош болуб келди. Власть ючюн, эркинлик ючюн къан тегюб, сакъатлыкъ табхан адамны суймегенлери къыйнар ючюн къоймадыла, — деди.

— Суфият сескеклениб, ёрге къобду.

— Энди Таубатыр ажимсыз келдими? Сен кесинг кёрдюнгю?

— Мен кёрмегенликге кёрюб келгенле айтадыла. Устазлагъа айтханма. Ингирде барыбыз да хошкелдиге бармай боллукъ тюлбюз. Бизни адамгъа къошханланы бири олду, — деб Хашир къалкъыб тургъан къызчы-

гъын кьойнуна алды. Суфият сенгкилчекден тюшдю. Мийиктабан туфлилерин къаблаб, сабийни оюнчакъларына ала, Хаширни ызындан юю таба тебреди. Сабийни Суфиятны анасына кьоюб, экиси да школгъа бардыла. Мычымай Къасым, Салимат, дагъыда башхала келдиле. Алайдан Таубатырлагъа атландыла. Элни тѣбен джанында эски дранбаш юню ичи адамдан толуду. Кириб къол тутушханла да кетиб къалалмай, арбазда ушакъ этедиле.

— Таубатыр, башынг, сакъалынг агъаргъанлыкъгъа, бетингде нюрюнг кетмегенди. Кѣзлеринги джарыгъы мутхузланмагъанды. Игилей тураса, — деб Суфият эки къолу бла да аны къолун тутуб къаты кысты. Таубатыр ѳрге туруб:

— Алай айт, алай айт.. Кѣлюнге асыуду. Мен сени къарт атангдан тамадама, аны билемисе сен? Кѣзлерими юсюнден айта эсенг а ала мутхуз нек болмагъандыла? Къартла джаш болгъан дунягъа туугъансыз. Сизни кибиклерибизни кѣрюб джарымагъан болурму? — деди Хашир аны къатына келиб, адамла бла шагърей этди.

Таубатыр, былайда сен танымагъан, сени болушлугъунг тиймеген хазна адам табылмаз, ма бу аллынгда сюелгенле: Зухра, Салимат, Суфият — школда ишлейдиле. Суфият андан сора да элге парторгду. Азал биягъынлай, колхозну тамадасыды. Хамзат энтда эл Советде турады. Сен кетгенли къуллукъчу болгъанла: ма, эшикни къатында сюелиб тургъанны кѣремисе? Назбийни джашы Къазий инженер болуб келгенди. Алым биягъынлай колхозну бухгалтериди. Ма бу былайда тургъан джигитни уа эскераламыса? Огъурлуну джашы Алий, институтну кѣб болмай бошагъанды, колхозну агрономуду. Къасымны уа менден эсе иги таныйса. Ариу-

ланыб келгенинге къуандыкъ. «Тюзню малы тюзде къалса да бѣрю ашамаз» — деб тюз айтадыла. Тюзлюк тас болмады. Саулугъунг къалайды Таубатыр?

— Қъалай боллукъду. Аякъ юсюнде айлана эсенг, кеси кесинги джюрютала эсенг, тарыкъма. Джокъду хатам. Джылла ауурлукъларын тюз аркъама салгъандыла. Алай а бизни башыбызгъа кюн чакъырыб тынчайыр заманыбыз джокъду. Бу джашау ючюн керек болса, биз аскерчилеча ёретин ауарыкъбыз, — деди ол. Адамла тохтаусуз келиб, къол тутадыла, джангыртыб хапар сорадыла. Ол да тереннге иймей, къысха джууаб береди.

— Мен властыбыз ючюн къолума саут алыб сермешген заманымда эллиден атлагъан эдим, — деб, Таубатыр къызларын ушхуургъа ашыкъдырады. Хант тютюнлей, стол юсюне салынды. Таубатыр хантха узала тебренлей, шапалыкъ этген джаш стаканланы толтуруб алларына салады. Таубатыр аланы бирин къолуна алыб, ёрге къобду. Адамланы юйде джарашыб олтуруб тургъанларын кѣргенинде, къыйын джылланы эсине тюшюре, кѣб затланы кѣзюне кѣргюзе, былай башлады:

— Ёлюр тюгю чыкъгъанында да стаканны къоймагъанды деб кѣлюгюзге келмесин. Сиз джаш адамласыз, мени къайдан келгеними билесиз. Ачыкъ айтайым, джер юсюнде огъай эсенг, къая тешике, дорбунда, суу тюбюнде джашасам да къралыма, джюрегим тюздю. Не ючюн десенг, бизни законубуздан тюз, бизни джашауубуздан джарыкъ, андан эркин джашау джокъду. Эркиши да, тиширу да, къарт да, орус да, къарачай да, окъугъан да, окъумагъан да — бары да бизни законда теббе тенгдиле. Быллай тюзлюк къайсы ёмюрде, къайсы къралда болгъанды, айтыгъыз? Алая бизни джашауубузгъа чырмау болургъа кюрешгенле да тюбейдиле.

Тилчилени сёзлери бла, джалгъан шагъатланы айтханлары бла мен къралны тушманына саналыб тутулгъан эдим. «Ётюрюкчюню къуйругъу бир тутум» — деб, кёб турмай, бары да ачылды. Тиллери узунла энди не этерикдиле? Ала тюз бла терс айырылмай къаллыкъды деб тура болур эдиле. Аны къояйыкъ. Бизни элибизге бир эс бёлююз. Мындан алгъа бизде институтну бошагъан джокъ эди. Энди уа бир къарачыгъыз. Колхозну бухгалтери, агроному, инженери, школда устазланы кёбюсю уллу окъуулары болгъан адамладыла. Қъалгъанла да ишлеринден бёлюнмей окъуйдула. Қъазий бла Алийден уллу сеирим джокъду. Бири агроном, бири инженер болуб турадыла. Сокъур элибиз дуния джарыкъгъа кёзюн ачханды. Ол затны унутсакъ, биз адам тюлбюз.

Хоншу-тийрени, джууукъну-къайынны арасында кесигизни атыгъызны айтдырыр ючюн, дуния мал ючюн гурушха, дау чыгъарыб, намысны, бетни, адамлыкъны тас этмегиз, джашауугъузну кесигиз мутхузламагъыз. Ала унутулуб кетерик бош затладыла.

Сизни ишигизни ауурлугъун кёбле билмейдиле. Сабийле да аланы аталары, аналары да, сизни багъагъызны алкъын толу чыгъаралмайдыла. Сау классны, элни сабийин къой, джангыз бир сабийге биринчиден башлаб, онунчуну бошатхынчы устазны къаллай бир къыйыны киреди? Ненча кере аны джюреги къабындан чыгъаргъа джете болур? Ненча джукъусуз кечеси кете болур!.. Сизни ишигизден огъурлу, андан багъалы иш джокъду. Дерслеге хазырлана, тетрадлагъа къарай, аталары-аналары бла сёлеше, сабийлени джашауларына сагъышда, сиз ашыргъан джукъусуз кечеле!.. Адамланы кёзлерине джарыкъ кёргюзген, минг-минглени тюз джолгъа салыб, насыблы этген ол кечеледиле. Ауур эсе да, халкъны там-

бла кюнню бюгюнден жарыкъ болур ючюн! —деб Таубатыр стаканны шапагъа узатды.

— Мен энди бериден эсе ары джуукъ болгъанымы билиб сѣлеше турама. Джюрегимдегин былай кѣл кенгдириб айтырча, сизни экинчи табарыкъ тюлме. Аны ючюн созама. Хашир, джанынга тиймесин сени юсюнде сюрмеленирге керекли джангыз бир затынг барды — уллу кѣллюлюк, кесим деб тебреу. Тохда, Хашир, не айтырынгы билеме. Азал, элни ырысхысы да, адамы да сени кѣолунгдады. Бюгюн сен башчылыкъ эте билмейсе деб, киши айталлыкъ тюлдю. Алай а бу билиминг бла кѣбге бараллыкъмыса? Сени кѣолунгда ишлегенле сенден эсе кѣб билселе; айтханынги этдирирге кыйын боллугъун ангылай болурса. Хамзат, билиб ышара болурса, сениге айтырым да олду. Джашаугъа къанат битгенди. Ол тохтамаздан кызыу джолоучуду. Андан арха къалмазгъа суюе эсегиз, уллунг, гитченг да къадалыб окъугъуз. Къазий бла Алий бурунларын тарта, аусуз кѣнчеклери бла, джалан аякъ чабыб айланыучулары ма бюгюн да кѣзюмден кетмегенди. Бюгюн экиси да менден онглудула. Бу бары да къралыбызны кѣудретиди. Джашла, сиз бу насыб ючюн къан тѣкген огъай эсенг, иги да терлеменгенсиз. Кърал сизни адам этди. Анга борчугъуз уллу болгъанын унутмагъыз.

Таубатыргъа сѣз кѣошхан болмады. Устазла кѣл кенгдиргинчи ушакъ этиб, кеч чачылдыла.

Эртденги аязчыкъ тереклени джапыракъларын шыбырдатады. Акъ сюртюлген оджакъладан бурулуб чыкыъан къара тютюн кѣкде джутулуб, тас болады. Кюнню таякълары тауланы саргъалтыб, ёзеннге джете-

ди. Сабийле школгъа ашыгъыш барадыла. Биринчи дерс бошалыргъа Назбийни гитче джашы Анзор юйлерине кирмей, эшик аллында кесин булджута тургъанлай, Къазий ат бла арбазгъа кирди. Анзоргъа кёзюн джетдире, тюшюб атын илкичге илиндирди.

— Былайда не ишлейсе? Дерсле башланган болурла? Атам а къайдады?

Джашчыкъ баш тѣбенине къараб тургъан болмаса джууаб этмеди.

— Ючюнчю классда окъугъан джаш дерсге барыр заманынгы билмеймисе? Сумкангы да ал да тебре!

— Мен школгъа баргъанма, — деди Анзор тауушу аз эшитиле.

— Сора былайда не ишлейсе да?

— Мени Салимат ийгенди. Атангы чакъыр да кел дегенди.

— Атанг къошха кете айланганын айтсанг а! Нек чакъыртады, билемисе?

Огъай. Атанг келсин дегенди...

Къазий аны билегинден тартыб, юйге кийирди. Анасы Байдыу уллу джашыны къаны бузулгъанын кёрюб, къайгъылы болду. Ол ёрге къобуб:

— Ах, мен джарлы, Анзор, хайырсыз, энди уа не палах этиб келесе? — деб къыджырагъанында, Къазий кесине айтылыучу сѣзлени эшитиб, башын булгъады. Байдыу аны нек булгъагъанын ангыламай:

— Къазий, къайгъырмаз, сабийле бары да алай эте джарашадыла. Аллах ючюн, уруб этин ачитма. Мен кесим зийнадан туугъанны керегин берейим. Сен ауузлан да ишинге бар, — деб Анзорчукъну къорууларгъа изледи.

Къазийни джюреги тынчлыкъ табмады. Ол ашарыкъ

къайгылы болмай, школгъа барыб тюзюн билирге тау-келленди.

— Анам, къысталыб келгени ючюн башынмы сыла-рыкъса? Бюгюн атасын чакъыртсала, тамбла тюбелек къыстарыкъдыла да къоярыкъдыла. Башына игини ангыламагъан джашны кеси аллына къалай бошлайыкъ.

— Къазий, балам, бу сыйлы кюнню хакъына, Анзордан эсе сен джюз кере камсык эдинг. Сенича джаш бол-сун ансы, джукъ излемейме. Айтдырмай къоймай эсенг, сени къыстаб да ийген эдиле да. Сабий къылыкъ да этер, туююшген, къозгъалгъан кюню да болур. Алай эте турады да джууаш болады, айтханынга бой салады. Аны мен сынар ючюн къалмагъанма, — деб сѣлеше тургъанлай, джанына тиер деб дженгил тохдады. Къа-зийни кѣлюне джукъ келмеди. Ол кесини джашауунда терс атлагъанларын эсине тюшюре, былай айтды:

— Анам, мен тарыкъдыргъан эсем, игими эте эдим? Ол заманда къысталгъаныма ыйлыгыб, бюгюн да ба-шымы ёрге кѣлтюралмайма. Ненча да кесими хапарымы айтсам, къагъытда джазсам, школдан къысталгъанымы джашырыб къояргъа бетим джетмейди. Анча сайын джерге киргенча болама. Аны сен сынамагъанса, мен а билеме. Унутмасынла деб, аны туудукълагъа да осият этиб къоярыкъма. Мен ол джыллада телиленмей къа-далсам, ким билсин, инженерлик бла къалмазгъа да бо-лур эдим. Зыраф кетген джылларыма ёкюнеме, не эт-гин, аланы къайтарыр мадар табылмайды.

Атам къошдан къачан келликди? Керти да бригадир болгъан былайды деб, тебмей турады. Анам, суююб бармайма. Эски устазла меннге ышарлыкъдыла. Алай болса да Анзор джарсымасын ансы. мени бетим уялгъа-ны иш тюлдю. Мен анга эртде юреннгенме.—деб Къазий къарнашчыгъын алыб, школгъа атланды. Джолда тюбеб

саламлашханлагъа Қъазий асыры сагъышланнгандан джууаб этмей, башын силкиб озады. Алий бла джагъалашыучу заманлары, Қъасымны кычырыб тебиюу, дерследен кысдаучусу, педсоветле, устазла, Хаджи-Исмаил—бары да бусагъатда аны аллына кюзгю болуб сюелдиле. Қъазий терен ахсынды. Барындан да кесин бек терследи. Заманында кёрюб тыялмадыла. Окъуудан мени сууутхан Қъасым болду» деб, джангыз аны унуталмайды. Школну арбазына киргенинде, аякълары атларгъа унамай, ызына кыайтыб кетерча болду. Коридорда бара тургъанлай, кьонгурау кыагъылды. Сабийле бла бирге чыгъыб келген Салиматны кёрюб, Анзор джунчуб, башын бир джанына бурду.

— Анзор, быллай бирни нек кълалдынг? Сен кетгенли эки дерс бошалды,—деб Салимат аллына атлаб, кызыарыб, Қъазийни кьолун тутду.—Мен атангы келтир деген эдим да?

— Салимат, атабыз кьошдады. Не пелях эсе да менге айтыб кьойсанг, боллукъ тюлмюдю?

Салимат юч—тёрт джылны биргесине окъугъан джашны кёргенинде, джумушады. Нек болгъанын кеси да сезалмай, уялгъандан айтыр сёзюн да унутду. Ючюсю да коридорда сёлеше тургъанлай, сабийле келиб, тынгыларгъа дыгалас этиб, сюелдиле, дагъыда сёзню магъанасын асыры ангыламай, джаллайдыла. Анзор алагъа кьошулуб тебрегенлей, Қъазий билегинден тутуб:

— Мен былайгъа сени ючюн келгенме. Айт энди устазынга тынгылаб, дерслеринги окъурукъмуса?—деб силкиндирди.

— Салиматны айтханын этерикме, дерслерими окъурукъма—деб Анзор чабыб тебрегенлей, Қъазий устазгъа кыарады. Ол сёз кьошмагъанында, билегин бошлады. Анзор сабийлени сюрюб, кёз туурадан ташайды.

Салимат башын булгаб, ушатмагъанын билдирди.
— Эшда, ахыры сёз ангыларыкъ эсе, энди ангыла-
гъан болур.

— Огъай, Къазий, бир джукъ да ангыламагъанды.
Алдаб башын алыб барады. Кесибизни заманыбызны
эсинге бир тюшюрчю. Ол джыллада биз окъууну, хали-
ни керекли болгъанларын бюгюнча билсек, нек джазыкъ
эдик. Окъууну къара азабха санагъанла, устаз дерсге
келмей къалса, къууанганла джокъму эдиле? Ийнан,
экибиз да аладан узакъ кетмеген эдик. Окъууну татыу-
ун кеси ангылаб башлагъынчы анга биз кёз-къулакъ бо-
луб турмасакъ, ишни буздукъ, аланы юсюбюзге миндир-
дик. Къазий, биз ол заманлада сабий эсек да бюгюн би-
рер къуллукъдабыз. Экибизни ишибиз да тынч тюлдю.
Бизни нёгерибиз Алий а джерге айтханын этдириб, мюр-
зеуню кёб битдирир ючюн кюрешди. Анзор сени къар-
нашчыгъынг болгъанын билмегенме ансы, эртде огъуна
чакъыртырыкъ эдим.

— Салимат, керек болса, мен чакъыртмагъанлай да
келirme.

— Бусагъатда Анзор себебли келгенсе. Аны юсюн-
ден селешейик. Окъуу джыл бошалады. Анзорну кёчюр-
мей къойсам,—кёлюгюз къаллыкъды. Джазмы таты-
гъанды да къалай эсе да эринчекди, окъууда ташсын-
нганды. Тоба, асыры къылыкъ этеди деб да билмейме.
Ма былай эки кёзю меннге битиб, орнундан тебмей
къараб тургъанлай айта тургъан затларымы сорсам, ёр-
ге къобуб, бир джангыз кере тюзетиб айталмагъанды.
Кеси классда олтуруб тургъанлай, эси къайда эсе да
кёзкёрмездеди. Дерс бошалгъанлай, ол Анзорду деб та-
нымазса, къанат битиб къалады, парталаны юслери бла
чынгаб баргъанын кёрюрге, бирин тюртюб къычыртыр,
кимини китабын алыб ичине сурат салыр. Дерследен

сора уа камсыклыгы кимге да ачыкъ болуб къалгъанды.

Не этейик, сен да джакълама, кечме, биз да къолгъа алайыкъ. Кесимден сынаб айтама. Салимат, акъыл-балыкъ болгъунчу не эсли сабийни да кесине бошлаб, ызындан джокъламай къойсанг, абынныгъын мен таныб бошадым.

— Мен аны уучха джыярма, алай а сиз да, тилейме, кёз-къулакъ болугъуз. Ненча да Анзорну Хаджарны алтынчыда окъугъан джашы бла кёреме. Ол дерслерине къайгы этгенледен тюлдю.

Къазий, бусагъат дерс башланлыкъды. Аны ючю ашыгъыш селешеме школну джокълай тур. Назбий бла Байдыу алтын кибик бир адамладыла. Алай а не келсин, ала школгъа болушаллыкъ тюлдюле. Аны экибиз да билебиз.

— Салимат, кесими джангылычларымы Анзорда кёре турама. Джолгъа салыр ючю, къолумдан келгенни аярыкъ тюлме, — деб Къазий селеше тургъанлай, къонгурау зынгырдады.

Сабийле биягъынлай басынышыб, классларына кирдиле. Биягъы дерсле биягъынлай башландыла. Къайсы классда эсе да кызчыкъны кычырыб, азбар айтханы эшитиледи, аны бла биргелей башха классда устазны чамланган тауушу чыгъады.

Тангланы джарыкъ атдыргъан, кюнню нюрюн танытхан, джерни джашнатхан джарыкъ джашауну устазлары кечелерин джукъусуз ашырыб, билим ючю биягъынлай тохтаусуз кюрешедиле.

БАШЛАРЫ

Биринчи башы	5
Экинчи башы	17
Ючюнчю башы	40
Тёртюнчю башы	51
Бешинчи башы	72
Алтынчы башы	85
Джетинчи башы	93
Сегизинчи башы	98
Тогъузунчу башы	110
Онунчу башы	122
Онбиринчи башы	144
Онекинчи башы	160
Онючюнчю башы	176
Онтёртюнчю башы	191
Онбешинчи башы	203
Оналтынчы башы	213
Онджетинчи башы	222
Онсегизинчи башы	229
Онтогъузунчу башы	260

Осман Ахияевич Хубиев

БЕССОННЫЕ НОЧИ

Р о м а н

На карачаевском языке

272 стр. без иллюстраций

Редактор Н. М. Кагиева. Художник К.-М. Нурмагомедов. Худож. редактор М. Б. Бертник. Тех. редактор Г. М. Хомякова. Корректор Р. А. Гнаева.

Сдано в набор 29-V-1969 г. Подписано в печать 13-XI-1969 г. Формат 70x108₁⁸². Физ. п. л. 8,5. Усл. п. л. 11,64. Уч.-изд. л. 10,66.
Тираж 2000 экз. Заказ 1895.
ВУ 63216. Цена 37 коп.

Ставропольское книжное издательство, Карачаево-Черкесское отделение. Черкесск, Ленина, 38. Карачаево-Черкесская областная типография, Черкесск, Первомайская, 47.